

74.202(кыр)
Р 95

Рысбаев Сулайман Казыбаевич

**КЫРГЫЗ ТИЛИ,
АДАБИЯТЫ
МУГАЛИМИНЕ
ЖҮЗ КЕҢЕШ**

2014

4

УДК 372.8
ББК 74.261
Р 95

Илимий редактор: И.Б.Бекбоев, педагогика илимдеринин доктору, профессор, КРдин Эл мугалими. УИАнын корреспондент-мүчөсү

Рецензент: Т.А.Асанакунов, педагогика илимдеринин кандидаты

Р95 Рысбаев С.К.

Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш. 4 китеп – Б.: 2014. – 236 б.

ISBN978-9967-31-177-0

Китепте кыргыз тили жана адабиятыбоюнча окуутучуларга жана мектепмугалимдерине жардам иретинде илимий-методикалык жана жалпы педагогикалык багыттагы талаптар, андан соң күндөлүк практикада эске алууга тийиш болгон предметтик-методикалык негизги компетенциялар, үлгүболуучу көрсөтмөлөр, тарбиялык сабактардын иштелмелери камтылган.

Ушулар менен бирге, китепте алгач ирет Кыргызстан мугалиминин анты, Кыргызстан мугалиминин ар-намыс кодекси, мугалимдин этикалык принциптери, инсандык жана кесиптик сапаттары тууралуу ойлор менен сунуштар да киргизилген.

Китеп жалпы эле кыргыз тили жана адабияты боюнча кесиптенген мугалимдерге, методисттерге, мектептин окуу бөлүмдөрүнүн башчыларына, айрыкча, жаш мугалимдерге жардам тиери шексиз.

Кыргыз билим берүү академиясынын Окумуштуулар кеңешинин 2012-жылдын 28-ноябрындагы № 8 отурумунун чечими менен басууга сунушталган.

Р 4306010200-14

ISBN 978-9967-31-177-0

УДК 372.8

ББК 74.261

©Рысбаев С., 2014

«МУГАЛИМ – СҮЙҮҮ АДИСИ»

(Алгы сөз ордуна)

Кадырман кесиптешим, улуу устатым, МУГАЛИМ!

Сиз эзелтеден бери келаткан элдик мугалимдин жолун улантып, «улутубуздун уул-кызын адам кылуу» деген улуу вазийпаны аткаруу жолуна түштүңүз. Демек, улут баласынын тагдыры – сиздин колунузда, жылуу алаканыңызда. Сиз аны өз балаңыздай алпештеп, анын билеги ооруса, сиздин жүрөгүңүз ооруп, келечек тагдыры үчүн отко, чокко түшөсүз. Түн уйкуңузду кечип, таңдагы таза ойлоруңуз менен мектепке шашасыз. Өзгөгө, билим-таалим берүү азабы менен кубанычын сезесиз. Ал үчүн ири алдыда, өзүңүз да көптү үйрөнүп, кара жаныңызды карч уруп, канатыңызды каккылайсыз. Ошол билим менен таалимге жүрөгүңүздүн мээрин кошуп, жаныңыздын жарымын арнайсыз.

Окуучуңузду көргөндө баарын унутасыз: ооруп турсаңыз – айыгасыз, капаланып турсаңыз – жарпыңыз жазылат, түмөн гүйшүгүңүз унтулат, бир гана улутуңузду уул-кызы жан дүйнөңүздү ээлейт. Билгениңизди алдына төгүп, сөздүн бүрүн терип, ойдун гүлүн тандайсыз, бүткүл акылыңызды арнайсыз. Ошондо гана сиздин билимиңиз жугат, таалимиңиз өтөт балага. Билимге сүйүүңүз жуурулушуп, жан дүйнөсү таза, көөдөнү билимге толо, эртеңки күндүн эс - акылдуу уул-кызын балапандай эркелетип өстүрөсүз.

Ошон үчүн сизге уул-кызын ишенип берди, ошон үчүн уул-кызынын тагдырын сиздин алаканыңызга салып берген-Кыргыз ата менен Кыргыз эне!

Ооба, сиз билимдүү-тарбиялуу болсоңуз, кыргыз уул-кызы да билимдүү-тарбиялуу болор. Сиз адептүү-ыймандуу болсоңуз, кыргыз уул-кызы да адеп-ыймандуу болор. Сиз акылдуу, эстүү, ак ниет, мээрман, айкөл болсоңуз-кыргыз уул-кызы да ошондой болор. Сиздин жүрөгүңүздө адамга деген, мекенге деген, Ата Журтка деген, эмгекке деген, илим менен билимге деген, ата-энеге деген, жашоого деген, таза табийгатка деген, бир тууган менен асыл жарга деген улуу сүйүү болсо – ошонун баары сиздин ыйык сөздөрүңүз аркылуу баланын жүрөгү менен акылына өтөр. Сиз эмгекчил болсоңуз, окуучуңуз да эмгекчил болор, жалкоо болсоңуз – окуучуңуз да жалкоо болор, боорукер болсоңуз-окуучуңуз дагы боорукер болор. Билимдүү, илимдүү, изденгич болсоңуз-окуучуңуз да билимдүү, илимдүү жана изденгич болор. Ылайым, ошондой болсун!

Ошон үчүн айткым келет – МУГАЛИМ – СҮЙҮҮ АДИСИ – деп. Анткени мугалим гана баланы бул дүйнөнү сүйүүгө, аны таанып-билүүгө, андагы бардык жакшы нерселерди сүйүп окуп-үйрөнүүгө үйрөтөт.

бардык жакшы нерселерге жүрөгүндөгү ыйык сүйүүсү менен гана тарбиялайт.

Мен да сизге ушуларды каалайм, кадырман кесиптешим, урматтуу устатым, МУГАЛИМ!

**С.Рысбаев, педагогика илимдеринин доктору,
профессор, автор-түзүүчү**

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

ПЕДАГОГИКАЛЫК, ДИДАКТИКАЛЫК ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕР

КЫРГЫЗСТАН МУГАЛИМИНИН АНТЫ

Мен ... Кыргыз Республикасынын мугалими катары:

– улутубуздун эзелтеден мурас болуп келаткан уңгулуу урпак тарбиясынын учугун татыктуу улантууга;

– улуу Манас бабабыздын осуяттарын жаш муундардын аруу жүрөктөрүнө жеткирип, элибиздин биримдиги менен бакубаттуулугун, мамлекетибиздин көз карандысыздыгы менен бүтүндүгүн коргогон патриот уул-кыздарды тарбиялап өстүрүүгө жана аларга жеке үлгү болууга;

– даанышман бабаларыбыздын акыл-ой мурастарын, элибиздин жан дүйнөсүн ээлеген ыйык ата салттарын касиеттүү Ала-Тообуздун келечек ээлерине көөнөртпөй жеткирүүгө;

– эне тилибиз менен Ата Мекенибиздин намысына жараган, аларды өнөр-билими менен дүйнөгө таанытып, интеллекти бийик, руху терең инсандарды мектеп партасында калыптандырууга бүткүл акыл-сезимим менен адал эмгегимди жумшоого;

– элибиздин гүлдөп өскөн тынч күндөрүндө да, башына кыйынчылык түшкөн оор күндөрүндө да аны адал ниет менен сүйүүгө жана ага ак дилден кызмат кылууга

АНТ БЕРЕМИН!

Бул ант 2004-жылдын 4-октябрында КРнын мугалимдеринин кесиптик майрам күнүндө Ала-Тоо аянтында өткөн салтанатта окулган. Антты иштеп чыккан – С.Рысбаев.

(«Кут билим» гезити, 2004-жыл, 1-октябрь)

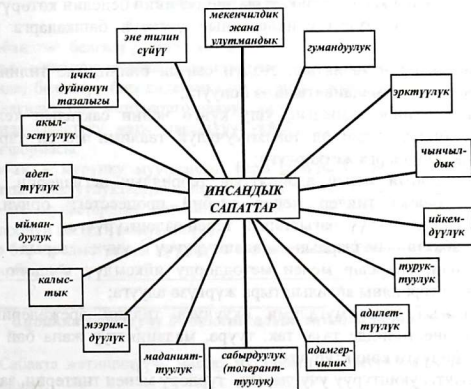
КЫРГЫЗСТАНДЫН МЕКТЕП МУГАЛИМДЕРИНИН АР-НАМЫС КОДЕКСИ

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясын, улуттук символдору Гербди, Гимнди жана Тууну таануу жана аларды сыйлоо;
2. Ата Журтумдун атуулу катары мекенимди чексиз сүйүү, анын алдында өз милдетимди аткаруу, улуулардын мурастарын ар - намыстуу сактоо жана алардын жолун татыктуу улантуу;
3. Эне тилимди, ата салтымды жана ата мурастарымды билүү, аларды сыйлоо, урматтап сактоо менен урпактарга татыктуу өткөрүп берүү жана өлкөдө жашап жаткан башка улуттардын да тили менен салтын урматтоо;
4. Кыргыз Республикасынын атуулу катары Конституциялык укуктарымды короо, ошону менен бирге, милдеттерим менен жоопкерчилигимди да сезе билүү;
5. Ата-бабамдан келаткан элдик педагогдук парзымды татыктуу аткаруу менен, эч качан утурумдук саясий агымдарга азгырылбоо жана таалим-тарбия берген окуучуларымды Ата Журтунун ар-намыстуу патриот атуулу болууга туруктуу үндөө;
6. Сабырдуу болуу, башка улуттардын өкүлдөрүнүн динине, дилине жана көз караштарына токтоолук менен мамиле жасоо;
7. Мезгилдин, коомдун талаптары менен анын өнүгүүсүнөн артта калбоо, иште жана жашоодо өлкөбүздүн демократиялык принциптеринен тайбоо;
8. Ата Мекенимдин кооз табиятын, экологиясын коргой билүү жана бизден кийинки муундарга таза өткөрүп берүү;
9. Ар дайым Ата Мекенимдин татыктуу патриот атуулу болууну эсимден чыгарбай, анын гүлдөп өсүшүнө өзүмдүн ак эмгегим жана билимим менен кызмат кылуу;
10. Эмгекте жана коомдук түрдүү шарттарда ар-намыстуу, акыл-эстүү болуп, ойлонулбаган жаңылыш кадамдарга барбоо;
11. Өзүмө кандай жана жакшы нерселерди кааласам, өзгөлөргө да дал ошондой жакшылык кылып, ак ниеттүү болуу;
12. Өзүмдүн жүрүм-турумуна өздүк турмушумда да жана коомдук жайларда да көз сала билип, жоопкерчиликтүү жана сынчыл мамиледе болуу;
13. Жаш муундарга билим-таалим берип жаткан мектебимди, бирге эмгектенген кесиптештеримди сыйлап, окуучуларым менен алардын ата-эзелеринин алдында уят болбоо жана аларга дайым үлгү болуу;
14. Өзүмдүн интеллектим менен билимимди, кесиптик чеберчилигимди күн сайын өнүктүрө билүү, чыгармачылык жөндөмүмдү арттыруу менен мезгилдин талабынан артта калбоо;

15. Педагогдук ишимде жана коомдук турмушта менден мыктылар менен теңеле билүү жана менден кийинкилерге жардам берип, алга сүрөөнү – ар дайым менин ыйык парзым деп эсептейм.

**МУГАЛИМДЕРГЕ КОЮЛУУЧУ
ИНСАНДЫК ЖАНА АДИСТИК САПАТТАР**

КЫРГЫЗ ТИЛИ МУГАЛИМИ КЕСИП ЭЭСИ КАТАРЫ ЭМНЕЛЕРГЕ МИЛДЕТТҮҮ?

– кыргыз тили мугалими, адегенде, өзү эне тилин сүйө билүүгө, анын өнүгүп-өсүп келаткан жолун, эзелки тарыхын билип, эми аны өзүнөн кийинки урпактарга таза сактап өткөрүп берүү – менин милдетим деп эсептөөгө;

– инсан жана кесип ээси катары эне тилинин беделин көтөрүүгө, эне тилинде таза, так, туура сүйлөп, анын үлгүсүн башкаларга көргөзө билүүгө;

– эне сөзүнүн табиятын, сөздүн сырын билип, эне тилинде таза сүйлөө жана жазуу маданиятына ээ болууга;

– эне тилинде жаралып, ушу күнгө чейин сакталып келген эл адабиятын билүү, анын эл таанытуучулук таалими менен тарбиялык ролун жаңы муундарга жеткирүүгө;

– тил илими менен адабияттын теориялык негиздерин, азыркы өнүгүүсүн, башка тилдер менен адабий процесстеги ордун, анын өнүгүүсүнүн келечектүү багыттарын терең өздөштүрүүгө;

– сабакта балдардын өздөштүрүүсү үчүн зарыл болгон принциптерди, ыкмалар менен методдорду ийкемдүү колдоно билип, билим менен тарбияны айкалыштыра жүргүзө алууга;

– кыргыз тили мугалими окуучуга тилдин эрежелерин гана жаттатпай, эне тилинде таза, так, туура, маданияттуу жана бай сүйлөп жана жаза билүүгө көнүктүрүүгө;

– сабакты уюштуруу учурларын, түрлөрү менен типтерин, заманбап формаларын, билимди өздөштүрүү мерчемдерин так баамдап билүүгө;

– сабакта окуучу үйрөнүп жаткан тилдик жана адабий материалдардын баланын турмушунда керектүүлүгүн сездирүүгө жана

аны колдоно билүүгө машыктырууга, ага жараша окуучудан туура талап кыла билүүгө;

– сабактын максатын так коюу, ага жараша аны максаттуу машыктыруу, үйрөнгөнүн чыгармачылык менен өздөштүрүүгө багыттоо жана баланын чыгармачылыгын ойготууга, аны өркүндөтүүнүн жолун көрсөтүүгө;

– эне тилинде таза, көркүтүү жана көркөм окуунун үлгүсүн окуучуга көрсөтө билүүгө, өзү жасай албаганды окуучудан талап кылуусу – кесиптик маданиятсыздык экендиги сезүүгө;

– сабакта татаал талдоолорду жүргүзүүдө жана аларды чечүүдө, андан туура жыйынтык чыгара билүүдө окуучунун алдында кесиптик чеберчилигин көрсөтө билип, ишенимге ээ болууга;

– мугалим окуу-тарбия иштерин жүргүзүүдө катуу тартип менен эмес, окуучу менен биргеликте, аларга адеп-ыйманды жана кесиптик өнөрдү үйрөтүү менен бирге иш жүргүзүүгө;

– окуучуга мугалимдик кесип өнөрүнүн маани-маңызын сездирип, анын сыймыктуулугун, тазалыгын, ыйыктыгын, улуту менен мамлекеттин келечеги үчүн жоопкерчилигин жана ал кесиптин түбөлүктүүлүн сездирүүгө, ага өз өмүрүнүн мисалында далилдей билүүгө милдеттүү.

Сабак деген эмне?

Сабак – белгилүү бир концептуалдуу багытты көздөгөн, окуу планынын өлчөмүнө жараша, окуу программасына ылайык, окуу китебинин негизинде, белгилүү бир дидактикалык принциптерди жетекчиликке алып жана белгилүү бир методдорго таянуу менен, мугалимдин ишмердүүлүгү аркасында ырааттуу жана максаттуу уюштурулган окуу-тарбия ишинин негизги формасы.

Сабак – мурунку муундардан бери келаткан улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды кийинки жаңы муундун өкүлдөрүнө өткөрүп берүү, ал мурастардын негизинде жаңы муунду өнүктүрүүнүн жана тарбиялоонун негизги жолу, үлгүсү.

Ар бир предмет жаңы муунга өз каражаты менен билим берет, өстүрөт жана тарбиялайт.

Сабакка коюлуучу дидактикалык жалпы талаптар:

– Сабакта жетишилүүчү максат мугалимге да, окуучуга да так, даана, ачык коюлат;

– Максатка жетүүчү каражаттар, принциптер жана методдор так аныкталат;

– Сабактын мазмуну так, даана ачылат;

– Максатка жетүү үчүн мугалим менен окуучунун өз ара кызматташуусу жана ишмер аракеттенүүлөрү менен жетүү жолдору табылат;

- Сабактын ички логикалык түзүлүшү, этаптары уланмалуу жана ырааттуулукта ишке ашырылат;
- Сабактын мазмуну репродуктивдүү түрдө эмес, практикада колдонууга багытталуу менен ишке ашырылат;
- Сабактагы окуучунун ишмердүүлүгү коюлган талаптарга жараша бааланат;
- Үйгө берилген тапшырма улам кийинки, катардагы аткарылуучу иш-аракет эмес, класста үйрөнгөндөрүн өз алдынча колдонууга багытталган логикалык жактан жыйынтыктуу ишмер аракет мүнөзүндө берилет.

Сабак качан башталат?

- Сабак пландоодон башталат.
- Сабак теманын негизги идеясын табуу менен башталат.
- Сабак максатын аныктоодон башталат.

Сабакты пландоодо мугалимдин көңүлүндө кандай маселелер турат?

Сабакты пландоодо мугалим бул маселелерди чечүүсү тийиш:

- бул адабий (же грамматикалык) материал окуучу үчүн эмнеге керек?
- бул адабий (же грамматикалык) материалды окуучу турмушунда качан, кантип колдонот?
- бул сабакта мен окуучуну эмнеге жана кантип машыктырам?

Бул идеялар сабактын бүткүл өзөгүн камтыйт жана жаңы сабакты өтүүдө жетекчиликке алынат, бышыктоодо жүзөгө ашырылат, баалоодо көзөмөлгө алынат.

Сабакта өтүлө турган теманын негизги идеясы – анын максаттарын аныктайт.

Сабакка үч максат коюлат:

Билим берүүчү максаты:

- предмет боюнча конкреттүү темаларга ылайык теориялык маалыматтар берилет.

Мисалы, кыргыз тилинен тилдик мыйзамдар, эрежелер, грамматикалык формалар боюнча программалык билим берилет, же адабияттан акын-жазуучулардын чыгармачылыгы, чыгармаларынын мазмуну, адабият тео-

Тарбиялоочу максаты:

а) кыргыз тили сабагынан: эне сөзүнүн бай казынасы менен баланын жан дүйнөсүн арууландыруу, ал сөздү колдонуп сүйлөп, сүйлөө маданиятына, мамилелешүү маданиятына үйрөтүү, сөз түзүп, сүйлөм курап, текст жаратып, алар менен акыл эмгегинин маданиятына тарбиялоо;

б) адабият сабагынан: эл жараткан бай адабий мурастар жана

риясы боюнча маалыматтар берилет.

профессионал кыргыз адабиятыбыз түзгөн образдар аркылуу адамгерчилик үлгү сапаттарга тарбиялоо, жан дүйнөсүн улуттук жана адамзаттык асыл үлгүлөргө жараша калыптандыруу, адамдык нарк-насилдин бийик үлгүлөрүн өздөштүрүү.

Өстүрүүчүлүк максаты:

– **эне тилинде** сүйлөө, ой жүгүртүү ишмердигине ээ кылуу, жазуу жана оозеки көндүмдөрүн өнүктүрүү; эне тили аркылуу улуттук жана дүйнөлүк акыл ой мурастарын өздөштүрүү ишмердүүлүгүн калыптандыруу;

– **адабий казынанын** бай мурастарын изилдеп-талдап ой жүгүртүп үйрөнүп, жан дүйнөсүн мыкты үлгүлөр менен байытуу, асылдыкты адабият аркылуу турмуштан издөөгө, өзүн ошого ылайык өнүктүрүүгө жетиштирүү.

Кыргыз тили, адабиятын окутуунун максаттуулугу төмөндөгүлөр менен түшүндүрүлөт:

Кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили, рухий байлыгы, жан дүйнө азыгы, философиясы, тарыхы менен маданияты, кылымдардан бери келаткан улуу сабак. Элдик уңгулуу адабият жана дүйнөлүк адабий казынага салымын кошкон улуттук жазма адабиятыбыз дагы кыргыз улутунун улуу байлыгы. Анда улутубуздун жан дүйнөсү, келечек идеалдары жана учурдагы тарыхы, бүткүл турмушу жатат. Ким гана болбосун, мейли кыргыз баласыбы, же башка улуттун өкүлү болобу, кыргызды ошол бай тили менен адабияты аркылуу тааныйт, ал жоголсо – кыргыз жоголот, ал бар болсо – кыргыз улуту бар болот.

Демек, ошол баалуу элдик сабактар жаңы муундун жан дүйнөсүнө мектеп партасында өтөт, ошол нарк-насилдерге тарбияланат, калыптанат. Күндөлүк өтүлгөн лексикалык-грамматикалык материалдар ошол улуу сабакка сиңирилет. Ошондуктан кыргыз тили, адабияты сабактары улуттук улуу жүктү көтөрүү менен, кыргыз уул-кызын кыргыз кылуунун улуу васийпасын аткарат. Анын максаттуулугу ушунда. Ал эми сабактын дидактикалык үч максаты-максаттуу окутууну жүзөгө ашыруучу ички механизмдин милдетин аткарат.

Окутуунун дидактикалык принциптери

– **Илимийлүүлүк** (теориялык маалыматтардын, эрежелердин, талдоолордун ж.б. мазмунунун илимий жактан такталгандыгы, тууралыгы, негиздүүлүгүнүн болушу);

– **Проблемалуулук** (баяндоонун проблемалуулугу, алдыга проблема коюп аны чечүү жолдорун көрсөтүү, окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүк аракеттерин уюштуруу);

– **Көрсөтмөлүүлүк** (баланын эсте тутуусун түшүнүктөрдү предметтүү баяндоо аркылуу бекемдөө);

– **Аң-сезимдүүлүк** (түшүнүктөрдү жаттатуу менен эмес, аң-сезимдүү кабылдоо аркылуу өздөштүрүүгө багыт берүү);

– **Активдүүлүк** (сабактагы таанып-билүү иш-аракеттерин ыкчамдатуу);

– **Жеткиликтүүлүк** (сабактын мазмунунун баланын курагына, кабыл алуу өзгөчөлүктөрүнө жараша берилиши, ошого ылайык методдордун тандалышы);

– **Системалуулук** (теманын мазмунунун уланмалуулукта, ырааттуулукта берилиши);

– **Тарбиялоочулук** (теманын мазмунунун тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүгүнүн жогору болушу);

– **Оптималдуулук** (зарыл учурда туура методдордун тандалышы, аз убакытта жетишерлик өлчөмдө билим берүү жолдорун табуу).

Окутуунун жалпы методдору

– **айтып берүү методу** (окуу материалдарынын мазмунун айтып берүү, баяндап берүү, түшүндүрүү);

– **ангемелешүү методу** (мугалим менен окуучунун жандуу ангемелешүүсү менен билимди бекемдөө);

– **лекция методу** (окуу материалдарынын мазмунун мектептик деңгээлде лекция түрүндө айтып берүү, бул көбүнчө, жогорку класстарда жүргүзүлөт);

– **лекция-семинар методу** (жогорку класстарда лекция түрүндө айтып берүү жана семинардын элементин камтып, өз алдынча илимий булактарды пайдаланып иштөөгө окуучуну көнүктүрүү);

– **талкуу методу** (атайын максат коюп, бир тема боюнча талкуу уюштуруу, ар бир окуучунун жеке оюн, көз карашын угуу);

– **роль ойноо методу** (адабият сабагында каармандардын ролун аткарып ойноо, же дидактикалык жана иштиктүү оюндарда роль аткаруу менен иштеп машыгуу);

– **байкоо методу** (окуучунун ишмердигин, өздөштүрүүсүн системалуу байкоо);

– **китеп менен иштөө методу** (сабакта окуучунун сүйлөп берүү ишин китеп менен, текст менен айкалыштырып иштөө);

– **экскурсия методу** (темага байланыштуу, мисалы, адабият сабагында жазуучунун өнөрканасын үйрөнүү, же тил сабагынан табиятка экскурсияга чыгып, жаратылышты сүрөттөө түрүндөгү дил баян жазуу);

– **долбоор методу** (бир теманын теориялык жана практикалык баалуулугун терең иликтеп, анын келечектүү багыттарын өз алдынча аныктоо);

– **программалап окутуу методу** (окуучуга тема боюнча суроолорду түзүү жана анын болжолдуу жоопторун берүү менен, окуучунун таанып-билүүсүн өнүктүрүү);

– **проблемалык кырдаал түзүү менен окутуу методу** (теманын мазмунун репродуктивдүү кайталабай, проблемалуу жагдай түзүү менен, аны ой жүгүртүп чечүүгө машыктыруу);

– **көнүгүү жана изилдөө методу** (тил сабагынан сөздүн чыгыш тегин иликтөө, эрежелерди талдап түшүнүү, же адабияттан каармандын мүнөзүн, чыгарманын идеялык маанисин далилдер менен иликтеп үйрөнүү, көнүгүү, машыгуу);

– **көрсөтмөлүүлүк же демонстрациялоо методу** (курулай сөз менен эмес, сөздү көрсөтмөлүүлүк менен бекемдеп, далилдөө жана натыйжаны жалпыга жарыялоо);

– **тестирлөө методу** (окуучунун маалыматтуулугун, логикалык ойлоосун тест аркылуу текшерүү жана баалоо);

– **эвристикалык метод** (окуучунун чыгармачыл өз алдынча изденүү менен өздөштүрүүсүн өнүктүрүү);

– **коммуникативдик метод** (тил жана адабият сабактарында окуучунун оозеки жана жазуу түрүндөгү байланыштуу кебин өстүрүү);

– **интерактивдүү методдор** (окуучу менен мугалимдин, окуучу менен окуучунун өз ара жандуу баарлашып өздөштүрүүсүн сабакта колдонуу);

– **окуучунун өз алдынча ишин уюштуруу методу** (сабактан кийин жана жаңы сабакка даярданууда окуучунун өз алдынча ишин уюштуруу);

– **текшерүү методу** (алган билимди оозеки жана жазуу иштери аркылуу текшерүү)...

1. Кыргыз тили жана адабияты сабактарына коюлуучу жалпы талаптар:

А) Кыргыз тили жана адабияты сабагы баланын өмүрүндө элдик тилдин улуулугунун, тазалыгынын, байлыгынын жана көрктүүлүгүнүн үлгү-далили боло алуусуна жетишүүсү керек.

Б) Сабак илимий негизде, методикалык жактан туура уюштурулуп, тарбиялык таасири жогору болуусу, ал ушундай сапаттары менен окуучуну интеллект катары өнүктүрүүгө жол көрсөтүүсү шарт.

В) Сабакта төмөндөгүдөй тарбиялык баалуулуктар ишке ашуусу зарыл:

– элдик акыл казынасы аркылуу акыл эмгегинин маданиятына тарбиялоо;

– улуттук тил доолөттөрү аркылуу идеологиялык жактан тарбиялоо;

– элдик адеп-ыйманга, улуттук улуу мурастарды сүйүүгө, аны урматтоого жана сактай билүүгө тарбиялоо;

– башка элди жана анын тили менен маданиятын сыйлай билүүгө тарбиялоо;

– өнөр алды кызыл тил менен окуучуну эне тилинде сүйлөө өнөрүнө тарбиялоо;

– тилдин рухий күчү менен эстетикалык жактан тарбиялоо;

– башка тилди да сыйлай билүүгө үндөө менен, улут аралык мамиле маданиятына тарбиялоо;

2. Кыргыз тили жана адабияты сабактарына коюлуучу дидактикалык талаптар:

– сабактын темасынын так коюлуусу;

– сабактын тибинин, формасынын жана түрүнүн туура тандалышы;

– сабакта белгиленген убакыттын жана ички логикалык түзүлүшүнүн туура сакталышы;

– билим берүүчү, өнүктүрүүчү жана тарбия берүүчү максаттарынын теманын мазмунуна жараша туура коюлуусу;

– сабактын теориялык жана практикалык баалуулугунун жогорулуугу;

– сабакта окутуунун принциптеринин оптималдуу жетекчиликке алынышы;

– сабактын максатына жараша зарыл методдор менен методикалык ыкмалардын орду менен колдонулушу;

– сабакта окуучунун жетишкендиктерин туура баалоо методдорунун, анын талаптарынын так коюлуусу, баалоодо окуучунун көрсөткүчтөрүнүн даана болуусу;

– баалоонун ырааттуу мониторингинин болуусу, анын эл аралык деңгээлдер менен салыштырмалуулугу жана баалоонун тарбиялык таасирдүүлүгүнө жетишүү.

3. Кыргыз тили жана адабияты сабагына коюлуучу психологиялык талаптар:

- сабакта жагымдуу жагдайдын түзүлүүсү;
- мугалимдин өзүн алып жүрүүдөгү токтоолугу;
- маанайынын туруктуулугу;
- педагогикалык этиканын, мамиленин сакталышы;
- окуучуларга берген суроолорунун орундуулугу;
- сабакта жаралган түрдүү кырдаалдарды ийкемдүү чечүүсү;
- окуучунун көңүл маанайын көтөрө алуусу;
- окуучунун демилгелүүлүгүн көтөргөн жылуу сөздүн болуусу.

4. Сабакка коюлуучу ден соолукту сактоочу талаптар:

– **психологиялык жактан** (окуу ишин жүргүзүүдө мугалимдин ар бир мамилеси балага психологиялык жактан басынтуучу мүнөздө болбоосу);

– **окуу материалынын мазмуну жагынан** (окуу материалдарынын мазмуну баланын жеке өзгөчөлүктөрүнө, турмуш абалына жана инсандыгына терс таасир этпегидей болуусу);

– **уюштуруу жагынан** (сабактын жүрүшү, анын этаптары, тапшырмалардын саны, ар бир иш-аракеттер баланын ден соолугун, кабыл алуусун эске алуу менен аткарылуусу);

– **методикалык жактан** (сабактагы методикалык иш-аракеттер, ыкмалар, методдор, көрсөтмө куралдар, берилген тапшырмалар балага терс таасир этпегидей, анын татаалдыгы, оордугу эске алынууга тийиш);

– **нормативдик жактан** (окуу планындагы предметтердин, окуу жүктөмүнүн саны, окуу мөөнөтүнүн баланын курактык жана ден соолугунун өзгөчөлүктөрүнө жараша узактыгынын эске алынышы, окуу предметтеринин оордук-татаалдыктарына жараша расписаниеде жайгаштырылышы, анын окуу күндөрүнүн мүнөзүнө жараша келиши, окуу регламентинин ийкемдүү болуусу).

5. Сабакты пландоого коюлуучу талаптар:

а) сабактын темасы;

б) сабактын максаттары: билим берүүчү; өнүктүрүүчү; тарбия берүүчү;

в) сабактын түзүлүшү:

– **уюштуруу** (психологиялык жагымдуу жагдайды түзүү, окуучулардын көңүлүн сабакка буруу);

– **үй тапшырманын аткарылышын текшерүү** (ырааттуу текшерүү, тандап текшерүү, текшерүүсүз текшерүү);

– **өтүлгөн сабакты жыйынтыктоо** (жаңы тема менен өтүлгөн теманы байланыштыруу);

– **жаңы сабак, аны түшүндүрүү** (жаңы сабакты моделдөө, окуучу үчүн жаңылыкты ачуу);

– **өтүлгөн сабакты бышыктоо** (суроо-жооп менен кайталап бышыктоо, өтүлгөндөрдү системалап (корутундулап) бышыктоо, үйрөнгөнүн колдонуп бышыктоо, чыгармачылык менен бышыктоо);

– **өтүлгөн сабакты жыйынтыктоо** (Бүгүн эмнени үйрөндүк, анын кайсынысы маанилүү? Бүгүн эмнеге машыктык, анын кайсынысы маанилүү?)

– **окуучулардын билимин баалоо** (баалоонун талаптарын иштеп чыгуу, талаптардын градациясын пландоо, окуучулардын көрсөткүчтөрүн аныктоо, окуучулардын өздөштүрүүсүнө баа берүү, баалоо, баа коюу);

– **үйгө тапшырма берүү** (кайталар үчүн тапшырма, жаттоо үчүн тапшырма, грамматикалык тапшырма, коммуникативдик тапшырма, үйрөнгөнүн практикада колдонуу үчүн тапшырма, чыгармачыл тапшырма, өз алдынча иштөө үчүн тапшырма...)

Кыргыз тилин окутуунун эжеке принциптери: – коммуникативдик багыттуулук принциби, лингвоөлкөтааныгуу принциби, этномаданияттануу принциби...

Кыргыз тилин окутуунун эжеке методдору: талдоо-жыйноо методу, (анализ-синтез методу), түшүндүрүп окуу методу, тилдик фактыларды салыштырып окутуу методу, коммуникативдик метод, түздөн-түз үйрөтүү методу, тилди тездетип үйрөтүү методу, ишмердик мамиле методу...

Кыргыз тили жана адабияты сабактарынын типтери:

– жаңы теманы түшүндүрүү сабагы;

– алган билимди текшерүү сабагы;

– жалпылоо, системалоо сабагы;

– бышыктоо сабагы;

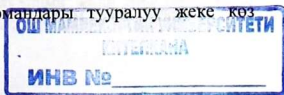
– кайталоо сабагы;

– аралаш сабак.

Кыргыз тили жана адабияты сабактарынын жаңыча (инновациялык) түрлөрү жана алардын мүнөздөмөлөрү:

– **аңгемелешүү сабагы** – өтүлгөн сабакты окуучулардын кабыл алуусу, өздөштүрүүсү тууралуу баарлашуу;

- **изилдөө сабагы** – окуучунун теориялык билими менен практикалык өз алдынчалыгын иликтөө, өнүктүрүү максатын көздөйт;
- **панорама сабагы** – сабактагы айрым кырдаалдарды байкоо максатында;
- **саякат сабагы** – окуучулардын ой жүгүртүү жана тааныш-билүү ишмердүүлүгүн кеңейтет;
- **семинар сабагы** – алган билимин жана практикалык машыгуусун тереңдетүү максатын көздөйт;
- **мелдеш (таймаш) сабагы** – окуучулардын интеллектуалдык жактан өнүгүү деңгээлин байкоо, сыноо үчүн;
- **конференция сабагы** – окуучунун сабакта алган билимин кеңейтет, чыгармачыл жана тааныш-билүү активдүүлүгүн арттырат;
- **зачет сабагы** – окуучунун билим деңгээлин аныктайт жана баалайт;
- **диспут сабагы** – алган билимди жана машыгууларды активдештирет, өз алдынча ой жүгүртүүсүн өстүрөт, бекемдейт;
- **оюн сабагы** – оюн аркылуу кезин өнүктүрөт;
- **табышмак сабагы** – окуучунун кыялын байытат, ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт, тапкырлыгын өстүрөт;
- **инсценировка сабагы** – окуучунун чыгармачыл активдүүлүгүн бекемдейт, образдуу, көркөм сүйлөөсүн өстүрөт;
- **лекция сабагы** – жаңы маалыматтарды берет;
- **байкоо сабагы** – окуучунун өздөштүрүүсүнүн деңгээлин аныктоо максатындагы сабак;
- **кино сабагы** – окуучунун көрүп ой жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын өркүндөтүү максатында;
- **сахна-сабак** – аңгемени же жомокту сюжетине жараша инсценировкакалап, каармандарынын бейнесин түзүп, сахнада аткаруу, аны талдоо аркылуу чыгарманы үйрөнүү;
- **жомок-сабак** – жомокторду окуп-үйрөнүүдө бир окуучуну жомокчунун ролуна үйрөтүп, калган окуучуларды жомок угуучу катары элестетип сабак өтүү жана аны жалпылап талдоо;
- **викторина-сабак** – тилден болсун, адабияттан болсун, мугалим өтүлгөн материалдар боюнча түйүндүү маселелерди камтыган суроолордун топтомун түзөт, ал суроолор атайын өтүлүүчү викторина сабагында ирети берилет, окуучунун билимин, эсте тутуусун текшерип, өстүрөт;
- **конкурс-сабак** – ар бир чоң тема өтүлгөндө же чейрек аяктаган кезде буга чейин үйрөнгөндөрүн текшерүү максатында классты тайпаларга бөлүп, билим таймашында мелдештирүү сабагы;
- **көз караш сабагы** – адабият сабактарында талаш-тартыштуу же проблемалуу маанайдагы чыгармаларды, мисалы: «Ак кеме», «Жамийла», «Бетме-бет» ж.б. эркин талкуулоо, каармандары тууралуу жеке көз карашын билдирүү;

– поэзия сабагы – адабият сабагында поэзиялык чыгармаларды мугалимдин гана баяндап, талдап берүүсү менен чектелбей, окуучулардын эркин көркөм окуусу менен талдоо. Мисалы: Алыкулдун, Токтогулдун, Барпынын, Жеңижоктун ырларын ар бир окуучу каалаганын тандап алып, поэзия кечеси сыяктуу көркөм жатка окуу, аларды талдоо, талкуулоо сабагы;

– талкуулоо сабагы – өтүлгөн адабий чыгарманы тереңдеп үйрөнүү максатында, бир окуучу – жазуучу, эки-үч окуучу – сынчы болуп, чыгарманы талкуулоо формасында сабакты уюштуруу.

Кыргыз тили жана адабияты сабагында колдонулуучу сынчыл ойломдун стратегиялары:

- окуу жана түшүнүү;
- синквейн;
- кластер;
- зигзаг;
- даймонд;
- топ менен иштөө;
- сынчыл ойлом сабагы;
- эки бөлүктүү күндөлүк;
- дискуссия сабагы;
- зигзаг;
- инсерт;
- кластер;
- концептуалдуу карта;
- мээ чабуулун колдонуу;
- чаташкан логикалуу чынжырлар...

Кыргыз тили жана адабияты сабагында окуучулар менен иштөөнүн формалары:

- окуучулар менен жекече иштөө;
- жуп-жубу менен иштөө;
- тайпада иштөө;
- фронталдык формада иштөө.

Кеп өстүрүү принциптери:

- сөздүк иш жүргүзүү менен биргеликте кеп өстүрүү;
- сөздүн этимологиясын (чыгыш тегин) чечмелөө менен биргеликте кеп өстүрүү;
- баланын ой жүгүртүүсү менен биргеликте кеп өстүрүү;
- грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен кеп өстүрүү;
- адабий текст менен биргеликте кеп өстүрүү.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНАН ЭЭ БОЛУУЧУ НЕГИЗГИ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨР

Кыргыз тили сабактарында окуучулар ээ болуучу предметтик компетенттүүлүктөр:

1. Тилдик компетенттүүлүктөр:

- тилдин системасы боюнча теориялык билимге ээ болуу;
- адабий тилдин нормасын билүү;
- тилдик кор, сөздүк курамы жөнүндө билимге ээ болуу;
- тилдин сөздүк байлыгына ээ болуусу;
- тилдин грамматикалык түзүлүшүн билүү;
- тилдик көрүнүштөрдү (формаларды) талдай билүүсү;
- сөздүктөр менен иштей билүү;
- орфографиялык сабаттуулугу;
- сөздөрдү, сүйлөмдөрдү түзө билүүсү.

Жыйынтыктап айтканда: эне тилинде жазуу маданиятына ээ болуусу, тилдин фонетикалык системасы, лексикалык составы, синтаксистик табияты, морфологиялык түркүмдөрү, орфографиялык принциптери, пунктуациялык эрежелери ж.б. жөнүндөгү тилдик (теориялык) компетенттүүлүккө ээ болуусу.

2. Коммуникативдик компетенттүүлүктөр:

- кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө жараша иштей алуусу;
- кеп маданиятына үйрөнүүсү;
- кептин стилдерине жараша иштей алуусу;
- түрдүү чөйрөдө сүйлөө ишмердүүлүгүнө ээ болуусу;
- сүйлөшүү этикетин өздөштүрүүсү;
- кептин функционалдык түрлөрүнө жараша иштей алуусу;
- чечендик кепке жатыгуусу.

Жыйынтыктап айтканда: теориялык билимдерин жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүндө, кептин баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү типтерине ылайык оозеки-жазуу түрүндө текст түзө билүүдө, тексттин ар кандай (көркөм, публицистикалык жана илимий) стилдерине ылайык иш жүргүзө билүүдө, иш кагаздарын түзүүдө, кеп маданиятына ээ болууда (эне тилинде таза, так, туура сүйлөп, логикалуу жаза билүүдө, кебинин бай, көркөм, адептүү, орундуу болуусунда), баяндама жана дил баяндарды сабаттуу жаза билүүдө, жат жазууларды катасыз жазуу ишмердүүлүгүнө

жетиштүүрүүдө окуучунун практикалык-коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ болуусу.

3. Когнитивдик, т.а. лингвостномаданий компетенттүүлүктөр:

– тил аркылуу улуттук маданияттын баалуулуктарын үйрөнүү (тил – маданият);

– тил менен элдин тарыхын байланышта карап үйрөнүү (тил – тарых);

– улут аралык сүйлөшүү маданиятына үйрөнүү;

– тил аркылуу элдик психологияны үйрөнүү;

– тил аркылуу улуттук сөз өнөрүн үйрөнүү.

Демек, тил аркылуу элдин маданиятын (элдик тилди, этнолингвистиканы), тарыхын, салт-санаасын, үрп-адатын аңдап билүү, сөздөрдүн маанилерин, түркүн сырларын үйрөнүү, алардын негизинде элибиздин менталитетин иликтеп билүү.

Кыргыз адабияты сабактарында окуучулар ээ болуучу предметтик компетенттүүлүктөр:

1. Адабий-теориялык компетенттүүлүктөр:

– элибиздин оозеки чыгармачылыгынан: баатырдык дастандары, лиро-эпикалык поэмалары, табышмактары, жомоктору, уламыштары, макал-лакаптары, элдик ырлары, термелери тууралуу;

– акындар поэзиясынан: андагы дидактикалык поэзиянын мыкты үлгүлөрү, алардын мазмуну, тарбия-таалим идеялары тууралуу;

– профессионал жазма адабиятыбыздын эң мыкты үлгүлөрүнөн болгон аңгемелер, тамсилдер, поэзиялык чыгармалар, романдар, драмалар, эсселер ж.б. жөнүндөгү мазмундук-тематикалык билимдерге ээ болуу.

2. Маданий компетенттүүлүктөр:

– адабий чыгармалардын идеалык-тематикалык табияты, образдар системасы аркылуу элдин жан дүйнөсүн, философиясын, улуттук психологиясын, эстетикалык-нравалык идеалдарын, менталитетин үйрөнүү, алар аркылуу чыгармадагы көркөм образдын негизинде ала турган тарбиялык таасирин талдай билүүгө машыгуу.

3. Когнитивдик (т.а. таанып-билүүчүлүк) компетенттүүлүктөр:

– адабий чыгарманын сюжети аркылуу элдин өткөн турмушун таанып-билүү;

– адабий чыгарманын бай мазмуну аркылуу элдин салт-санаасын таанып-билүү;

– каармандар, алардын образдары аркылуу тарыхый инсандарын таанып-билүү;

– идеялык мааниси аркылуу элдин дүйнөгө болгон көз карашын, келечек идеалдарын таанып-билүү;

– адабий чыгарманын тили аркылуу элдик тилди, анын маани-мазмунун, корун, байлыгын, анын өнүгүү, калыптануу жолун ж.б. таанып билүү.

Кыргыз адабияты сабактарында көркөм чыгармаларды талдоо маселелери

Көркөм чыгарманы талдоонун илимий негиздери

- 1) Көркөм чыгарманын тематикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша талдоо;
- 2) Чыгарма жазылган мезгилдин, замандын мүнөзүнө жараша талдоо;
- 3) Автордун жекече турмуштук, философиялык көз карашына жараша талдоо;
- 4) Чыгарманын идеясына, автордун берейин деген оюна жараша талдоо;
- 5) Чыгарманын идеясын бала жашап жаткан мезгил менен байланышын талдоо;
- 6) Окуган баланын жекече кабыл алуу өзгөчөлүктөрүнө жараша талдоо;
- 7) Баланын курактык өзгөчөлүктөрүнө жараша талдоо;
- 8) Чыгарманын сюжетин, композициясын талдоо;
- 9) Чыгарманын тилин, лексикалык, стилистикалык өзгөчөлүктөрүн талдоо;
- 10) Чыгармадагы салттуулукту, новатордук бөтөнчөлүктөрүн талдоо;
- 11) Чыгарманы жанрына жараша окутуу жана талдоо.

Көркөм-адабий текстти талдоо жолдору

Көркөм адабий текстти окуп-үйрөнүүдө окуучулардын чыгармачыл ишмер аракеттенүүлөрүн ар тараптан талдап-баалоо максатында, алардын чыгармаларга ар тараптуу багыттагы талдоолордун камтыган иш-аракеттер төмөндөгүдөй болуш керек:

1. адабий-мазмундук талдоосун;
2. эмоционалдык-психологиялык толгонууларын;
3. нравалык-этикалык баасын;
4. педагогикалык-философиялык ой жүгүртүүлөрүн;

5. семантикалык-стилистикалык талдоолорун иликтеген суроолорду берүү.

Алардын мазмуну төмөндөгүдөй суроолор менен чечмеленет.

1. Чыгарманын окуясына карата балдардын адабий-мазмундук талдоосун байкоо үчүн коюлган суроолор:

- Сен окуган бул чыгарманын жанры кандай экен?
- Чыгармадагы айтайын деген негизги ой кайсы?
- Чыгарманын окуясын жалпылап, же айрым жерлерин айтып бер.
- Чыгарманын окуясы эмне менен башталды жана кантип аяктады?

2. Чыгармага балдардын эмоционалдык-психологиялык толгонууларын камтыган суроолор:

- Чыгарма сага жактыбы, эмне үчүн жакты?
- Чыгармадагы кайсы окуя сага айрыкча жакты, эмне үчүн?
- Чыгармадагы кайсы каармандын жоруктары оң таасир калтырды, эмне үчүн?
- Кайсы каармандын жоруктары сага терс таасир калтырды, эмне үчүн?
- Сенин оюнча, чыгарманын аягы ушундайча бүткөнү жактыбы, эмне үчүн?
- Чыгармадан сени таң калтырган кайсы окуя же кайсы каармандын кылык-жоругу болду?

3. Чыгарманын баланын правалык-этикалык баасын камтыган суроолор:

- Чыгармадагы кайсы каармандын кылык-жоруктарын сен «туура» деп эсептейсиң, эмне үчүн?
- Чыгармадагы кайсы каармандын кылык-жоруктарын сен «туура эмес» деп баалайсың, эмне үчүн?
- Чыгармадан сен үлгү кылып ала турган жана айрыкча жек көргөн каармандарыңды мүнөздөп бер.
- Сен ошол каармандардын ордунда болсоң эмне кылат элеч, эмне үчүн?

4. Педагогикалык-философиялык ой жүгүртүүлөрүн камтыган суроолор:

- Чыгармадан элибиздин кандай мүнөздүү сапаттарын байкадың?
- Чыгармадагы каармандар кандай экен жана эмне жөнүндө кыялданышат экен?
- Каармандар кандай сыноолорго туш болушту?

– Чыгармадагы каармандар эмне үчүн ушундай иш кылышты деп ойлойсуң?

– Чыгармадагы кайсы каармандар балдарды жакшы сапаттарга тарбиялайт деп ойлойсуң?

– Көркөм чыгарма адамдарга эмне үчүн керек деп ойлойсуң?

– Окуган чыгармандан кийин адамдарга болгон мамилең, турмушка болгон көз карашыңда кандайдыр бир өзгөрүү болгондугун байкадыңбы?

5. Чыгармага окуучулардын семантикалык-стилистикалык талдоолорун байкоо үчүн суроолор:

– Кандай жана кайсы сөздөрдүн маанисин түшүнбөй калдың? Алардын маанилерин чечмеле.

– Чыгармада кайсы сөз орундуу же орунсуз колдонулду – деп ойлойсуң?

– Кыргыздын улуттук буюмдарынын, салттарынын, майрамдарынын, бырымдарынын аттарын чыгармадан кездештирдинби?

– Чыгармада элдик тыюу, буюруу эрежелери бар бекен?

– Каармандардын оң жана терс сапаттарын мүнөздөгөн сөздөрдү таап, мүнөздөп бер, таблицасын түз ж.б.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫН ӨТКӨРҮҮНҮН АЙРЫМ ЫКМАЛАРЫ

Сабактын ички логикалык этаптары жана ага жараша аткарылуучу иштер:

Сабакты уюштурууда аткарылуучу иштер:

- Психологиялык жагымдуу жагдай түзүү;
- Окуучулардын маанайына, жеке муктаждыктарына көңүл бөлүү;
- Окуучулардын эсебин тактоо;
- Үйгө кандай тапшырма берилгенин тактоо;
- Окуучулардын көңүлүн окуу эмгегине буруу ж.б.

Үйгө берилген тапшырманы кайталоодо аткарылуучу иштердин түрлөрү:

- Кыргыз тили жана адабиятынан мурунку өтүлгөн сабактын мазмунун суроо-жооп менен жалпылап кайталап эске түшүрүү;
- Өтүлгөн тема боюнча негизги идеяларды тактап, кайталап эске түшүрүү;
- Өткөн сабакта үйрөнгөндөрүн практика жүзүндө колдоно билүүсүн, практикалык жатыгуусун текшерүү;
- Өтүлгөн сабакта кыргыз тили, адабияты боюнча окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн текшерүү;
- Окуучунун өз алдынчалуу иш-аракетин байкоо.

Жаңы сабакта аткарылуучу иш-аракеттер:

- кыргыз тили, адабиятынан өтүлүп жаткан жаңы сабактын максаттарын окуучуларга түшүндүрүү;
- теманын жалпы мазмунун ачуу жана аны окуучуларга түшүндүрүү;
- кыргыз тили, адабиятынан өтүлүп жаткан жаңы теманын негизги идеясын табуу жана аны окуучуларга жеткирүү;
- сабактын идеясы жана мазмунуна ылайык аны өткөрүүнүн формасын, тибин аныктоо;
- сабактын идеясы жана мазмунуна ылайык аны өткөрүүнүн принциптерин, методдорун жана каражаттарын аныктоо;
- мурда өтүлгөн сабактын идеясы менен жаңы сабактын идеясын уланмалуулук принцибинин негизинде байланыштыруу;

– теманын мазмунуна жараша негизги идеяны бөлүп көрсөтүү менен, аны моделдөө;

– окуучунун өз тажрыйбасын жаратууга багыттоо жана аны практикалык негизде уюштуруу.

Сабактагы окуучунун билими менен машыгууларын бышыктоодо аткарылуучу иш-аракеттер:

Педагогиканын теориясында айтылгандай, сабакты бышыктоонун үч негизги түрү бар. Алар төмөндөгүчө: кайталап бышыктоо, көнүгүп бышыктоо жана чыгармачылык менен бышыктоо. (Китепте: Педагогика школы. – Москва: Просвещение, 1980. –78-б.). Бул негизги педагогикалык жоболор өтүлгөн жаңы сабак боюнча окуучунун компетенттүүлүктөрүн, көндүм-адаттарын, илимий билимдерин бекемдөөчү методикалык каражаттар болуп саналат. Күндөлүк практикада бышыктоонун дагы да башка түрлөрү кездешүүдө. Ал өтүлгөн жаңы сабакты: суроо-жооп менен аңгемелешип бышыктоо, үйрөнгөнүн практикада колдонуп бышыктоо, өтүлгөн жаңы сабак боюнча окуучулардын көндүмдөрүн, илимий билимдерин чыгармачылык менен бышыктоо, корутундулап жана жыйынтыктап бышыктоо. Бышыктоонун мындай түрлөрү бири-бирин толуктоочу, шарттоочу, окутуу, билим берүү ишиндеги системалуу методикалык процесс болуп эсептелет.

1. Суроо-жооп менен аңгемелешип бышыктоо

– жаңы алган билимди бышыктоонун алгачкы этабы болуп аталат. Андан кийин бышыктоонун башка формаларына өтсө болот. Мисалы, кайталап бышыктоо, (окуучуну доскага чыгарып, өтүлгөн сабакты кайталап айттыруу), же жазуу сабактарында аткарылуучу – көнүгүп бышыктоо (көнүгүү иштөө, же болбосо, чыгармачылык менен бышыктоо – проблемалык жагдайларды түзүү менен өтүлгөн сабакка анализ жүргүзүү, окуучуларды ойлонууга, урунттуу маселелерди өз алдынча ойлонуп чечүүгө көнүктүрүү, ага багыт берүү) жумуштары жүргүзүлөт.

Эске сала кетүүчү нерсе: билимди бышыктоонун мындай формалары бир эле сабактарда биринин артынан бири колдонула бербеси түшүнүктүү. Алар, башкача айтканда, бышыктоонун ар бир формасы өтүлгөн сабактын мүнөзүнө жараша мугалимдин чыгармачылык чеберчилигине жараша чечилет. «Жеңил» деп аталган темалар өзүнчө ыкма менен, «татаал» деп белгиленген темалар проблемалуу ой жүргүзө турган, турмуштук материалдар менен айкалаштырып, не бир кызыктуу, чыгармачылык менен уюштурулуп өзүнчө жагдайда бышыкталат.

Ууу Сабактын ар этабында окуучу менен мугалимдин аңгемелешүүсү жүргүзүлөт. Ошол себептүү **аңгемелешип бышыктоо** – билимди бышыктоонун эң эле ийкемдүү ыкмасы. Аңгемелешүү аркылуу мугалим окуучусунун ой жүгүргүүсүн өстүрүүгө жана ой бүтүмдөрүн чыгарууга жардамдаша алат. Аңгемелешүү жолу менен сабакка терең анализ да берилет, анализден синтез чыгарылат. Ошондой эле бышыктоонун бул түрүндө эркин талашуулар, айрым бир урунттуу маселени талкуулоолор, мугалимдин суроосуна окуучу, окуучусунун суроосуна мугалим жооп берип, өтүлгөн тема боюнча кеңири маектешүүлөр ишке ашат. Албетте, кеңири сүйлөшүүгө ар качан 45 мүнөттүк убакыт жете бербейт, ошондо да мугалим бышыктоону алдыртан туура пландаштырып, ага жараша убакыт утуп алса болот.

2. Үйрөнгөнүн практикада колдонуп бышыктоо

Бышыктоонун бул түрү күндөлүк практика үчүн эң пайдалуу - деп белгилөөгө болот. Анткени, мында окуучунун теориялык маалыматтуулугун текшерүү менен эмес, үйрөнгөнүн практика жүзүндө колдонуп жатыгуусун текшерүү жана андай жатыгуусун бекемдөө жүзөгө ашырыл-макчы. Мында төмөндөгүдөй иш-аракеттер аткарылат:

- эрежеге ылайык мисал келтиришип, аны далилдешет;
- үйрөнгөн үлгүлөргө жараша сүйлөм түзүшөт;
- үлгүгө жараша сүйлөм талдашат;
- үлгүгө жараша текст түзүшөт;
- текст түзүп, андан үйрөнгөн грамматикалык формаларды табышат, талдашат;
- сабактын максатына жараша практикалык иштер аткарылат;
- үйрөнгөнүн турмушта колдонууга машыктырылат;
- темага жараша окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүнө ылайык дифференцирленген иштер аткарылат;
- окуучунун өз тажрыйбасын өркүндөтүү иштери жүргүзүлөт.

3. Чыгармачылык менен бышыктоо

Алган билимди **чыгармачылык менен бышыктоонун** маанисин айтпаса да түшүнүктүү. Бышыктоонун бул түрү жазуу сабактарында да, оозеки сабактарында жүргүзүлөт. Бул убакта мугалим жаңы теманын үстүндө проблемалуу ой жүгүртүү жагдайларын түзүп берип, аларды проблемалуу суроолорго жооп издөөгө багыт берет, сүрөмөлөп, ойлонтуп, түпкү натыйжаны табууга жетишүүгө мүмкүн.

Бул мезгилде окуучу менен мугалим тема, образ, идеялар боюнча жаңыча ой жүгүрт, аларды талдоонун, изилдөөнүн жаңы ыкмаларын

колдонуулары, табуулары мүмкүн. Бул өзгөчө жазуу сабактарында да көрүнөт. Атап айтканда, мисалдарды келтирүүдө, көнүгүүлөрдү талдоодо түрдүү ыкмаларды пайдалануу – мугалимдин чеберчилигине, окуучунун өздөштүрүү жөндөмүнө жараша болот.

4. Корутундулап бышыктоо

– жумушу сабактын акырында теманы мыкты өздөштүргөн окуучунун же мугалимдин кыскача баяндалган сөзү менен жүгүзүлөт. Сабакты корутундулоо – жыйынтыктуу ойго келүү дегендик, ошон үчүн бышыктоонун бул түрү ар убакта керек болуп саналат. Биз бүгүнкү күндө, сабакты корутундулоону сабактын структурасынын өзүнчө бир этабы да билимди бышыктоонун да бир ыкмасы катары да карап жүргөнүбүз туура. Анткени, бышыктоонун бул түрүндө мугалим жаңы тема менен мурдагы өтүлгөн теманы кайрадан байланыштырып, экөөндөгү бирдиктүү ой аркылуу окуучунун системалуу ой жүгүртүүсүн дагы бир жолу бекемдей алат.

Ошон үчүн мугалим күндө сабагын жыйынтыктап жатып, окуучулары менен мындай суроо-жооп иштерин өткөрсө максатка ылайык келмек:

1. Биз бүгүнкү сабактан эмнелерди үйрөндүк? Анын негизгилери кайсы?
2. Биз бүгүнкү сабакта эмнелерге машыктык? Анын негизгилери кайсы?

Окуучулар бул суроолорго жооп табуу аркылуу сабакта алган негизги теориялык билимдери менен практикалык машыгууларынын негизгилерин таап-тактап ойлонушат да, ээ болгон машыгууларын конкреттештирет.

Окуучулардын билимин баалоодогу аткарылуучу иштер:

- баалоонун талаптарын иштеп чыгуу;
- окуучулардын билим көрсөткүчтөрүн аныктоо;
- окуучуга баа коюуда алардын көрсөткүчтөрүн градациялоо.

Үйгө тапшырма кандайча берилсе болот?

- Үйгө берилген тапшырма класста аткарылуучу же аткарылбай калган кезектеги тапшырма болбоосу керек;
- үйгө берилген тапшырма өтүлгөн сабактын негизги идеясынын логикалык жыйындысы экендигин окуучу өз алдынча ой жүгүртүп түшүнүүгө багытталат;

– үйгө берилген тапшырма сабакта үйрөнгөндөрдү окуучу өз алдынча практика жүзүндө колдоно билүүгө машыктырууну көздөөсү керек;

– үйгө берилген тапшырма темага ылайык окуучунун чыгармачыл ишин уюштурууга багытталышы керек;

– үйгө берилген тапшырма окуучунун өз алдынчалуу ишин уюштурууга багытталуусу тийиш;

– үйгө берилген тапшырма окуучунун жекече таанып-билүүсүн далилдей алууга, аны өнүктүрүүгө багытталууга тийиш.

Кыргыз тили сабагында грамматикалык эрежелер менен иштөө ыкмалары

Грамматикалык эрежелер менен иштөөдө үч ыкманы колдонсок болот:

1. «Эреже-таяныч» ыкмасында окуучу эрежеге ылайык мисалдарды топтоо, талдоо, иликтөө, мүнөздөө, жалпылоо менен, практика жүзүндө колдонуп көрүп, ошондо гана «өзү үчүн жаңы ачылыш» жасоосуна багытталган. Анткени, эреже-аныгында эле таяныч, түшүнүктү чечмелей билүү үчүн да, практикада колдоно билүү үчүн да таяныч. Эрежеге таянуу менен гана тилдик фактылар (лексемалар, орфограммалар, пунктограммалар же синтагмалар) эмне экендиги, аны тилде кантип колдонорун далилдей алат. Ошондуктан мугалим окуучулардан эреженин кандай экенин жаттап алып гана айтып берүүсүн талап кылбай, анын тилдик фактыны далилдей билүү үчүн колдонулуучу таяныч экенин түшүнүүсүн, анан аны кебинде колдоно билүүсүн көңүлгө алат.

2. «Эрежени изилдеп үйрөнүү» ыкмасы жогоруда айтылган ойду андан ары тереңдетет. Жогоруда фактынын эмне, кандай экенин түшүнүп-билүүсүнө таяныч болсо, эми анын өзүн изилдеп-үйрөнүүнүн зарылдыгын айтып турат, т.а. эреженин өзүн изилдеп-үйрөнбөсө, аны дагы да болсо жаттап үйрөнүүгө алып келери шексиз.

Эрежени изилдеп үйрөнүү процессинде эреженин өзү эмнени айтып жатканы көңүлгө алынат.

Мисалы: *Заттардын аттарын билдирген сөздөр зат атооч деп аталат.*

Байкап көрөлү да, эрежени маани берүүчү бөлүктөргө бөлүп талдайлы:

1. заттардын...
2. аттарын...

3. билдирүүчү сөздөр
4. зат атооч
5. деп аталат.

Ушундай беш бөлүктөн туруп, бир эрежени туюнткан сөздөрдүн топтому эми эмнени билдирди?

1. **Зат:** *жандуу, жансыз, жалпы, жеке ж.б.*
2. **аттарын:** *адам, үй, шаар, Бишкек, Асан ж.б.*
3. **билдирүүчү сөздөр:** *тыбыштардан куралган, бир бүтүн ойду билдирүүчү.*

4. **зат атооч** – термин, негизги сөз түркүмдөрүнүн бири, заттын атын билдирет.

5. **деп аталат** – бир маанини туюнтуп тургандыгын билдирип жатат...ж.б.

Андан кийин жогоркулардын ар бири мисалдары менен бирге жалпы талданып түшүндүрүлөт да, жалпы жыйынтыгы чыгарылат.

3. «**Эреже-корутунду**» ыкмасы жогоруда үйрөнүлгөн теориялык маалыматтарды жана практикалык машыгууларды корутундулоо, жыйынтыктоо максатында колдонулат. Анткени, окуу материалдарын талдап-үйрөнтүп, ал боюнча машыктырган соң, эреже чыгарып, аны сабакта корутунду катары жыйынтыктоо менен, чыгармачыл ишмердүүлүктүн негизинде өздөштүрүүгө жол ачылмакчы. Анткени сабакта үйрөнгөн материалдарды теориялык жактан да, практикалык жактан да корутундулап, жыйынтыктап, өз алдынча эреже чыгарып, чыгармачыл бышыктоонун негизинде бир бүтүн акыл-ой жыйынтыгына келген болсо, ал материал окуучунун эсинде бекем сакталары шексиз.

Мисалы, заттын сыны тууралуу сыпатоо мисалдарынан улам (сүйлөмдөрдү, же текстти талдоодон кийин) жыйынтыктоо менен, сын атооч сөз түркүмүнүн категориялары тууралуу жыйынтык пикирге келүү ж.б.

Буларды чийме менен берип көрөлү.

Эреже - таяныч	Эрежени изилдеп үйрөнүү	Эреже-корутунду
<ul style="list-style-type: none"> – фактыларды топтоо; – фактыларды талдоо; – ынануу. 	<ul style="list-style-type: none"> – эрежени иликтөө; – фактыларды талдоо; – ынануу. 	<ul style="list-style-type: none"> – фактылардан жыйынтык чыгарылат; – эреже чыгарылып корутундуланат; – бүтүн ой айтылат.

Сабактын этаптары жана ага жараша окуучунун өздөштүрүүсүн уюштуруу иштери:

Сабактын ички этаптарындагы окуучулардын компетенттүүлүк тажрыйбасын өнүктүрүү багыттары жана алардын мүнөздөмөсү төмөндөгүдөй болмокчу:

а) Үй тапшырманы кайталоо этабындагы аткарылуучу иштер жана негизги компетенциялар:

– теманын мазмунуна жараша берилген түшүнүктөрдү тактоо, эске түшүрүү, билим-билгичтиктерди системалоо;

– таяныч түшүнүктөр менен иштөө, өтүлгөндөргө карата сынчыл ой жүгүртө билүү;

– теориялык билимдерди жана практикалык машыгууларды, ал аркылуу ээ болгон компетенттүүлүк тажрыйбасын тактоо, ыраттуулукка келтирүү;

– ээ болгон компетенттүүлүк тажрыйбасын баалоо, баа коюу.

б) Жаңы теманы өздөштүрүү жана ага жараша окуучуну активдештирүү:

– жаңы сабактын максатын окуучуларга түшүндүрүү, ага окуучуну багыттоо, максатка жетүү багыттарын көрсөтүү;

– негизги түшүнүктөрдү моделдештирүү, ал аркылуу, окуучулардын өздөштүрүүсүн уюштуруу;

– теориялык-практикалык компетенцияларды аныктоо, таяныч түшүнүктөр аркылуу аны окуучуларга жеткирүү.

в) Жаңы алган билимди бышыктоо:

– жаңы өздөштүргөн түшүнүктөрдү конкреттештирүү, тактоо мүнөзүндө жекче жана жалпы формада суроолор аркылуу иштөө;

– темага ылайык негизги түшүнүктөрдү жалпы жонунан, үстүртөн кайталоо менен ырааттуулукка салуу;

– негизги машыгууларды практика жүзүндө колдонуп бышыктоо, баланын өз тажрыйбасын жаратуу;

– окуучулардын өз алдынча чыгармачылык менен иштөөсүнө шарт түзүү жана аны уюштуруу.

г) Окуучулардын билимине баа берүү жана баалоо:

– теориялык маалыматтуулугунун деңгээлин баалоо;

– үйрөнгөндөрүн практикада колдоно алуусун баалоо;

– өз алдынча чыгармачылык менен иштөөсүн баалоо;

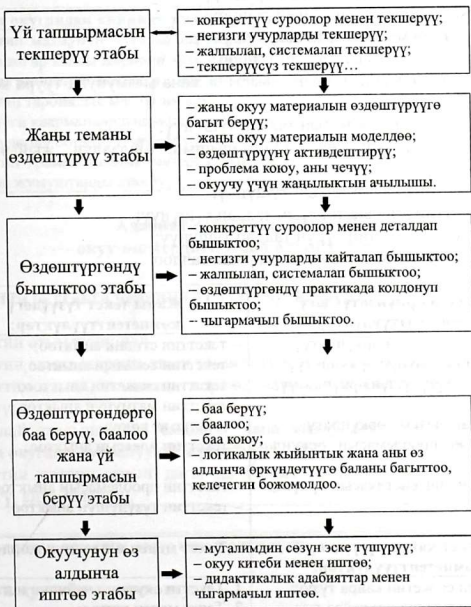
Активдүү аракетин, демилге менен иштөөсүн, акыл эмгегинин маданиятын баалоо.

д) Үйгө тапшырма берүү:

- окуучунун теориялык-практикалык компетентүүлүк тажрыйбасын текшерүү мүнөзүндөгү тапшырма;
- компетентүүлүк тажрыйбасын практикада көрсөтө билүү мүнөзүндөгү тапшырма;
- компетентүүлүк тажрыйбасын чыгармачылык менен (өз алдынча, башкача шартта) өркүндөтө алуусун текшерүүчү тапшырма.

ОКУУЧУНУН ИШМЕРДИГИН ТЕКШЕРҮҮ ЖАНА БААЛОО ИШТЕРИ САБАКТЫН ИЧКИ ЭТАПТАРЫНДА КАНДАЙЧА ИШКЕ АШАТ?

Албетте, текшерүү каражаттарынын типтери жана түрлөрү сабактын түрдүү этаптарында чыгармачылык менен пайдаланылмачкы.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ ЖАНА ОКУУЧУЛАР МЕНЕН ЧЕЧИЛҮҮЧҮ ПРОБЛЕМАЛЫК СУРОО- ТАПШЫРМАЛАР

Кыргыз тили жана адабияты сабактарында текст менен иштөөдөгү компетенциялар

Текст менен иштөөдөгү компетенттүүлүктөр:

- тексттин атын талдап түшүнүү;
- тексттин темасын талдап түшүнүү;
- тексттин сюжетин талдап түшүнүү;
- тексттин мазмунун талдап түшүнүү;
- тексттин идеясын талдап түшүнүү;
- тексттин атынын анын темасына жана мазмунуна туура келишин аныктоо;
- тексттин проблемасын талдап түшүнүү;
- тексттин түзүлүшүн (башталышын, өнүгүшүн, жыйынтыгын) талдап түшүнүү;
- тексттин стилин талдап түшүнүү;
- тексттин лингвистикасын талдап түшүнүү;
- тексттеги кептин түрүн талдап түшүнүү;
- текстке кеп маданиятына жараша талдоо.

Текстти өркүндөтүүдөгү компетенттүүлүктөр:	Жаңы текст түзүүдөгү компетенттүүлүктөр:
<ul style="list-style-type: none">– тексттин сюжетин өркүндөтүү;– тексттин мазмунун өркүндөтүү;– тексттин түзүлүшүн өркүндөтүү;– тексттин идеясын өркүндөтүү;– тексттин проблемасын өркүндөтүү;– тексттин лингвистикасын өркүндөтүү.	<ul style="list-style-type: none">– тексттин стилин аныктоо;– тексттин темасын аныктоо;– тексттин сюжетин аныктоо;– тексттин мазмунун аныктоо;– текстке ат коюу;– тексттин идеясын аныктоо;– тексттин проблемасын аныктоо;– тексттин түзүлүшүн аныктоо.
Текст кайра түзүүдөгү компетенттүүлүктөр:	Текст менен иштөөнүн жолдору:
<ul style="list-style-type: none">– тексттин сюжетин кайра түзүү;– тексттин түзүлүшүн кайра түзүү;	<ol style="list-style-type: none">1. Текстти окуганга чейинки иштер;2. Текст менен иштөө;

<ul style="list-style-type: none"> – тексттин стилин кайра түзүү; – текстти кептин түрүнө жараша кайра түзүү. 	3. Текстти окугандан кийинки иштер.
Тексти окуганга чейинки аткарылуучу иштер:	Текст менен иштөө:
<ul style="list-style-type: none"> – тексттин атын түшүнүү; – тексттин автору тууралуу аңгемелешүү; – тексттин атына байланыштуу алдын-ала аңгемелешүү, текстти окууга даярдык көрүү. 	<ul style="list-style-type: none"> – текстти окуу, көркөм, шар жана сезимдүү окууга тилди жатыктыруу; – тексттин мазмунун түшүнүү; – тексттен алынган сөздөрдү, сүйлөмдөрдү талдоо; – тексттерди ролдошуп окуу; – тексттен түшүнбөгөн сөздөрдүн маанисин талдоо. <p>Мындай ар түрдүү иштер мугалимдин да иш-аракеттерин байытат, окуучуну зериктирүүдөн куткарат.</p>
Текстти окугандан кийинки аткарылуучу иштер:	
<ul style="list-style-type: none"> – тексттин мазмунун мугалимдин берген суроолоруна жараша үстүртөн, кыскача же ар кайсы жеринен айтып берүү; – айрым грамматикалык формалар катышкан сөздөрдү талдоо; – тексттин тарбиялык маанисин ачуу, баа берүү; – тексттеги каармандардын кылык-жоруктарын мүнөздөө; – үзүндүлөрдү образдуу, көрктүү окуу; – өтүлгөн грамматикалык материалдын мүнөзүнө жараша текст боюнча кошумча жумуштарды аткаруу үчүн үйгө тапшырма берүү. 	

Адабият сабагында текстти окуу ишмердиги жана анын түрлөрү

А) Текстти окуганга чейинки ээ болуучу ишмердүүлүк:

- тексттин атын түшүнүү;
- тексттин атына жараша анын темасы тууралуу ой жүгүртүү;
- тексттин атына, темасына жараша мазмуну тууралуу алдын ала ой жүгүртүү;
- ушундай аталыштагы, темадагы жана мазмундагы дагы да кандай чыгарма окуганы тууралуу ой жүгүртүү;
- тексттин автору, анын дагы да башка чыгармалары тууралуу ой жүгүртүү, аңгемелешүү.

Б) Окуучунун текстти окуу ишмердүүлүгү:

- текстти муундап-сөздөп окуу;
- текстти муундап окуу;

- текстти сөздөп окуу;
- текстти шар окуу;
- текстти түшүнүп окуу;
- текстти тез окуу
- текстти көркөм окуу;
- текстти образдуу окуу;
- текстти жарыя окуу;
- текстти купуя окуу;
- текстти чынжыр менен окуу;
- текстти шыбырап окуу;
- текстти тил жатыктырып окуу;
- текстти көз жүгүртүп окуу;
- текстти мелдешип окуу;
- текстти үйрөнүп окуу;
- текстти баалап окуу;
- текстти ролго бөлүшүп окуу;
- текстти “чынжыр” менен окуу;
- текстти тез окуу;
- тексттин окуясын кууп окуу;
- текстти ар кай жеринен үзүп окуу;
- текстти салыштырып окуу;
- тексттин сюжетин элестетип окуу;
- текстти коюлган көрсөтмө боюнча окуу;
- тексттен фактыларды эстеп калуу үчүн окуу;
- текстти жаттап окуу;
- тексттен идея, маалымат издеп окуу;
- текстти тандап (кызыкчылыгына жараша) окуу;
- текстти ой жүгүртүп окуу;
- текстти пландап окуу;
- текстти кайталап окуу;
- текст жөнүндө билгенин бышыктоо үчүн окуу;
- өзүн-өзү текшерүү үчүн окуу,
- текстти изилдеп окуу;
- текстти рецензиялап окуу;
- текстти талдап окуу;
- текстти сындап окуу;
- текстти которуу үчүн окуу;
- текстти рекламалоо үчүн окуу;
- текстке пикир айтуу үчүн окуу;
- тексттин тилин талдап окуу;
- текстти иллюстрациялоо үчүн окуу...

В) Текстти окугандан кийинки ишмердүүлүк:

- тексттин сюжетин талдоо;
- тексттин идеялык мазмунун талдоо;
- тексттин образдарын талдоо;
- тексттеги каармандардын мүнөзүн талдоо;
- тексттин композициялык түзүлүшүн талдоо;
- тексттин тилин талдоо;
- тарбиялык маанисин талдоо;
- текстти башка текстке салыштырып талдоо...

Окуучулар менен иштөөдө чечилүүчү проблемалуу суроолор жана тапшырмалардын комплекси

1. Кыргыз тили сабактарында окуучулардын теориялык билими менен машыгууларын текшерүүдө берилүүчү суроолордун комплекси:

- маалыматтуулугун текшерүү үчүн суроолор;
- тактоо үчүн суроолор;
- аныктоо үчүн суроолор;
- жалпылоо үчүн суроолор;
- анализдөө үчүн суроолор;
- синтездөө үчүн суроолор;
- классификациялоо үчүн суроолор;
- мүнөздөмө берүү үчүн суроолор;
- жеке көз карашын билүү үчүн суроолор;
- ой жүгүртүүсүн текшерүү үчүн суроолор;
- сынчыл мамилесин билүү үчүн суроолор;
- эсте сактоосун билүү үчүн суроолор;
- үйрөнгөнүн практикада колдоно аларын текшерүү үчүн суроолор;
- эске сактоосун текшерүү үчүн суроолор;
- чыгармачыл иштөөсүн текшерүү үчүн суроолор;
- өз алдынча иштөөсүн текшерүү үчүн суроолор;
- билгенин түшүндүрүп берүү үчүн суроолор;
- фактыларды салыштырып берүү үчүн суроолор;
- түшүнүктөрдү айырмалоо үчүн суроолор;
- тексттин тарбиялык таасирин билүү үчүн суроолор;
- тексттеги окуяга эмоционалдык мамилесин текшерүү үчүн суроолор;
- текстке баа берүүсүн текшерүү үчүн суроолор.

2. Кыргыз тили сабактарында окуучулар алган теориялык билимдерин практикада колдоно билүү жатыгууларын текшерүүчү тапшырмалардын комплекси:

- жазуу жүзүндө жооп берүүчү тапшырмалар;
- оозеки түрдө жооп берүүчү тапшырмалар;
- схема түзүү үчүн тапшырмалар;
- көркөм окуу үчүн тапшырмалар;
- көркөм айтуу үчүн тапшырмалар;
- окуу техникасын текшерүү үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктү аныктоо үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктү тактоо үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктү мүнөздөө үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктү жалпылоо үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү классификациялоо үчүн тапшырмалар;
- жеке көз карашын далилдөө үчүн тапшырмалар;
- жеке мамилесин билдирүү үчүн тапшырмалар;
- жаттоо үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү анализдөө үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү синтездөө үчүн тапшырмалар;
- фактыларды талдоо үчүн тапшырмалар;
- эпизоддор боюнча сүрөт тартуу үчүн тапшырмалар;
- баяндап айтып берүү үчүн тапшырмалар;
- сүрөттөп айтуу үчүн тапшырмалар;
- сынчыл ой жүгүртүп айтып берүү үчүн тапшырмалар;
- эсте сактоо үчүн тапшырмалар;
- чыгармачылык менен иштөө үчүн тапшырмалар;
- өз алдынча иштөө үчүн тапшырмалар;
- жекече иштөө үчүн тапшырмалар;
- тайпада иштөө үчүн тапшырмалар;
- жуп менен иштөө үчүн тапшырмалар;
- жалпы иштөө үчүн тапшырмалар;
- дифференциялап иштөө үчүн тапшырмалар;
- предмет аралык байланышты ишке ашыруу боюнча тапшырма;
- мелдештирүүчү тапшырмалар;
- оюн тапшырмалары;
- үйрөнгөнүн практикада колдонуу үчүн тапшырмалар;
- далилдерди салыштыруу үчүн тапшырмалар;
- көрүнүшкө баа берүү үчүн тапшырмалар;
- глобалдык ой жүгүртүү үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү системалоо үчүн тапшырмалар;
- эрежени далилдөө үчүн тапшырмалар;
- сөз маанисин талдоо үчүн тапшырмалар;
- ишмердик мамилесин текшерүү жана баалоо үчүн тапшырмалар.

2. *Окуучулардын чыгармачыл ишмердүүлүгүн өстүрүүчү көнүгүүлөрдүн системасы*

- 1) Тилдик фактыларды тактап, талдап, аларды негизги белгилерине жараша жалпылап мүнөздөмө берүү;
- 2) Сөздөрдүн (сүйлөмдөрдүн) ортосундагы (жалпылык, окшоштук) жана айырмачылык белгилерин иликтеп, талдап анализдөө менен аныктоо;
- 3) Сөз түркүмдөрүнүн арасындагы маанилик уланмалуу байланыштарды аныктап моделдөө;
- 4) Сүйлөм мүчөлөрүн талдоо аркылуу жекече белгилерин аныктай алуу жана ой корутундусун чыгаруу;
- 5) Тыбыш – тамгаларды негизги белгилери аркылуу классификациялоо жана топтоштура алуусу;
- 6) Сөз айкаштары же сүйлөмдөр тууралуу теориялык билим-билгичтиктерин практикада колдоно билүү (теориялык материалдын практикада колдонулуш жолун билүү);
- 7) Окуу китебинин структурасын, ички логикалык аппаратын түшүнүү менен, сабакта аны менен иштей билүү;
- 8) Сабакта өтүлгөн темага ылайык кошумча адабияттарды (көркөм китеп, газета, журнал ж.б.) колдоно билүү;
- 9) Тексттин структурасын, мазмунун изилдеп үйрөнүүдө адабият менен байланыштыра билүү, адабий бир чыгарманын мисалында кыргыз тили сабагында текст талдоо ишин аткара билүү;
- 10) Грамматикалык эрежени талдай билүү жана ага ылайык мисалдарды мүнөздөө;
- 11) Грамматикалык талдоонун шартын түшүнүү аркылуу аны оозеки жана жазуу түрүндө схема менен түшүндүрүү;
- 12) Текстке кеп маданиятына, анын ар бир түрүнө жараша талдай билүүсү;
- 13) Текстке кептин түрү боюнча талдай билүүсү жана ага план түзө алуусу;
- 14) Грамматикалык эрежелерди стандарттык эмес жол менен өздөштүрүү жана талдай билүү;
- 15) Кептин ой жүгүртүү мүнөзүнө ылайык текст түзүүдө жана талдоодо себептик жана натыйжалык байланыштарды көрө билүүсү, аны фактылар менен талдай билүүсү;
- 16) Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн окуп-үрөнүүдө жана алар боюнча талдоо иштерин жүргүзүүдө логикалык удаалаштыктарды талдап түшүндүрүү;
- 17) Тыныш белгилерин коюунун тууралыгын логикалык операциялар аркылуу түшүндүрө билүү жана текшерүү;

18) Сөздөрдүн жеке жана өтмө маанилерин талдап мисалдар менен түшүндүрө алуу;

19) Сөздүн тегин, уңгу, мүчөсүн иликтеп талдай билүү;

20) Грамматикалык материалдардын жалпы мүнөздөмөсүн мисалдар менен талдап түшүндүрө билүү.

Мугалимдин тил жана кеп маданиятына тиешелүү компетенттүүлүктөрү

1. Тил маданиятына тиешелүү компетенттүүлүктөр

Бул багытта мугалимдер төмөндөгүлөрдү билүүгө тийиш:

1. Кыргыз тилинин жалпы сөздүк байлыгы канча?

2. Сөздүк курамы (башка тилден кирген сөздөргө карата кандай?)

3. Эне тилибиздин сөздүк фонду кандай (сөздүк фонд канча пайыз, ал фонддун мүмкүнчүлүгү канчалык, келечеги кандай? Сөздүк фонд жетишерликпи, мүмкүнчүлүгү кандай? Кайсы тармак боюнча бай, кайсы тармак боюнча кандай?)

4. Эне тилибиздин тазалыгы (чет сөздөр басып кеткен жокпу, эне тилдеги сөздөрдүн кызматы жетишерликпи?)

5. Адабий тил болуп калыптанышынын деңгээли кандай? Калыптанганбы, калыптанган эмеспи, адабий тил катары өзүнүн нормалары иштелип чыкканбы? (теле, радио, басма сөздө кандай кызмат аткарууда?)

6. Адабий тилдин диалектилик сөздөр менен карым-катышы кандай? Адабий тилибиз диалектилик сөздөр менен байып жатабы, же түртүп, четке кагып турабы? Теле, радио, басма сөздөгү колдонулган сөздүн жыштыгы, анын составы, мүмкүнчүлүгү жана байлыгы кандай?

7. Өз эне тилибиздин каражаттары термин жаратууга кудурети кандай? Анын келечегине кандай баа берүүгө болот?

8. Лексиканын байышына эне тил булак катары кызмат аткарып келгенби (учурда болуп жатабы?) же сырттан келген сөздөр менен гана баюудабы?

9. Сөздөрдүн чыгыш теги боюнча изилдегенде, алар эне тилдин байыркы түпкү тегинен чыктыбы?

10. Жазуу, сөз куруу, сөз түзүү ыкмалары барбы? (М.: сөз жасоо жолдору);

11. Сөз менен маанинин дал келүү мүмкүнчүлүгү, (белги+сема) жана сөздөрдүн маанини туюнтуу маданияты.

М.: а) үналгы, сыналгы, күркө, мүдүр;

б) шишик куурай, козу кулак, кымыздык;

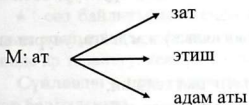
в) төрага – төрайым;

г) ветеран (эркекпи, аялбы);

д) мугалим (эркекпи?) — мугалима (аялбы?)

12. Маанини туюнтуу маданияты (мүмкүнчүлүгү): үн алгы – радиону, сын алгы – телевизорду түшүндүрө алабы? (телевизор, радио деген сөздөрдү так алмаштырабы?)

13. Сөздөрдүн көп маанини билдире алуу мүмкүнчүлүгү.

Кеп маданияты боюнча компетенттүүлүктөр

Бул туурасында сөз кылууда мугалимдер мына буларды билүүсү керек:

1. Кептин тазалыгы, тактап айтканда, таза сүйлөө ишмердиги:

- эне тилде таза сүйлөө;
- интернационалдык сөздөрдү орундуу колдонуу;
- терминдерди өз орду менен колдонуу;
- диалектилик, говордук сөздөрдү орду менен туура колдонуу;
- сөздү бузбай, таза сүйлөө;
- жок жерден термин издебөө;
- чет сөздөрдү ыксыз колдонбоо;
- калька сөздөрдү анча зарыл эмес учурда кебинде пайдаланбоо.

2. Сөздөрдүн тактыгы, тактап айтканда, так сүйлөө ишмердиги:

- сөздү бузбай, маанисине ылайык колдонуу;
- сөз мүчөлөрүн туура улап айтуу;
- тыбыштарды артикуляциялык белгилерине ылайык туура айтуу;
- түшүнүк менен сөздүн дал келиши;
- сөздү контекстке жараша туура колдонуп сүйлөө;
- айтылган терминдин түшүнүк менен дал келиши;
- ар бир түшүнүктүн өз аты менен аталышы.

3. Кептин тууралыгы, тактап айтканда, эне тилинде туура сүйлөө жана туура жазуу ишмердиги:

- орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерге жараша туура, так жазуу, жазуу;

- сөздү лексикалык маанисине ылайык туура колдонуу;
- грамматикалык эреже-нормаларга карата сүйлөмдү туура куруп сүйлөө, жазуу;
- кесиптин ар кандай тармактарына жараша лексикалык каражаттардын өз орду менен айтылышы (стилдик, семантикалык жактан);

4. Сөздүн орундуу, адептүү айтылышы жана орундуу, адептүү сүйлөө ишмердиги:

- сүйлөшүү жүрүп жаткан (психологиялык) жагдайга, учурга ылайыктуу айтылышы;
- сүйлөшүп жаткан тематикага сөздүн дал келиши;
- курактык өзгөчөлүгүнө жараша сылык-сыпаа сүйлөө;
- стилдик жактан сөздүн орундуу колдонулушу;
- көркөм каражаттарды орундуу пайдалануу.

5. Кептин логикалуулугу, тактап айтканда, сүйлөө жана жазуу учурунда сүйлөмдү логикалуу түзүү ишмердиги:

- айтылган ойдун ырааттуулугу (оозеки жана жазуу түрүндө);
- жыйынтыктуулугу (башынан аягына чейин жыйынтыктуу ойдун айтылышы)
- мазмундун иреттүү, түшүнүктүү айтылышы;
- ойдун жеткиликтүү берилиши;
- сүйлөмдүн стилдик курулушунун сабаттуулугу.

6. Кептин эмоционалдуулугу, тактап айтканда, сүйлөшүү учурунда эмоцияны туура сактоо ишмердиги:

- кырдаалга жараша эмоционалдык-экспрессивдик лексиканын туура колдонулушу;
- эмоционалдык учурлардын орундуулугу, керектүүлүгү.
- мазмунга жараша сөздөрдүн эстетикалык-этикалык категорияларын туура колдонуу (сөздөбү, тыбыштабы, мүчөлөрдөбү);
- айтылган сөздүн таасирдүүлүгү.

7. Кептин кырааттуу айтылышы, поэтикалуу, көркөм сүйлөө жана жазуу ишмердиги:

- сөздө же тыбышта, логикалык басымдын туура коюлушу;
- кепти кырааттуу, угумдуу, жагымдуу үн менен айтуу;
- эмоционалдык жагдайларга жараша үндүн көтөрүңкү же пас айтылышы;
- микротема, каармандардын сөзү, автордук баяндоо ж.б. учурларды кырааты менен көркөм окуу же сүйлөө;

• ойдун мазмунун көтөрүңкү пафосто, поэтикалуу, көркөм, образдуу окуу же айтуу;

- сүйлөнүп жаткан сөздөрдүн ыргақтауу, көрктүү чыгышы;
- тыныш белгилеринин туура коюлушу.

8. Кептин байлыгы, эне тилиндеги лексикалык бай каражатты колдоно билип сүйлөө жана жазуу ишмердиги:

• сөз байлыгынын кендиги, ар тараптуулугу, ынанымдуу фактылардын жыйынтыгы, элдик тилдин казынасын дурус билгендиги, аны кебинде ар тараптуу, кеңири колдоно алгандыгы;

Сүйлөөдөгү ишмердиктин негизги белгилери катары төмөндөгүлөр белгиленет:

- айтылып жаткан ойдун чегинен чыкпай, көркөм жана ыңгайга жараша сөз таап сүйлөө;
- терең ойду камтыган накыл кепти орундуу айтып, учуучуга күчтүү таасир этүү;
- сөздү чебер колдонуу – өнөр экенин далилдөө;
- сөз менен түйүндүү маселени чечүү, сөзгө жыгуу;
- куюлушкан, көркөм чеберчиликте айтылган бата, баалоо сөздөрүн айта билүү;
- элдик макал-ылакап, учкул сөздөрдү кебинде ырааттуу колдонуп, чебер сүйлөө;
- тематикага ылайык бай жана мазмундуулугу сүйлөй алуу.

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИ, АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНДА ТЕСТ МЕНЕН ИШТӨӨ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

*Кыргыз тили жана адабиятынан жүргүзүлүүчү тесттик
тапшырмалар жана алардын типтери менен түрлөрү*

Дегинкиси, тесттик тапшырмалар окуучулардын предмет боюнча төмөндөгүдөй компетенцияларын калыптандыра турганы практикада белгиленип келатат. Мисалы:

- окуучунун интеллектуалдык деңгээлин баалоо жана темага жараша акыл операцияларын жүргүзүү компетенциясын текшерүү;
- окуу ишмердүүлүгүнүн деңгээлин баалоо жана окуу ишине ишмердүүлүк мамиле жасоо компетенттүүлүгүн аныктоо;
- окуу көндүмдөрүнүн деңгээлин баалоо;
- эсине сактоосун текшерүү;
- окуганынын үстүндө ой жүгүртө билүү деңгээлин жана компетенциясын баалоо;
- окуучунун жалпы академиялык билим деңгээлин байкоо;
- чейректерде, глава, темалар боюнча билим жетишкендиктеринин деңгээлин мезгил-мезгили менен формативдик жана суммативдик баалоо;
- үйрөнгөнүн турмушта колдоно билүү аракетин жана компетенциясын текшерүү;
- алган билимин, практикалык машыгууларын турмушунда колдонуп, өзүн өркүндөтө билүү, чөйрөгө таасир этип, жашай билүү компетенциясын баалоо жана текшерүү.

Эмесе, алардын суроолорунун түзүлүш максаттуулугуна жараша бир нече типтери жана түрлөрүнө дидактикалык мүнөздөмө берели да, мисалдарды келтирүү аркылуу сабакта колдонуу жолдорун көрсөтөлү.

1. Туура жообун тандап алууга ылайыкталган тапшырмалар:

- 1) Бир туура жообун тандап алууга ылайыкталган тапшырмалар;
- 2) Эң туура жообун тандап алууга ылайыкталган тапшырмалар;
- 3) Бир нече туура жообун тандап алууга ылайыкталган тапшырмалар.

II. Туура жооп берүүгө ылайыкталган тапшырмалар:

- 1) Тапшырмадагы бош орундукту толтуруу;
- 2) Кеңейтилген жооп берүү;
- 3) Ырастоонун тууралыгын текшерүү;
- 4) Дал келтирүүгө ылайыкталган тапшырмалар.

III. Туура уудалаштыкты түзүүгө ылайыкталган тапшырмалар:

- 1) Окуялардын удаалаштыгын түзүү;
- 2) Технологиялык процесстердин туура удаалаштыгын түзүү.
(С.Калдыбаев, «Тесттик тапшырмаларды түзүүнүн методикасы», Бишкек, 2011, 24-б.).

Демек, мындан – окуучу алган билимге ылайык туура жоопторду тандап алуу жана туура жооп берүү жана удаалаштыкты ырааттуулукка салуу сыяктуу билгичтиктерге басым коюлганын байкоого болот.

Ошентсе да, тесттик тапшырмалардын бул системасынын ичинен мектептеги күндөлүк окуу процессинде колдонууга болор айрым түрлөрүн типтештирип, ыңгайлаштырып алсак болчудай.

Тактап айтканда:

1. Туура бир жообун табууга ылайыкташтырылган тесттер:

- бир туура жообун тандап алууга ылайыкташтырылган тесттер;
- бир нече туура жообун тандап алууга ылайыкташтырылган тесттер;
- эң туура жообун тандап алууга ылайыкташтырылган тесттер.

2. Туура жооп берүүгө ылайыкташтырылган тесттер:

- бош орунду толтурууга ылайыкташтырылган тесттер;
- ырастоонун тууралыгын далилдөөгө ылайыкташтырылган тесттер.

3. Туура удаалаштыкты түзүүгө ылайыкташтырылган тесттер:

- окуялардын удаалаштыгын аныктоого ылайыкташтырылган тесттер;
- технологиялык процесстердин удаалаштыгын аныктоого ылайыкташтырылган тесттер.

4. Окуучунун логикалык ой жүгүртүүсүн текшерүүгө багытталган тесттер (структуралык аналитикалык-логикалык тесттер):

- жалпыдан жекени бөлүп алуу максатындагы же окшоштуктар менен айырмачылыктарды бөлүп көрсөтүү максатындагы тесттер
- деңгээлдик тесттер.

Эми булардын ар бири тууралуу мисалдары менен жеке-жеке сөз кыلالы.

Тесттердин биринчи тибі: Туура жообун тандап алууга ылайыкташтырылган тапшырмалар

Тесттин бул тибі теманын мазмунун талдоонун негизинде, бир нече жооптун ичинен бирөөнүн гана туура экенин белгилөө менен жүзөгө ашырылат.

Кыргызстандын практикасына тесттин бул түрү алгач ирет 1990-жылдардын башында кирди. Алгач кыргыз тили жана адабияты боюнча тест жыйнагы түзүлүп, ушул күнгө чейин ошол калыбында өзгөртүлбөстөн колдонулуп келатат.

Ошентсе дагы тесттин мындай түрү менен иштөөдө, көпчүлүк учурларда, билгени же билбегенинин, зарылдык менен кокустуктун бирдей келген учурлары жок эмес, т.а. окуучу суроого жараша окуу материалын толук билбесе да, анын мазмунуна жараша үстүрт билгенине таянуу менен кокустан эле туура жоопту белгилеп коюусу толук ыктымал. Ошол эле учурда, ушунун өзү да, окуучунун тема боюнча кандайдыр бир деңгээлде кабары бар экендигин да танбайт.

Жогоруда аталган эмгекте белгилегендей, тесттик бул тапшырманын алдына төмөндөгүдөй дидактикалык талаптар коюлат:

1) тапшырманын мазмуну түшүнүктүү, артык баш сөздөрдү, компоненттерди камтыбоо, андагы жооптор окуучу үчүн эки анжы маанини билдирбөөгө тийиш;

2) эталондук жооп, өздөштүрүлгөн окуу материалынын негизинде алынып, бир варианты гана так жана туура болушу керек;

3) ката жооптор окуучунун ката кетирүү мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен берилиши зарыл. Демек, ката жооптору туура жоопко жакын, бирок алардын ар бири толук эмес, же туура эмес болууга тийиш (жогорудагы эмгек, 14-15-б.)

А) Бир туура жообун тандап алууга ылайыкталган тесттер

Кыргыз тили

1. Сүйлөмдөгү туунду зат атоочту тапкыла.

Бир күнү атам экөөбүз малчыларга жөнөдүк.

а) атам б) экөөбүз в) малчыларга г) бир күнү

2. Тексттин эң кичине бирдиги кайсы?

а) тексттин эң кичине бирдиги – сүйлөм;

б) тексттин эң кичине бирдиги – абзац;

в) тексттин эң кичине бирдиги – микротема;

г) тексттин эң кичине бирдиги – сөз.

3. Алды сызылган сөздөргө карап, сүйлөм кайсы стилге мүнөздүү экендигин белгиле.

М: Жогорудагыларды угуу жана талкуулап, класстык чогулуш ТОКТОМ КЫЛАТ.

- а) публицистикалык; б) илимий;
б) иш кагаз стили; г) көркөм.

4. Сөздүн негизги милдети эмне?

- а) пикир алышуу; в) сөздүн маанисин билдирүү;
б) түшүнүктү атоо; г) тыбыштык жагынан түзүлүшү.

5. Уяң үнсүз тыбыштар кайсылар?

- а) м, н, ц, р, л, й; б) б, в, д, г, ж, з;
в) к, г, с, ш, х, ф; г) б, п, к, т, н, ц.

Кыргыз адабияты

1. Барпы Алыкуловдун кайсы ырынан?

«Байкап көрсөм башы жок,
Айдардан бөлөк аты жок.
Андап көрсөм буту жок,
Айдап жүргөн киши жок».

- а) «Күн»; б) «Айт, айт десе»; в) «Шамал»; г) «Ажал»;

2. Бул диалогдор кайсы чыгармадан? Анын автору ким?

– Сүрөттү жакшы көрөсүңбү? – дедим.
– Ооба.
– Фамилияң ким?
– Айткеев.

а) «Узак жол», М. Элебаев

б) «Мезгил учат», А. Токомбаев

в) «Көл жээгинде», К. Баялинов г) «Атадан калган туяк», Ч.

Айтматов

3. Бул саптар кайсы чыгармадан жана кимдин ыры?

«Түбөлүк чечилбеген улуу талаш:
Канткенде адам уулу адам болот?»

а) «Кылым карытар бир күн», Абуталиптин;

б) «Фудзиямадагы кадыр түн», Сабырдын;

в) «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт», Органдын ыры;

г) «Биринчи мугалим», Дүйшөндүн ыры.

4. Бул ыр саптары Токтогулдун кайсы чыгармасынан алынган?

«Дениң соодо эринбей,

Бекерликке берилбей.

Эркиң менен жумуш кыл,

«Эринчээк жалкоо» дедирбей».

а) «Беш каман»;

б) «Үлгү ырлар»;

в) «Өмүр»;

г) «Насыят».

Б) Бир нече туура жообун тандап алууга ылайыкталган тесттер

Кыргыз тили

Тесттик тапшырмалардын бул түрү бир так жооп берүүдөн көрөкчө, түзүлүшү боюнча башкачараак, т.а., анда эки же үч туура жооп камтылат да, ал бир нече жоопторду бири-бири менен салыштырып, талдап, топтоп, жыйынтыктоо менен, туура жоопторду табуу машакатын кыйла жеңилдетет. Анткени бир нече жооптордун ичинен жалгыз туура жоопту табуу кыйынчылыкты түзөрү шексиз. Ошондуктан бир нече жооптун болушу окуучунун ишин жеңилдетүүгө кадам болмокчу.

Ошондуктан тесттин бул түрү да кеңири практикаланса, окуучунун ой жүгүртүүсүн өстүрүүдө, билгенин демонстрациялай алууга көмөк бермекчи.

Албетте, мындай тесттерде жооптор бири-бирин толуктап туруучу гана эмес, бири-бирине форма жагынан да, мазмун жагынан да мазмундаш болорун эске сала кетели.

Эмесе, кыргыз тили жана адабияты боюнча түзүлгөн үлгү тесттердин топтомун сунуш этели.

Мисалы:

1. Курамында тыбыш менен тамганын саны дал келбеген сөздөр кайсылар?

а) узундук

б) кереметтүү

в) жайында г)коён

2. Кептин сүрөттөө түрүнө кандай белги мүнөздүү?

а) окуяларды ырааты менен баяндоо;

б) кыймыл-аракеттин кандай болгонун сыпатын көрсөтүү;

в) заттын түрдүү белгилерин сүрөттөп көрсөтүү;

г) ой жүгүртүү аркылуу сыпаттоо.

3. Морфологиялык жол менен жасалган термин сөздөрдү тапкыла.

а) сөз түркүмдөрү, татаал сөздөр, грамматика; б) ээ, тилчи, тамга, мүчө, илик;

в) жөндөмө, басым; г) аныктооч, жатыш.

4. Жаксыз сүйлөмдү белгилегиле.

а) **Тартипти сактоо керек.**

б) Жүгүр! Артынан сүйөп жибер.

в) **Эшикте суук.**

г) Кыргызстанда күн мемиреп жылуу.

Эми ушул эле мазмунда кыргыз адабияты боюнча түзүлгөн тесттерге көңүл бөлөлү.

Кыргыз адабияты

1. Кыргыз акындарынын ичинен «акыр заман» темасын жазгандарды ата.

а) Жеңижок; б) **Арстанбек;** в) Асан Кайгы; г) **Калыгул Бай уулу.**

2. «Ак кеме» повестинин башкы каармандарынын бири Момун кандай адам?

а) **эч кимге зыяны жок, ак көңүл адам;**

б) илимдүү, билимдүү карыя;

в) мурдатан эл башкарып жүргөн карыя;

г) **кой оозунан чөп албаган жоош-момун адам.**

3. Бул саптар менен кайсы чыгарма башталат.

«Түшүмдөй бир муң күндү элестетем,

Ал элес жаш жүрөккө баткан бекем...».

а) «Жараланган жүрөк»

б) «Таң алдында»

в) «Өз көзүм менен»

г) «Кандуу жылдар»

4. Ж. Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» деген чыгармасынын негизги идеясы кайсы?

а) элди душмандан күчтүү чеп гана коргой алат;

б) **өз эли үчүн өмүрүн кыюуга даяр баатырлар турганда чептин кереги жок;**

в) кыргыз мамлекетинин чек арасын бекемдөө;

г) **элди, жерди коргоо, патриотизмге үндөө.**

Кейиттиңби зээниңди?»

- а) А.Токтомбаев; «Эне». в) Ж.Турусбеков, «Эне»;
б) Бөкөнбаев, «Апаке»; г) **Ж.Турусбеков, «Энем».**

4. А.Осмоновдун «Толубай сынчы» поэмасында Толубай өз айтканын эмне менен далилдеди?

- а) Элди үндөп ханга каршы көтөрөт.
б) Хандын жылкыларынан мыкты тулпарды таап берет.
в) **Кармыш кулдун жаман чаарын тулпар кылып таптайт.**
г) Чыныгы тулпарды таап берет.

Тесттердин экинчи тиби: Туура жооп берүүгө ылайыкташтырылган тесттер

А) Ырастоонун тууралыгын аныктоону талап кылган тесттер

Кыргыз тили

1. Зат, сын жана сан атоочтордун ордуна колдонулган сөздөр ... деп аталат.

Бош орундукуту толтуруп, аныктаманын тууралыгын текшергиле.

- а) зат атооч; б) сын атооч; в) сан атооч; г) ат атооч

2. Макалдын маанисин түшүнүп, түшүндүрмөсүндөгү көп чекиттин ордун тууралап толтургула.

«Эринчээкке эшик – **арт**». Мында **арт** сөзү ... маанисинде колдонулду.

- а) жүктө; б) арка жак; в) **ашуу, бел;** г) алыс, ыраак.

3. Тике сөздү толуктыгла. «Тил, – деп айткан К.Марс, – ойдун тикеден-тике ...».

- а) мааниси; б) **чындыгы;** в) көрүнүшү; г) куралы.

Кыргыз адабияты

1.Таяныч сөздөрдү пайдалануу менен, аңгеменин мүнөздөмөсүн тактагыла.

Аңгеме – көлөмү ..., каармандары – ..., адам турмушунун ... эпизодун көркөм чагылдырган адабий жанр.

- а) аз, көп, бир; б) чоң, аз, бир;
в) **чакан, аз, бир;** г) чоң, көп, кенен.

2. Таяныч сөздөрдү пайдалануу менен, көркөм чыгарманын сюжетинин мүнөздөмөсүн такта: адабий чыгарманын сюжетин ..., окуянын башталышы, өнүгүшү, ... чечилиши жана ... түзөт.

а) эпилог, пролог, чиелениши; б) пролог, чиелениши, эпилог;

в) эпилог, чиелениши, пролог; г) пролог, эпилог, монолог.

3. Элдик оозеки адабияттын ичинен дидактикалык чыгармалар төмөндөгүлөр: ..., термелер, ... , ..., макал-лакаптар жана ... жаңыл-мачтар.

а) насыят ырлары, санаттар; б) насыят ырлары, дастандар, жомоктор;

в) тамсилдер, табышмактар; г) жомоктор, ырлар, драмалар.

Б) Бош орунду толуктоо максатындагы тесттер

Кыргыз тили

1. Заттардын кыймыл-аракетин жана ... түшүндүргөн сөздөр этиш деп аталат.

Көп чекиттин ордун толтуруп, аныктамадагы ырастоонун тууралыгын текшергиле.

а) өңү-түсүн; **б) ал-абалын;** в) турган ордун; г) эмне экендигин.

2. Тил байланыш-катнаштын гана куралы эмес, тил – элдин ... казынасы.

а) маданий; б) тарыхый; **в) рухий;** г) түбөлүктүү.

3. Фразеологизм сөзүн толуктагыла. «Кабагына ...».

а) булут түнөп; а) жылдыз жанып;

в) карыш түйүлүп; г) кар жаап.

Кыргыз адабияты

1. *Үзүндүдөгү көп чекиттердин ордуна кайсы сөз туура келерин белгилегиле.*

«Алтын менен ...,

Ширөөсүнөн бүткөндөй,

Асман менен ...,

Тирөөсүнөн бүткөндөй,

Айың менен ...,

Бир өзүнөн бүткөндөй» («Манас»)

а) күмүштүн, тоондун, жылдыздын;

б) каухардын, жылдыздын, күнүңдүн;

в) күмүштүн, жериңдин; күнүңдүн;

г) күмүштүн, жылдыздын, күнүңдүн.

2. «Биринчи жолу тилмеч болгонумда ... жашта элем. Ал үчүн ... эттин ээси да болгом (Ч. Айтматов, «Өзүм жөнүндө»).

а) 6, 1кг; б) 5, 1кг; в) 5, бир жилик; г) **6, бир жилик эт.**

3. «Ар дайым ... чыгарда ушул сүрөттү колума алам». (Ч. Айтматов, «Жамийла» повести)

а) **жолго;** б) сапарга; в) жумушка; г) командировкага.

4. Бул диалогдогу адамдын атын туура койсок, кайсы каармандын сөзүнө тиешелүү болот?

– Сүрөттү жакшы көрөсүңбү? – дедим.

– Ооба.

– Фамилияң ким?

– ...

а) Жапаров; б) Айткеев; в) Касымов; г) Жолдошов.

Ал каарман кайсы чыгармада?

а) «Узак жол», М. Элебаев

б) «Мезгил учат», А. Токомбаев

в) «Көл жээгинде», К. Баялинов

г) «Атадан калган туяк», Ч. Айтматов

5. «... уулу болуу – урмат, ... уулу болуу – кымбат».

Макалдын маанисине карап көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү кой:

а) улут, мекен; б) эл, ата; **в) ата, эл;** г) улут, эл.

Тесттердин үчүнчү тиби:

Мазмундук туура удаалаштыкты түзүүгө ылайыкталган тесттер

Технологиялык удаалаштыкты аныктоо максатындагы тесттер

Кыргыз тили

1. Фонетикалык талдоо жүргүзүү тартибин белгиле:

а) сөздү муунга бөл, муундун түрлөрүн аныкта;

б) үндүү, үнсүз тыбыштарды классификацияла;

в) сөздө канча тыбыш бар экендигин аныкта;

г) сөздү түзүүдө канча тамга катышканын аныкта.

(г, в, б, а)

2. Морфологиялык талдоо жүргүзүүнүн тартибин такта:

- а) сөз мүчөлөрүнүн түрлөрүн мүнөздө;
- б) сөздү унгу, мүчөгө ажырат;
- в) сөз түркүмдөрүнө бөл;
- г) сөздүн туунду, тубаса сөз экендигин аныкта.

(г, б, а, в)

3. Синтаксистик талдоо жүргүзүү тартибин тууралап белгиле:

- а) сүйлөмдүн түзүлүшүнө жараша мүнөздө;
- б) сүйлөмдүн айтылыш маанисине жараша мүнөздө;
- в) сүйлөмдү туура, так, көрктүү оку;
- г) сүйлөмдү байланыштын түрүнө карата мүнөздө.

(в, б, а, г)

4. Текстке туура талдоо жүргүзүү тартибин белгиле:

- а) тексттеги кептин түрүн аныкта;
- б) тексттин стилин аныкта;
- в) текстти көрктүү окуп чыгып, мазмунун талда;
- г) тексттин түзүлүшүн аныкта. **(в, а, б, г)**

***Окуялардын удаалаштыгын
аныктоо максатындагы тесттер***

Кыргыз адабияты

1. Элдик жөө жомоктордун жаралуу иретин белгиле:

- а) айбанаттар тууралуу жөө жомоктор;
- б) кереметгүү, сыйкырдуу жөө жомоктор;
- в) адабий жомоктор;
- г) турмуштук жөө жомоктор.

(б, а, г, в)

2. «Чыпалак бала» жомогунун сюжетинин өнүгүшүн, жыйынтыкталышын белгиле:

- а) Чыпалак баланы карыпкыр жутуп алышы;
- б) Чыпалак баланы төө жеп алышы;
- в) Чыпалак баланы абышка-кемпир багып алышы;
- г) Карыпкыр адамга ит болуп калышы.

(в, б, а, г)

3. Кыргыз адабиятындагы алгачкы чыккан китептердин хронологиялык тартибин белгиле:

- а) «Ажал ордуна» драмасы, Ж. Турусбеков;
- б) «Ажар» повести, К. Баялинов;
- в) «Кандуу жылдар», А. Токомбаев;
- г) «Эркисиз күндөрдө», С. Карачев.

(г, б, а, в)

4. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын жарыялануу жылдарын ирети менен белгиле:

- а) «Жамийла» повести;
- б) «Газетчи Дзюйю» аңгемеси;
- в) «Биринчи мугалим» повести;
- г) «Кыямат» романы.

(б, а, в, г)

Тесттердин төртүнчү тиби: Окуучунун логикалык ой жүгүртүүсүн текшерүүгө багытталган тесттер (структуралык аналитикалык-логикалык тесттер):

Жалпыдан жекени бөлүп алуу максатындагы тесттер

Кыргыз тили:

1. Тексттин бирдиктеринен башкасын алып таштагыла.

- а) сүйлөм б) абзац в) микротема г) сөз

2. Бул сүйлөмдөрдүн ичинен мүнөзү боюнча башкачасы кайсы?

- а) 1991-жыл.
- б) Жайдын соңку күндөрү.
- в) Август айынын акыры
- г) Байчечекейлер жаңыдан ачылып келатыптыр.

(г)

3. Үндүүлөрдүн жалпы белгилеринин ичинен ашыкчасын белгилегиле.

- а) а, аа, о, оо
- б) э, ээ, у, уу
- в) ө, өө, ү, үү
- г) и, ы

(г)

Кыргыз адабияты

1. Адамдардын сапаттарынын ичинен Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги Орозкулдун мүнөзү кандай адамдын типтүү сапаты экендигин айырмалап көрсөткүлө.

- а) боорукер, күйүмдүү адам;
- б) жоомарт, колу ачык адам;
- в) кара мүргөз, таш боор адам;**
- г) адамгерчиликтүү, сыйчыл адам. (в)

2. Чыгармалардын ичинен А.Осмоновдукунан башкаларын бөлүп көрсөткүлө.

- а) «Ай нурунда кышкы түн»; б) «Өзүмдү өзүм»;
в) «Зарыгам»; г) «Бөбөккө».

(а, в)

3. Булардын ичинен адабий көркөм чыгарманын жанрынан башкасын таап көрсөткүлө.

- а) аңгеме; б) жомок; в) очерк; г) драма.

Окшоштуктарды же айырмачылыкты бөлүп көрсөтүү максатындагы тесттер (мазмундук аналитикалык-логикалык тесттер)

Кыргыз тили

1. Бул сүйлөмдөрдүн мазмуну боюнча жалпы белгилеринин ичинен айырмалуусу кайсы?

- а) Сенин атың ким? б) Кайсы мектепте окуйсун?
в) Мектебиңер кайсы жерде? г) Мен кызыктуу фильм көрдүм.

(г)

2. Сүйлөмдөрдөгү буюмдардын ичинен сеники эмесин бөлүп көрсөткүлө.

- а) Бул менин китебим; б) Тиги күндөлүк Асандыкы;
в) Бул дептер да меники; г) Мына бул калем сап дагы менин калем сабым.

(б)

3. Сырттан кабыл алынган сөздөрдүн ичинен тыбыштык жагынан өзгөртүлүп кабыл алынган сөздөр кайсылар?

- а) **бөлкө, панар, соко**; б) атгестат, тонна, центнер;
в) гараж, дуб, актив, доклад; г) **көлөч, бөтөлкө**.

(а, г)

Кыргыз адабияты

1. «Манас» эпосундагы Манастын тулпарларынан башкалары кайсы?

- а) Сарала б) Аккула в) Айманбоз г) Телтору

(а, г)

2. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» поэмасынын каармандарынан башкасын белгиле:

- а) Айтолду б) Акдилмиш в) Күнчыкты г) Ай хан

(г)

3. Төмөндөгү каармандардын ичинен бир чыгарманыкынан башкасы кайсы?

- а) Каранар; б) Абуталип; в) Казанкап; г) Сейде.

(г)

САБАКТА ДЕНГЭЭЛДИК ЫКМА МЕНЕН ИШТӨӨ ЖОЛДОРУ

*Сабакта окуучунун өздөштүрүүсүн текшерүүдөгү деңгээлдик ыкма
жана алар менен иштөө*

Деңгээлдик ыкманын талаптары кандай болот?

*1-деңгээл. Маалыматтык же репродуктивдүү өздөштүрүү
деңгээли*

Бул деңгээлде окуу материалдары, аны өздөштүрүүгө карата коюлган тапшырмалар кыргыз тилин мектептерде үйрөтүүнүн стандартынын чегинен, анын өлчөмүнөн чыкпайт; кыргыз тили программасында белгиленген материалдарды өздөштүрүүгө карата коюлган компетенциялар негизги таяныч болот; окуучулар окуу китептерде берилген таяныч үлгүлөрдүн негизинде иш аткарышат; тапшырмалар жана суроолор карапайым деңгээлде болот; сөздөрдү, эрежелер менен мисалдарды окуучулар эске сактоо, эске түшүрүү механизмдери аткарылат, т.а. бул деңгээл **маалыматтык же репродуктивдүү деңгээл** деп аталат.

Эмесе, мына ушул деңгээлдерге коюлуучу талаптар, тапшырмалардын мазмуну жана мүнөзү тууралуу кеп кылалы.

Репродуктивдүү деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мазмуну:

Бул, негизинен, окуучунун теориялык-мазмундук маалыматтуулугун, фактыларды, маалыматтарды, эрежелерди эсте тутуусун тактоо үчүн суроо-жооп менен бышыктоо болуп эсептелинет.

Мында, негизинен, өтүлгөн тема боюнча маалыматтуулугун текшерүү, баалоо, маалыматтарды жаттоо, кайра аларды кайталатып айтуу же текшерүү мүнөзүндө гана иш жүрөт. Окуучулардын өтүлгөн темадагы фактыларды жаттап эсте тутуусун баалоо менен чектелишет.

Мисалга алсак, мындагы суроо тапшырмалардын мүнөзү төмөндөгүдөй болот:

- баяндап айтып берүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- сүрөттөп айтуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- эсте сактоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- жаттоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- көркөм окуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- көркөм айтуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- окуу техникасын текшерүү үчүн суроо-тапшырмалар;

– жазуу жүзүндө жооп берүүчү суроо-тапшырмалар;

– оозеки түрдө жооп берүүчү суроо-тапшырмалар;

Ушул жерден, сөзүбүз кургак болбосун үчүн, эки тесттик тапшырманы мисалга тарталык.

Мисалы, 1-деңгээлге жараша жөнөкөй тапшырмаларды камтыган тесттин мазмуну төмөндөгүдөй болуусу ыктымал:

1. Сөздөр эмнеден түзүлөт?

а) тамгалардан

б) сүйлөмдөрдөн

в) тыбыштардан

г) тыбыш жана тамгадан

2. Сүйлөмдөгү негизги ой жыйынтыкталып айтылган бөлүгүн

тапкыла: *Жаз келип, күн жылыды да, кар эрий баштады.*

а) күн жылыды

б) жаз келип

в) кар эрий баштады

г) жаз келип, күн

Мында көрүнүп тургандай, биринчи тапшырмада талап сөздүн эмнеден түзүлөрүн эсте сактоо, же ал тууралуу билимин (эсте сактоосун) текшерүү мүнөзүндө коюлган болсо, экинчисинде сүйлөмдөгү негизги ой айтылган бөлүгүн билүүсүн, т.а. сөздөрдүн жеке маанилерин билүү аркылуу сүйлөмдөгү ойду түшүнө билүү деңгээлин текшерүү гана талабы коюлду.

2-деңгээл: Үйрөнгөнүн практикада колдонуу деңгээли

Бул деңгээл - коюлган суроолор менен тапшырмалардын татаалдануусу менен айырмаланат; эске сактаган сөздөрдү, эрежелерди, буга чейинки жетишкендиктерин окуучулардын эми практикада колдоно билүүсүнө басым коюлат, тактап айтканда, **колдонуу технологиясына үйрөтүү деңгээлине, тактап айтканда, иштөөнүн колдонуу деңгээлине** көңүл бурулат.

Колдонуу деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын максаты – үйрөнгөнүн практикада колдоно билүүгө машыктыруу үчүн үлгү тапшырмалар менен бышыктоо болуп саналат.

Мында мугалим сабакта өтүлгөндөрдүн маанисин түшүнүүсүн, аны практикада колдонуп сүйлөп, жазууга машыгуусун текшерет. Окутуунун практикалык багыты жүзөгө ашырылат. Окуучулар үйрөнгөнүн чыгармачылык менен өздөштүрүүгө жол алат. Мисалы:

– эрежени далилдөө үчүн суроо-тапшырмалар;

– сөз маанисин талдоо үчүн суроо-тапшырмалар;

– мелдештирүүчү суроо-тапшырмалар;

– оюн тапшырмалары;

– үйрөнгөнүн практикада колдонуу үчүн суроо-тапшырмалар;

– далилдерди салыштыруу үчүн суроо-тапшырмалар;

– түшүнүктөрдү анализдөө үчүн суроо-тапшырмалар;

– түшүнүктөрдү синтездөө үчүн суроо-тапшырмалар;

- фактыларды талдоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү аныктоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү тактоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү мүнөздөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү жалпылоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү классификациялоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- схема түзүү үчүн суроо-тапшырмалар...

Ушул багыттагы эки тапшырманы мисалга алалы да, оюбузду бекемдеп көрөлү:

1-тапшырма: Мен ... жылы үчүнчү класс... көчөм.

Төмөндөгү таяныч сөздөр менен мүчөлөрдү көп чекиттердин ордуна коюп, сүйлөмдүн маанисине ылайык толукта.

а) өткөн, -ты	б) келерки, -ка
в) келерки, та	г) бийыл, ка

2-тапшырма: Кыргызстан эгемендүүлүгүн... 199...-жылы ...1-августта ээ болду. Ошон ... бул күн ... сайын майрам катары Бул күндү ата-... кылым... бою эңсеп келишкен. Ошондуктан биз эгемендүүлүгү...дү ... калышыбыз керек.

Чакан тесттеги көп чекиттердин ордуна төмөндөгү таяныч материалдарды ирети менен коюп толуктап окуп бергиле.

- а) -а, 0, 3, -го, ай, баланат, энелер, барат, -тар, -быз, сактап;

б) -ө, 1, 3, -дуктан, жыл, белгиленет, бабалар, келет, -дар, -бүз, коргоп;

- в) -ө, 1, 3, -дуктан, жыл, белгиленет, барат, -тар, -быз, сактап;

- г) -а, 0, 3, -го, ай, бааланат, энелер, келет, -дар, -бүз, коргоп.

Байкап көрсөк, бул тапшырмада сөздөрдүн маанисин билип, аны кебинде колдоно алуусу менен, жак, чак жана жөндөмө мүчөлөрдүн функциясына жараша кепте туура колдонуусун билүү жана аларды жазууда же оозеки кебинде туура колдоно алуу тажрыйбасын текшерүү болду.

Мында да тесттердин жоопторун талдоодо коюлган талаптан жогорку көрсөткүчтө жооп берген окуучу өзүнүн практикалык машыгууларынын жана теориялык билиминин деңгээлин аныктайт.

3-деңгээл: Проблемалык-эвристикалык деңгээл

Бул деңгээлде коюлган проблемалуу, татаалыраак көнүгүү тапшырмалары менен суроолор, сүйлөмдөр, маек үлгүлөрү жана тексттер менен иштөөгө басым коюлат. Андай тапшырмаларды аткарууда окуучулардан ой жүгүртүү менен чыгармачыл дараметтеринин негизинде, **проблемалык изилдөө** же **эвристикалык ыкмада** иштөөсү талап кылынат.

Проблемалык-эвристикалык деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мүнөзү – үйрөнгөн көндүмдөргө таянуу менен, өз алдынча жаңы-

лыктарды ачууга багытталган тапшырмаларды аткарып бышыктоо катары каралат.

Мында, мугалим өтүлгөн сабакта айтылган ойлорунун себеп-натыйжалаш табиятын ачып түшүндүрөт. Окуучу аларды сынчыл көз карашта кабыл алуу менен проблема коюп чечүүгө үйрөнөт. Мисалы:

- сөздүн маанисин изилдеп үйрөнүү боюнча тапшырмалар;
- адабий каарманга баа берүү үчүн тапшырмалар;
- темага жараша глобалдык ой жүгүртүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- тилдик жана адабий түшүнүктөрдү системалоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- өз алдынча иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жекече иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- тайпада иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жуп менен иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жалпы иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- дифференциялап иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- эпизоддор боюнча сүрөт тартуу үчүн суроо-тапшырмалар.

1-мисал: Кыргыз тилинен сөз маанисин изилдеп үйрөнүү боюнча

Алты бакан деген сөз кайдан келди экен? Албетте, биз бул сөздү айтканда анын селкинчек экенин түшүнөбүз. Ошентсе да анын «алты бакан» деп аталып калышынын себеби бар болуу керек да, чынбы?

Бул үчүн сөздүн маанисин изилдеп үйрөтүүчү этимологиялык сөздүктү пайдаланып, жогорудагы сөздүн маанисин чечмелеп үйрөнүүгө окуучуларды көнүктүрөбүз.

Илгертен ата-бабаларыбыз майрамдарында, тойлорунда кыздар менен жигиттердин селкинчек оюнун курушчу. Оюнда жерге эки түркүк орнотуп, алардын баштарын бириктирген узун жыгачты байлап, ага селкинчек жасашчу. Балдар-кыздар селкинчек тепкенде тияк-биякка термелип жыгылып кетпесин үчүн, эки башынын эки жагынан дагы да экиден баканды тиреп бекем бекитишчү экен. Мына эки жагынан үчтөн алты бакандан салынган селкинчек **алты бакан** болуп калбай эмне болмок? Түшүнүп калдыңарбы?

Ошондой эле дайыма биз мейман тоскондо: «Жакшы келдиңиздерби?» же «Кош келиңиздер!» – деп тосуп алабыз. Анын үстүнө, мектептерде же бала бакчалардын эшик алдында да бардык жерде: «**Кош келиңиздер!**», кээде «**Куш келиңиздер!**» деп жазылып турат. Албетте, ал эөө тең «Жакшы келиңиздер!» деген маанини туюнтат.

Сөздүктү пайдалануу менен мындагы «куш» деген иран сөзү «жакшы» дегенди билдирерин табабыз. Ушул сөздөн улам: «кушубак кечиңиздер менен!», «көнүлү куш», же «куш кабар» деген сөздөр жарал-

ган. Алар «көңүлдүү кечиниздер менен!», «көңүлү ачык» жана «жакшы кабар» деген маанини билдирерин аныктайбыз.

2-мисал: Төмөндө ушуга ылайык бир мисал келтирилди:

И. Раззаков

Исхак Раззаков кыргыз элинин көрүнүктүү коомдук жана мамлекеттик ишмери болгон. Ал 1910-жылы Лейлек районунда шахтёрдун үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинен эрте жетим калып, Ленинабаддагы (азыркы Тажикстанга караштуу) балдар үйүндө тарбияланган.

Адегенде, Ташкент шаарында техникумда окуп, Москвадан жогорку билим алган. 1950-жылга чейин Өзбекстанда ар кандай жогорку кызматтарда иштеген.

1950-61-жылдарда Кыргызстандын Министрлер Кеңешинин төрагасы болуп иштеген. Ал орто бойлуу, келбети келишкен, сулуу, сөзгө чебер, жоомарт, боорукер, кыраакы, принципиалдуу жана иш билги адис, колу, жүрөгү таза адам болгон.

Анын «Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом таза болот» деген сөзү бүгүнкү адамдар үчүн баалуу накыл кеп катары айтылып келет.

Текстке карата суроо-тапшырмалар:

1. Текстке карап, И.Раззаковдун балалык курагын мүнөздөп бер;
2. И.Раззаковду аткарган кызматтарына карап баала;
3. Анын адамдык сапаттарын мүнөздөгөн кандай сөздөр пайдаланылган. Алар кайсы сөз түркүмүнө кирет? Ал сөз каражаттары кептин кайсы түрүнө кирерин белгиле.
4. Иштеген жерлерди билдирген сөздөр жана сөз айкаштары сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарды?
5. Накыл кеп катары айтылган сөзүн баалап, маанисин ачып бер;
6. И.Раззаков тууралуу дагы да маалыматтардан таап, чакан дил баян жазып бер, ж.б.

Демек, ушул сыяктуу суроолор жана тапшырмалар боюнча окуучунун өз алдынча ой жүгүртүүсүн өстүрүү менен, андан аркы чыгармачылык изилдөө ишине багыт берсе болот.

4-деңгээл. Чыгармачылык деңгээл

Бул деңгээл кыргыз тилин өздөштүрүүдө өзгөчө зиректигин көргөзгөн, таланттуу, өздүк чыгармачылыгы күчтүү окуучуларды аныктоого жана алар менен иштөөгө арналат.

Бул чыгармачылык деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мазмуну мындай болуп саналат, т.а. калыптанган көндүмдөргө жана теориялык билимге таянып, эми өз алдынча проблеманы чечүү аркылуу

чыгармачылык менен изилдөө жүрөт. Окуучунун чыгармачылык менен өздөштүрүүсүнө багыт берет, чыгармачыл ишин уюштурушат.

Мисалы:

- ишмердик мамилесин текшерүү жана баалоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- каармандын андан аркы тагдыры тууралуу ой жүгүртүүсүн билүүчү проблемалык суроо-тапшырмалар;
- предмет аралык байланышты ишке ашыруу боюнча суроо-тапшырмалар;
- чыгармачылык менен иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жеке көз карашын далилдөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жеке мамилесин билдирүү үчүн суроо-тапшырмалар.

Бул мезгилде адабият сабагында төмөндөгүдөй иштер аткарылышы мүмкүн:

- чыгармадан үзүндүлөрдү көркөм жатка айтуу;
- чыгарманын эпизоддору боюнча өз алдынча иллюстрация тартуу;
- каармандарын элестетип портреттерин тартуу;
- чыгарманын окуясын логикалык жактан улантып, өз алдынча улама дил баян жазуу;
- чыгарманын сюжети, идеялык мазмунун жана анын авторунун жалпы чыгармачылыгы тууралуу тесттик тапшырмаларды түзүү;
- чыгарманын авторунун башка чыгармаларын иликтөө жана окуп-үйрөнгөн чыгарма менен салыштыруу;
- чыгарманы башка жазуучунун тематикасы окшош чыгармасы менен салыштырып талдоо;
- чыгармага жеке сын көз карашын билдирүү;
- чыгарма боюнча талкуунун суроолорун түзүп, класста талкуу уюштуруу;
- чыгарма боюнча диспут уюштуруу;
- чыгарманын мазмуну, сюжети боюнча викторинанын суроолорун түзүү жана аны класста өткөрүү;
- чыгарма боюнча конференция өткөрүү;
- чыгарма тууралуу анын авторуна кат жазуу;
- чыгарманын автору менен жолугушуу уюштуруу;
- чыгарманын авторунун сабагын уюштуруу;
- чыгарманын эпизоду боюнча инсценировкалоо жана сахнада көрсөтүү;
- чыгармага баа берип, ал тууралуу ыр жазуу;
- чыгарманын сюжетин поэмага айлантуу;
- чыгарма тууралуу чакан эссе жазуу;
- чыгарманын тилин изилдөө;

– чыгарманын сюжети, мазмуну тууралуу кластер, синквейн, таяныч чиймелерди түзүү;

– чыгарма боюнча реферат жазуу;

– чыгармага аннотация жазуу;

– чыгармага жараша музыкалуу кече уюштуруу;

– чыгарманын окуясы өткөн жерлерге саякат уюштуруу.

Албетте, бул айтылган ойлордун, иш-аракеттердин бүткүл жыйынтыгы – сабакта окуучунун жетишкендиктерин объективдүү баалоого алып барат.

Ушуга байланыштуу кыргыз адабиятынан мисал келтирели

6-класста өтүлүүчү Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» аттуу уламышын проблемалык-эвристикалык ыкма менен өтүүнүн бир үлгүсүн мисал алалы. Ири алдыда, 1-суроого жараша, окуучунун уламышка, андагы балага, энеге жана карыяга карата эмоционалдык-психологиялык реакциясы кандай экенин билели. Андай болсо ошого ылайык окуучуга суроо узаталы.

1-суроо: Асанов, айтчы, сага душмандар тынч жашап жаткан элди басып кириши, эл чаң-тополоңго капыстан түшүшү, кайдан-жайдан бир ак сакалдуу карыянын пайда болуп, чеп салуу керектигин айтышы, чеп кулап, душманга туруштук бербей жатышы, ошондо баягы карыянын айтуусу боюнча бир бала чептин пайдубалынын түбүнө «Мени көмгүлө», – деп келиши, бечара баланын энесинин ыйлап, жалбарып баласын аман алып калууга кылган аракети, баланын энесинин сөзүнө болбой: «Мени элдин керегине жараса деп төрөбөдүң беле», – деп көмүүгө макул болушу – кандай таасир этти, сен бул абалды, бала менен эненин кылганын кандай кабыл алдың?!

Асановдун жообу: Бул окуялар мага айрыкча таасир этти. Бала эр жүрөк бала экен. Эл-жерди коргоо үчүн өлүмгө баргысы келди. Энеси да акылман эне экен. Анын сөзү менин эсимден чыккыс болду. Анткени ал жалгыз баласын эл керегине жараса экен – деп төрөгөн да. Эми ал бечара баласы эл үчүн өлүмгө бара жатканын билип туруп, макул болду. Баланын бул кылганы – анык эр жүрөктүк. Энесинин сөзү – акылмандыктын үлгүсү. Мындай окуялар турмушта дайыма эле боло бербейт. Бул окуя – чындыгында укмуш окуя.

2-суроо: Баланын кылганын эр жүрөктүүлүк, апасынын кылганын – акылмандык деп бааладык. Асановго айрыкча таасир этиптир. Укмуш окуя деп баа берди. Үсөнов, сага суроо узаталы, бул окуядан сага эмне жакты? Сен бала менен анын энесине, алардын кылганына кандай баа бересиң? Бала өз эрки менен өлүмгө баратат, өз энеси өзүнүн уулун өлүмгө кыйып отурат? Ушул окуяларды баалап, баа берчи.

Үсөновдун жообу: Менин оюмча, ак сакал карыя дагы «Тирүү адамды көмсөңөр, чеп урагыс болот», – деп туура сынап айткан, бала эл-жерин коргоо үчүн өлүмгө барууга даяр экенин да, энеси жалгыз уулун өлүмгө баруусуна макул болгону да туура болгон. Булар эл-жерди коргоо үчүн ушундай кадамга барып жатышат. Мен буларды эң туура – деп эсептейм, оң баа берем жана жактайм. Анткени бала эр жүрөк, баатыр бала экендигин көрсөтүүдө, энесин да эр жүрөк, баатыр эне –деп баалайм. Турмушта мындайлар бар. Мисалы, Курманжан датка дагы эл-жерди сактап калуу үчүн өз уулуна: «Өлүмгө тике кара!» - деп айткан.

3-суроо: Жакшы. Эми Эсенов, сага кайрылайын. Менде мындай суроо туулуп олтурат. Бала эмне үчүн өлүмгө барууга туура келди? Баланын энеси эмне үчүн жалгыз уулун өлүмгө кыюуга аргасыз болду? Мындан башка жол жок беле? Мындан бүгүнкү күндүн жаштары жана тынчтык күндүн энелери кандай сабак алса болот? Бул чыгармадагы баланын ордунда силер болсоңор, кандай кылат элечер? Дегеле, бул чыгарма эмнеге тарбиялайт?

Эсеновдун жообу: Мындагы окуя талаадан келип чыккан жок деп ойлойм. Бул кыргыздын өткөндөгү жоокерчилик замандагы турмушун баяндайт. Өткөн турмушта кыргыздарга душмандар кол салып, кыргыздар баатырдык менен эл-жерин коргоп келишкен. Ошондой шартта эгер баатырдык менен эл-жерин коргобосо, душманга кул болууга, кыргынга учуроого туура келет. Ошол үчүн бала: эл бүтүндөй кырылганча, бир кишини чептин пайдубалына көмсө, чеп менен эл-жерин тосуп, эл аман калса: «Мен өлүмгө даярмын», – деп өлүмгө тике барды. Энеси да баласынын эл-жерди эр жүрөктүк менен коргоого барып жаткандыгы үчүн, жалгыз баласы ошондой эр жүрөк элдик киши болуп өскөндүгү үчүн, бир жан бакты, кара жанын сактаган качкын эмес, нагыз эл уулун өлүмгө кыюуга даап отурат.

Мен бул жомокту угуп, абдан таң калдым. Жаш балдар, энелер ушундай чоң ишке бара аларына ишендим. Ыракат алдым. Мен өзүм чоң сабак алдым.

Мугалимдин жыйынтык сөзү: Балдар, жоопторуңар мени ынандырды. Мындай бала менен энеден элибиз чоң сабак алса болот. Ошондуктан эгер бүгүн ошондой кырдаал кайталанса, ар бир уул дал ушул уламыштагы баладай болуп, өлүмгө тике кароо керек. Антпесек, өлкөбүздү жок кылып алабыз. Мен бул уламышты окугандан кийин өлкөбүз, анын тагдыры тууралуу оюм өзгөрдү. Анткени өлкөбүз азыр эгемендүүлүгүн сактап калуу зарылдыгынын алдында, кыйынчылык кезде жашап жатат. Ошондуктан бүгүнкү жаштар өз кара жанын гана эмес, элинин эртеңин, эгемен өлкөбүздүн тагдырын ойлообуз керек! Туурабы?

Окуучуларга тапшырмалар:

1. Уламыш туралуу үйдөн дилбаян жазып келүү;
2. Уламыш тууралуу сүрөт тартуу, сүрөткө ат коюу;
3. Эмки сабакта «Мен чоңойгондо өлкөмдү коргоого кантип кызмат кылам?» деген темада диспуд уюштуруу.

Сабактагы окуучунун өздөштүрүү деңгээлин аныктоо

Адегенде, окуучуну деңгээлге мугалим бөлбөйт. Ар бир окуучу кыргыз тилин билүү, өздөштүрүү, окуу, сабаттуу жазуу, түшүнүү деңгээлин өзү аныктайт Кантип? Ал үчүн мугалим тарабынан жогоруда белгиленген деңгээлдерге ылайык, кеп ишмердүүлүгүнүн беш (угуп түшүнүү, окуй алуу, сабаттуу жазуу, көркөм окуу жана которуу) түрү боюнча деңгээлдик тапшырмалардын топтомун түзөт. Тапшырмаларды окуучуларга, кезеги менен, т.а. адегенде, биринчи деңгээлде, андан сон экинчи, үчүнчү деңгээлдеги тапшырмаларды берет. Окуучулар кезеги менен иштешет. Мында мугалим деңгээлдик тапшырмалардын жөнөкөйдөн татаалды көздөй кеткен багыттагы баалоо системасы боюнча окуучулардын жоопторун текшерип, баалайт.

Окуучунун деңгээлин аныктоо же баалоо кандайча ишке ашат?

Баалоодо атайын критерий жана ага жараша баалоо бирдиктери пайдаланылат, т.а. 1-деңгээл – жөнөкөй тапшырма 1 (бир) балл менен, 2-татаалыраак тапшырма 3 (үч) балл, 3-деңгээлдеги эвристикалык тапшырмалар 5 (беш) балл жана 4-деңгээлдеги чыгармачыл тапшырмалар 10 (он) деген балл менен бааланат. Ошондо да берилген тесттик тапшырмалардын канча пайызын аткарган окуучунун компетенттүүлүгү кайсы деңгээл менен бааланары атайын иштелип чыккан критерийлер менен өлчөнөт. Ар бир деңгээлден алынган өздөштүрүүнүн жыйынтыгына жараша окуучулардын билиминин сандык жана сапаттык анализинен улам – ар бир окуучу өз деңгээлинин абалын аныктайт.

Мындай технологиянын артыкчылыгы – анын психологиялык жагы. Анткени мугалим окуучунун компетенттүүлүгүнүн деңгээлин окуучулардын алдында төмөнкү балл менен баалап, уяткарып отуруу ыңгайсыздыкты жаратары белгилүү. Ошондуктан өз билими аркылуу өзүнүн деңгээлин аныктаган окуучу өз билимин мындан ары өркүндөтүүгө аракеттенүүсүн арттырат.

Демек, ар бир деңгээлдеги өздөштүрүүсүнүн абалына жараша класстагы канча бала кыргыз тилин билүү жана сүйлөөнүн кайсы деңгээлинде турары аныкталып, сабак жыйынтыкталат жана мындан аркы аткарылуучу иштин багыттары аныкталат.

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИ, АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНДА ЖҮРГҮЗҮЛҮҮЧҮ ЖАЗУУ ИШТЕРИНИН СИСТЕМАСЫ

Кыргыз тили жана адабияты сабактарында жүргүзүлүүчү жазуу иштери жана алардын түрлөрү

Окуучунун жазуу ишмердиги жана анын түрлөрү

Кыргыз тили жана адабияты сабактарында жүргүзүлүүчү жазуу жумуштарынын максаты окуучунун жазуу ишмердигин калыптандыруу болмокчу. Ал төмөндөгү үч түшүнүктү өзүнө камтыйт:

1. Текстти сабаттуу жазуу ишмердиги. Бул ишмердик жат жазуу (диктант) иши менен аныкталат.

2. Текстти кайра түзүү жана өркүндөтүү ишмердиги. Бул ишмердик баяндама жазуу менен аткарылат. Көрүнүп тургандай, баяндама, эки түрдө, кадыресе баяндама (текстти кайра түзүү) жана дил баяндын элементин камтыган баяндама (текстти өркүндөтүү) менен ишке ашырылат.

3. Жаңы текст түзүү ишмердиги. Албетте, жазуу ишмердигинин бул түрү чыгармачыл дил баяндарды жазуу менен далилденет. Бул үч ишмерик жазуу жумуштарынын системасын түзүп турат.

Баяндама, анын типтери, түрлөрү жана баяндама жазуу жолдору
Баяндама деген эмне жана анын максаты кандай?

Мектеп практикасында жүргүзүлүүчү жазуу жумуштарынын ичинде жат жазуу жумуштарынан кийин эле көбүрөөк жазылуучу түрү – бул баяндама болуп саналат. Анын мындай мааниси – окуучуларды дил баян жазууга машыктыруучу каражат экендигинен улам айрыкча экендиги талашсыз. Бирок анын мындай ролу анча байкалбай, программанын талаптарына жараша гана аткарылуучу иш сыңары көрүнгөнү – мектеп мугалимдеринин көпчүлүгү баяндаманын максат-милдеттерин анча баалабагандыгынан болуп келаткан сыяктанат.

Баяндама балдардын жаш курак өзгөчөлүгүнө, ал гана эмес, тил сабагы менен адабият сабактарынын баланын кебин өстүрүүдөгү бирдей максаттарына жараша аткарыла турган иш формасы катары да бааланат. Анткени балдар тил сабагынан тилдик каражаттарды жазуу жана оозеки кебинде туура, так, таза жана логикалуу пайдалана билүүгө үйрөткөн

болсо, адабият сабагы болсо, окуяны логикалык түрдө уланмалуулукта баяндай алуу, көрүнүштү образдуу бере билүү, адамдын ички дүйнөсүн ача билүү сыяктуу иш-аракеттерди аткарууга машыктырса, мына ошол экөөнү эми органикалык түрдө байланышта ишке ашыруу – дал ушул баяндама жазуу ишине жүктөлгөндүгү илимий-методикалык жактан эң максаттуу болору талашсыз.

Мына ушундан улам, окуяны, көрүнүштү логикалык түрдө баяндап жазуу максатынан улам бул жазуу иши баяндама деп аталганы жөндүү. Баяндаманын максат-милдеттерине жараша иш жүргүзүлбөгөндүгүнөн улам ал үчүн тексттердин да туш келди тандалгандыгы байкалат. Андыктан мугалимдер баяндама жаздырууда текст тандоо ишине айрыкча маани берүүсүнүн зарылдыгын айта кетүүнү туура көрүп отурабыз.

Дагы бир айта кетүүчү сөз – баяндама жазууда мугалимдер тексттин мазмунун окуучулар кайталап жазуусуна гана маани беришет. Ошондон улам да окуучулар баяндама жазууда окулган тексттин мазмунун түшүнүп калууга гана ашыгышат. Албетте, ал туура, бирок алар негизги эки иш-аракетти, тактап айтканда, текстти өзгөртүп түзүү жана текстти өркүндөтүп кайра кантип жаңы текст түзүү керектиги тууралуу негизги ойду көңүлдүн сыртында калтырышат.

Демек, бул айтылган ойдун негизинде, **баяндама жазуунун алдында үч негизги максат жатат, алардын биринчиси – тексттин мазмунун кайталап жазуу, экинчиси – текстти өзгөртүп кайра түзүү жана үчүнчүсү – текстти өркүндөтүп кайра түзүү.**

Ушундан улам баяндама ишине анча маани берилбей, көңүлсүз аткарылган иш катары тажатмалуулукка айланган учурлар да кездешет. Натыйжада, анын түпкү максаты болгон – дил баянга окуучуну даярдоо, көнүктүрүү, машыктыруу, окуучунун тил каражаттарын жазуу кебинде колдоно билүү ишмердигин өнүктүрүү иши унутта калат.

Баяндама үчүн тексттер кантип тандалат?

Баяндаманын өзгөчөлүктөрүнүн бири анын адабий чыгармачылыкка көнүктүрүү өбөлгөлөрүнүн бири экендигинен улам, ал үчүн текст тандоодо мына булар көңүлгө алынууга тийиш:

1) Тексттердин тематикасынын көп түрдүүлүгү, ал – жазуу иши болобу, оозеки иши болобу, балдардын ар түрдүү тематикада сүйлөө кебин өстүрүүгө кызмат кылат;

2) Тексттердин кептин функционалдык түрлөрүнө шайкеш талданышы, ал балдардын окуяны ырааттуу баяндай алуусуна, көрүнүштү жеткиликтүү сүрөттөй билүүсүнө жана өзүнүн ою, кыялын туура бере алуусуна даярдоо жана ага машыктырууга алып келет;

3) Тексттерди тандаганда анын стилдеринин да эске алынышы, анткени баяндама жазууда окуучулардын көркөм ой жүгүртүүсү үчүн көркөм стиль, учурдун проблемалары боюнча туура ой жүгүртүүсү үчүн публицистикалык стилдеги тексттердин жана да ой жүгүртүүнүн тактыгына машыктырар илимий стилдеги тексттердин тандалышы айрыкча зарыл;

4) Баяндама, көбүнчө, тил сабагында аткарылгандыктан, кептин каражаты болгон грамматикалык категориялардын да тексттеги катышын эске алуу, ал каражаттарды колдонуп, кептин кайсы бир стилине же түрүнө ылайык жазуу-оозеки жумуштарын жүргүзүүгө машыктыруу жүргүзүлөрү унутта калбоосу зарыл.

Жалпысынан алганда, баяндаманын өзөгүн – окуучунун кебин өстүрүү болгондуктан, анда баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү сыяктуу кептин түрлөрү, көркөм, публицистикалык жана илимий сыяктуу стилдери жана сабаттуу болууга кызмат кылар грамматикалык зарыл категориялар түзөт.

Баяндаманын негизги типтери кайсылар?

Дагы бир белгилей турган нерсе, баяндама жазууда мугалим сунуштаган текст негизги материал болуп саналат, ошондуктан баяндаманын автору окуучу болбойт. Окуучунун мындагы максаты – мугалим сунуштаган тексттин мазмунун кайталап жазуу, текстти мазмундук-структуралык жактан өзгөртүп жазуу же өркүндөтүп кайра түзүү болуп калат. Ошону менен катар, баяндама жазууда текст гана эмес, сүрөт да сунушталат. Демек, мында сүрөт боюнча баяндама жазылат. Андагы көрүнүш эмне жөнүндө экендиги, кандай ой айтылгандыгы ирети менен баяндалат. Андыктан баяндама жазууда үч нерсе: текст, сүрөт жана жандуу жаратылыш пайдаланылат. Алар текст менен жазылуучу жана сүрөт менен жазылуучу баяндама болуп жалпысынан экиге бөлүнөт.

Ушундай табиятына жараша баяндама жазууда анын иреттүү болуусу үчүн атайын план түзүлүшү да ыктымал. Планда окуянын башталышы, негизги учурлары жана жыйынтыкталышы берилиши менен, окуучунун да сүйлөө жазуу ишмердигин иреттүүлүккө салууга машыктырары шексиз.

Баяндама жазууда кептин түрлөрүнүн жана стилдердин эске алынышы

Баяндама жазууда балдардын курактык өзгөчөлүктөрү айрыкча эске алынуусу зарыл, ошондуктан, текст тандоодо андагы кептин түрлөрү менен стилдери жана тематикалары тууралуу ойлонууга туура келет.

Мисалы, 2-3-класстарда баяндама жаздырууда кептин баяндоо түрү тандалса, 4-5-класстарда кептин сүрөттөө түрү, ал эми 6-7-8-класстарда кептин ой жүгүртүү түрү басымдуу болуусу ыктымал, анткени бул класстарда балдардын кеби, ой жүгүртүүсү бара-бара өнүгүп келаткан мезгил болору талашсыз. Ошону менен бирге, 2-4-класстарда тексттин публицистикалык стилиндеги, т.а. баланын күндөлүк жашоо-тиричилигине жакын мазмундагы маданий темадагы тексттер ылайык келсе, 5-6-класстарда адамды, көрүнүштү же табиятты сүрөттөп сүйлөп жана жазып бере алар, адабият сабагы менен байланышкан көркөм-адабий стилдеги тексттер көбүрөөк пайдаланылышы мүмкүн. Ал эми ой жүгүртүүсү, кыялдануусу өскүлөң болуп калган куракта ой жүгүртүү түрүндөгү илимий стилдеги тексттер ылайык келери шексиз.

Муну менен катар эле, баяндама үчүн текст тандоодо анын тематикасы айрыкча ролду ойноосу тийиш. Анткени баяндама үчүн ар түрдүү эле текст ар кайсы курактагы балдарга сунуштала бербейт. Андай болсо, алар кандай тандалат: 2-4-класстардагы окуучуларга балдардын турмушунан алынган окуялуу, кызыктуу, структурасы жөнөкөй, баланын окуу, тиричиликтик жана маданий темалардагы тексттер ылайык келмекчи; 5-6-класстарга адамдын жүрүм-турумун, адептик-ыймандык маселелерди камтыган, ички дүйнөсүн, ар кандай сапаттарын, балдардын күндөлүк турмушун чагылдырып, коомдук турмушка катышууга чакырган, табиятты коргоого, ага туура мамиле жасоого көнүктүрөр сюжеттүү тексттер болсо ылайык болору шексиз; 7-8-класстарга коомдук турмуштун түрдүү көрүнүштөрүн камтыган, адамдын коомдогу ордун чагылдырган, адамдын турмуштагы эрдиктерин баяндоо менен, алардын келечегине үлгү болор, эл-жерди сүйүүгө үндөп, патриоттук сезим-туюмун өстүрөр, дүйнөлүк окуялар менен тааныштырар, маданий-коомдук маселелерди камтыган тексттер болсо максатка ылайык келмек.

Эмне үчүн 2-8-класстарда гана баяндама жазуу тууралуу кеп болуп отурат? Анткени баяндама жазуу 9-класстардан тартып дил баян жазууга алмашат жана дил баян окуучунун буга чейинки ишин улантып, адабий чыгармачылыкка машыктырууну активдештирет. Ошондуктан 8-9-класстарда баяндаманын жаңы тиби – дил баяндын элементин камтыган баяндама жазууга киришилет.

Ушундай мүнөзүнө жараша баяндама жазуунун мазмуну улам татаалдап, көлөмү кеңейип, сөздүк курамы байып жүрүп отурат.

Баяндаманын жанрдык тибине жараша иштөө жолдору кандай? Кара сөз түрүндөгү баяндама

Баяндаманын бул түрү – мектеп практикасында дайыма практикаланып келаткан түрү болуп саналат. Андыктан аны өткөрүү ыкмалары,

жолдору ар бир мугалимге белгилүү. Анын үстүнө, кара сөз түрүндөгү баяндама демейдеги көнгөн ыкма менен жазылат жана мугалимге гана эмес, окуучуларга да жеңил көрүнөт. Мугалимдин окуп берүүсүндө уккан кара сөз түрүндөгү текст жанрына жараша өзгөртүлбөгөн боюнча жазылат.

Ушундай мүнөзүнө жараша баяндаманын бул жанрдык түрүн кара сөз түрүндөгү баяндама деп атоого болот. Кара сөз түрүндөгү баяндамаларды жазууда кептин түрүнө жана кептин стилдерине жараша тексттер тандалат. Мунун өзү балдарга кептин кайсы гана стилдери болсо да, ой жүгүртүп иштөөсүнө багыт берет жана ага үйрөтүүнү көздөйт.

Төмөндө кептин үч стилинде, тактап айтканда, көркөм, публицистикалык жана илимий стилдерге кирген үч текст мисалга алынды.

Кептин көркөм стилине мисал келтирели.

Сүйлөбөс кыз

Өткөн заманда бир хан болуптур, анын кеңеш бергич мыкты вазири бар экен. Хан да, вазири да бала көрбөй, көпкө чейин зарлап жүрүштү. Бир жылы хандын аялы эркек, вазирдин аялы кыз төрөдү. Бой жетип чоңойгондо ата-энелери экөөнү үйлөнтүп коюшту. Хандын уулу Мээнетбек акылы тайкы, шайкелең, вазирдин кызы Акылжан акыл-эстүү, токтоо болду.

Күндөрдүн биринде Мээнет ойлонуп отуруп, Акылжанды чакырып алды.

– Мен сени менен тура албайм... Мен хандын гана кызын алышым керек.

Муну угуп, Акылжан да сөздү кесе сүйлөдү:

– Өз оюндан калба, мен макулмун. Эми сага бир акыл айтайын. Үзүр шаарында Жаннат аттуу акылман, сулуу кыз бар. Аны ким үч жолу сүйлөтсө, ошол алат. Эгер мыкты болсоң, ошого бар.

Арадан көп күн өтпөй, Жаннат кызды издөөгө Мээнетбек жалгыз аттанып кетти. Нечен күн, нечен түн жол жүрдү. Арып-ачып, аты ыргайдай, өзү торгойдой болду. Күндөн-күн, түндөн-түн өтүп, акыры толук токсон күн дегенде Жаннат кыздын шаарына жетти. Жаннаттын ордосуна кирип баратып, дарбазада мындай деп жазылган жазууну окуду: “Кимде ким Жаннатты үч жолу сүйлөтсө, Жаннат ошого тиет. Эгер сүйлөтө албаса – өлөт”.

Ордонун сакчылары Мээнетбектин атын алып, өзүнө тамак берип бир аз тыныккан соң, Жаннаттын үстүнө алып келишти.

Мээнетбек Жаннатка кол куушуруп таазим кылды да, анын жанынан орун алды. Эртең менен сөз баштаган Мээнетбек өзү туулгандан

берки көргөн-билгенин бүт айтып таң атырды. Жаннат эч үн чыгарган жок. Таң аппак атып, боз торгой чурулдаган кезде коңгуроо кагылды.

“Кечээги келген жигит Жаннатты сүйлөтө алган жок, эми хан ага жаза колдонот”, – деп жарчы жыйылган элдин баарына маалымдады. Хандын буйругу боюнча Мээнетбек зындандын түбүнө түштү. Ошентип бир жылдан ашык убакыт өттү.

Мээнетбек жөнүндө эч кабар билбеген Акылжан атасынан уруксат сурап, эркекче кийинип, жарак-жабдык асынып, күйөөсүн издеп чыкты. Бир нече күн жол жүрүп Үзүр шаарына келди. Хандын сакчылары Акылжандын атын алып, Жаннат кыздын үстүнө киргизди. Акылжан кол куушуруп таазим кылды да, Жаннаттын бет маңдайына отурар замат сүйлөй баштады:

– Жаннат кыз, мен сүйлөгөн сөзгө кулак коюп, адилеттик кылыңыз. Менин айтайын дегеним элдин сөзү. Эч ким туура чечпегендиктен сизге келдим. Ал мындай:

Жакында эле жыгач уста, темир уста, кийим тиккич жана илимпоз – төртөө узак жолго чыгышат. Жүрүп отурушуп, бир күнү кеч киргенде калың токойго өргүп калышат. Токойдун жырткыч айбандары көп болгондуктан, кезек менен аттарын кайтарышат. Биринчи кезек баарынан кичүү жыгач устага ыйгарылат. Ал аттарды карап отуруп эригет да, бир дөңгөчтү жонуп, кадимки кыздын кебетесин жасап, тургузуп коёт.

Экинчи кезек кийим тиккичке келет. Жыгачтан жасалган кызды көрүп, анан ал өз өнөрүн көрсөтмөкчү болуп, кездемеден кийим тигип, кызга кийгизип салат.

Үчүнчү кезек темир устага жетти. Ал берки экөөнүн өнөрүн көрүп: “Мен булардан кем бекем” деп алтын-күмүштөн шөкүлө, билерик, сөйкө, кала берсе топчусуна чейин жасап тагат.

Акыры кезек илимпозго келет, ал баары жасалгалуу жансыз кызды көрүп: “Мен да өз өнөрүмдү көрсөтөйүн”, – деп кызга жан киргизет... Эртеси “Бул кыз мага тийиштүү”, – деп талашып-тартышып, төртөө тең чарчап бүтөт. Акыры элдеги кара кылды как жарган калыстарга келишет. Калыстар: “Муну биринчи ойлогон жыгач устага тийиштүү” дешет. Буга сиз кандай дейсиз?”

Эч качан үн чыгарбас, Жаннат эми чыдай албады:

– Жок, кызга жан киргизген илимпоз алышы керек, – деп кыйкырып жиберди.

Жаннаттын сүйлөгөнүн билдирип, ошол замат коңгуроо кагылды.

– Эмки сөз мындай, – Акылжан дагы сөзгө кирди. – Бир кишинин үч баласы болот. Бир кызга үчөө тең кызыгып калышат. Чатак ырбап кетпесин дейт да, атасы үчөөнүн ар бирине миң дилде берип:

– Эң баалуу буюмду кимиң алып келсең – бул кыз ошонуку, – деп балдарын шаарга жөнөтөт.

Булардын эң улуусу кырк күнчөлүк жерге бир күндө учуп жете турган килем, ортончусу төгөрөктүн төрт бурчун тегиз көрсөтө турган таш күзгү, эң кичүүсү тиштесе, өлгөнүн тирилте турган алма сагып алды. Үчөө кайра жолго чыгып, эмне алганын өз ара айтып өтүштү.

– Кана эмесе, күзгүң менен өзүбүздүн айылды көрөлүчү, – деди улуусу ортончусуна.

Үчөө күзгүдөн караса, баары эле аман-эсен, бирок баягы кыз өлгөнү жатканын, анын төшөгүн курчаган элди көрүштү. Үчөө килемге отурушту да, учуп жөнөштү. Кыз ырас эле өлгөнү жаткан экен. Балдардын эң кичүүсү алмасын тиштетер замат кыз:

– Оф, ушунчалык уктаган экем, – деп тура келди.

Үчөө кызды дагы талашты. Калыстар: “Биринчи көргөн күзгүнүн ээси алат”, – дешти. Мен буга макул эмесмин, эми сиз калыстык кылыңыз, кыз кимге ылайык?”

Жаннат шашып кетти:

– Алмасын тиштеткен балага ылайык, а берки экөөнүн эч нерсеси корогон жок, – деп жиберди.

“Жаннат экинчи ирет сүйлөдү” деген кабарды берип, коңгуроо дагы кагылды.

Акылжан үчүнчү суроосун чечип берүүнү өтүндү:

– Кыйын уруу, чоң балбан жана жел жетпес күлүк – үчөө жол жүрүп келатса, бир жерге ата-энеси кызын алтымыш жаштагы абышкага бергени жатыптыр. Кыз ага “барбаймын” деп ыйлаганын угуп үч жолдош куткарып алмакчы болот. Бирок кантип ала качат?

– Мен уурдап келем, – дейт ууру бир үйгө кирип, кыздын кийимин кийип, анан чалга бергени жаткан кызга жетип, аны эптеп сыртка алып ээрчитип чыгат. Даяр турган жел жетпес ошол замат кызды көтөрүп сызат. Жер жайнаган киши кууп жөнөйт. Балбан жигит алардын жолун тосуп, бирин да жибербей кайра айдайт. Үчөө айлына келип кызды талашып, “Кыз кимибизге тийиштүү?” – деп калыска келишет. Калыстар: “Ууру алсын”, – деп чечишти. Буга сиз кандай дейсиз?

Жаннат дагы шашып калды:

– Жок, андай эмес, жел жетпес алышы керек, – деп үчүнчү жолу сүйлөдү.

“Жаңы жигит Жаннатты үч жолу сүйлөттү” дегенди билдирип, коңгуроо үч угулду. Шаар ичи дүңгүрөп калды...

Стилдин бул түрүндө баяндама жазууда төмөндөгүлөргө көңүл буруу керек:

1. Тексттин окуялуулугу;
2. Образдуулук;
3. Көркөм баяндоо;
4. Идеялуулук;
5. Тарбиялык таасири бар экендиги.

Эми кептин публицистикалык стилине жараша жазылуучу баяндамага мисал келтирели.

Тилибиз – дилибиз

Бүгүнкү учурда кыргыз тили көп улуттуу өлкөбүздө жашап жаткан ар бир жаран үчүн эне тилиндей эле болуп, улуттар аралык карым-катнаштын жана пикирлешүүнүн куралы катары кызмат кылуусу керек. Жарандарыбыз бири-бирин түшүнүшүп, тең укуктуулукта ынтымакта жашаса, өлкөбүз ишенимдүү өнүгөт.

Өлкөбүздө бүгүнкү күнү өз Ата Мекенин сүйгөн, нарк-насилди билген, жаратылышты, табиятты, элибиздин көркөм өнөрүн урматтаган, адамзаттагы асыл сапаттарды барктаган, мекенчил, таза, чынчыл инсандарды тарбиялоону биздин ыйык милдетибиз катары карайбыз. Мамлекеттик идеологиянын эң алдыңкы катарында маяк болгон республикабыздын эң белгилери – гимн, герб, желек экендигин эч ким танбайт. Бирок ошолор менен эле бирдей “Мамлекеттик тил гимнин” да ала жүрүүбүз зарыл. Кыргыз Республикасында билим берүүнү 2020-жылга чейин өнүктүрүү концепциясынын долбоору талкууланып жаткан учурда бул маселе ачык көтөрүлүүгө убакыт келди го дейм. Мамлекеттик жана расмий гимндерди ырдоо менен келечек муундары үндүн жашоодогу ролун – сулуулугун, кооздугун, обон гармонияларын сезүү аркылуу маани-маңызын түшүнүшөт, таза жана так сүйлөөгө тарбияланат. Музыка адамдарды тарбиялоочу зор күч болуп да саналат эмеспи. Башка улуттун өкүлдөрү болуп туруп, кыргызча ырларды ырдап, телеберүүлөрдү калың журттун катмарына жеткизип жаткан замандаштарыбызга канткенде суктанбай, аларга ыраазы болбой коёбуз.

Келгиле, тилибизди көтөрөлү, улуттук намысыбызды, тарыхыбызды дүйнөгө тааныталы. “Мамлекеттик тил гимни” анда-санда гана аткарылып калбастан, ырда айтылгандай, мекен тили куттуу кыргыз элимдин, көкүрөктө согуп турган жүрөгү болуу менен, ар бир кыргызстандыктын көз ирмеминде аткарылып туруучу эң белгисине айланууга тийиш.

Жанузакова У.Ш. (“Мугалимдер дүйнөсү” гезити)

Кептин бул стилине жараша баяндама жазууда мына буларга көңүл бурулат:

4. Коомдук маселенин көтөрүлүшү;
5. Коомдук проблеманын коюлушу;
6. Проблеманы чечүү жолунун камтылышы;
7. Жалпыга түшүнүктүү сөз каражаттары менен жазылышы.

Кептин илимий стилине мисал.

Жер

Жер – Күн системасына кирүүчү планета. Өз алдынча орбитага ээ. Башка планеталар менен биримдикте Күндү тегеренет. Атмосферасы ар кандай газдардын аралашмасынан турат. Жердин бетинде жана анын терең бөлүгүндө физико-химиялык процесстер жүрөт. Жердин кыртышы өзгөрүүлөргө дуушар болот. Жердин бетинде ыңгайлуу шарт түзүлүп, жашоо тиричилик өкүм сүрөт.

Жер өз огун батыштан чыгышты карай айланып, бир суткада (23 саат, 56 минута, 4 секунда) толук бир тегеренип чыгат. Ошол учурда 40075,7 км жол басып өтөт. Күн менен түн алмашат. Сутка жана күн менен түндүн алмашуусу дайыма туруктуу, күн кечигип чыкпайт же эрте батпайт. Эгерде жер өз огунда айланбаса, анда анын бир тарабы ысып, какыраган чөлгө, экинчи жагы тоңуп, музга айланмак. Сутка, жума, ай, төрт мезгил болмок эмес. Сутка ичинде күн менен түндүн алмашуусунан температура, нымдуулук, жарык, абанын которулушу, атмосферанын басымы, аба ырайы, жаан-чачын өзгөрөт. Тиричилик үчүн ыңгайлуу шарт түзүлөт.

(Жалпы биологиядан)

Баамдалып тургандай, бул стилдеги баяндаманы жазууда төмөндөгүлөргө көңүл буруу керек:

1. Илимий ой жүгүртүү;
2. Илимий далилдердин болушу;
3. Илимий чөйрөгө даректелиши;
4. Илимий тыянактын болушу.

Ыр түрүндөгү баяндама

Баяндаманын бул түрү – демейдегиден башкача, тактап айтканда, ыр түрүндө жазылат. Аны жазуунун себеби мындай, биринчиден, мугалим баяндама үчүн ыр түрүндөгү текстти тандагандыктан, айрым таланттуу окуучу анын мазмунун кайтадан ыр түрүндө жазуусу мүмкүн. Мындай учурлар практикада жолугат.

Экинчиден, мугалим кара сөз түрүндөгү текстти баяндама катары окуп берсе да, таланттуу окуучулар аны ыр формасында жазган учурлар бар. Мына ушундай көрүнүштөн улам баяндаманын бул түрүн ыр түрүндөгү баяндама деп атоого болот.

Пьеса түрүндөгү баяндама

Баяндаманын бул жанрдык тиби мектеп практикасында чанда кездешет. Анткени мугалимдер кара сөз түрүндөгү баяндама жазууну гана практикалап келаткандыктан, пьеса түрүндө дээрлик жаздырышпайт.

Канткен күндө да, пьеса түрүндө баяндама жазуу – окуучунун таланттуу чыгармачыл жөндөмүнө байланыштуу. Ошондуктан пьеса түрүндө баяндама жазууга окуучуну адегенде даярдаш керек. Ал үчүн баяндама жазууга пьеса тибиндеги мазмундуу, кепке бай, балдарды кызыктырар текст тандалышы керек. Андагы каармандарды, алардын кебин, ага жараша каармандардын мүнөзүн талдап түшүндүрүү кажет. Ошондон кийин гана балдар кайсы каарман эмне деди, ал эмне үчүн ошондой деп айтты, ага жараша кайсы карман кандай жооп кайтарды, окуя кантип уланып, эмне менен жыйынтыкталды? – деп ой жүгүртүү аркылуу гана пьеса түрүндөгү текстти кайтадан пьеса түрүндө жазуусу ыктымал.

Экинчи учурда окуучу мугалим окуп берген сюжеттүү текстти уккандан кийин андагы сюжетке карата каармандарын сөздөрүн пайдаланып, кара сөз тибиндеги текстти кайтадан пьеса тибинде жазып коюусу ыктымал.

Мисалга пьесанын элементи катышкан чакан текстти алалы.

Манжалар кеңеши

Илгери-илгери беш бир тууган болуптур. Алардын аттары Бармак, Сөөмөй, Ортон, Аты жок жана Чыпалак экен. Бул жигиттер кудайдын үйүндө кызматта жүрүшөт. Күндөрдүн бир күнүндө, кудай үйдө жокто, жеңил ойго азгырылган Бармак туугандарына кеп салат:

Бармак: Урулук кылбайлыбы?

Сөөмөй: Кылса кылалы.

Ортон: Кудайдан кантебиз?

Аты жок: Кудай келгиче,

Чыпалак: Кууруп-сууруп жеп коёбуз.

Бармак урулук кылбайлыбы деген кеңеши үчүн күнөөсү көп болуп, кыска болуп калган экен. Ортон: «Кудайды кантебиз?» – деп ызаат кылгандыктан, күнөөсү кечирилип, узун боюнча калат. Башка манжалар да өздөрүнүн күнөөсүнө карай, узун-кыска болуп, беш манжа бирдей болбой калган дешет.

Уламыштын чын-төгүнүн билген киши жок, бирок ар бир айтылган нерсе сабак болууга тийиш.

Беш манжанын аталышынын дагы бир түрү мындайча айтылат:

Баш бармак,

Бадал жүрөк,
Ортон оймок,
Оюу чиймек,
Кичинексей бөпөлөң, – деп аталат.

(Элдики)

А силер дагы да башка түрүн билесинерби? Билсенер, ушул сыяктуу кылып, өзүңөр жазып бергилечи.

Албетте, бир жанрдагы текстти экинчи жанрга айландыруу – окуучу үчүн кыйынга турат. Ошентсе да бул окуучунун талантына, жөндөмүнө байланыштуу чечилмекчи. Анын үстүнө баяндаманын бул түрү окуучу үчүн абдан кызыктуу да бааланат.

Баяндаманын кептин тибине жараша бөлүнүшү

Баяндоо тибиндеги баяндама

Баяндаманын бул түрү күндөлүк практикада жыш кездешүүчү иш-аракетке мисал боло алат. Анткени көпчүлүк учурда мугалимдер баяндоо тибиндеги тексттерди тандашат, анткени ал, бир жагынан жазууга оңой, экинчи жагынан текшерүүчү баяндамаларды жазууга даярдык көрүү катары болмокчу.

Мындай баяндамалардын мүнөздүү белгилери кайсылар?

- болуп өткөн окуя ирет, тартиби боюнча баяндалат;
- каармандардын аткарган иш-аракеттери уланмалуулукта берилет;
- баяндоодо окуянын башталышы, өнүгүшү жана жыйынтыгы так көрсөтүлөт;
- баяндоонун тил каражаттары катары, көбүнчө, зат атоочтор, ат атоочтор, сан атоочтор жана этиш сөздөрү жыш кездешет.

Мисал келтирели.

Боз үй

Боз үй – элдин тарыхы, үй-бүлө ыйык туткан эстелик, ар бир кыргыз баласынын образы. С. Орозбаковдун варианттарында боз үйдүн кооздугун биринчи манасчы Жайсаң ырчы жарым күн ырдаган дешет.

Дасыккан уста боз үйдүн жыгачын жыйырма беш күндө жасайт, боз үй чейрек кылым чыдайт.

Боз үйдү тигүү босогону орнотуудан башталат. Анан кереге жайылат. Анын сыртынан түркүн түстөгү жип менен оролгон чий каланат. Ар бир керегенин канаттары өткөрө устаттыкта, өзгөчө кылдаттыкта жасалган. Алардын оюулары да түр салынган чий менен

ажарланат. Түндүктү эркек көтөрөт. Андан соң кереге менен түндүктү бириктирүүчү уук сайылат. Ошентип кайыңдан ийип жасалган түндүктүн көтөрүлүшү менен үйдүн үстү да, мору да, үйгө жарык берүүчү терезеси да, күндү карай умтулган күндүн белгиси да, анын оюучулук түрү да бүтөт.

Боз үйдүн бардык касиетин бириктирип, аны үй катары кармап турган борбор – бул түндүк алдындагы от жагылчу коломто.

Коломтодон ары, дал босогонун карама-каршысында жүк: бул жерде сандык коюлуп, такта орнотулуп, үй-бүлөнүн тиричилик оокаты түгөл жыйылат, килем-килче, шырдак, ала кийиз, төшөк салынат ж.б.

Жүк алды – төр, ал үйдөгү кадырлуу жер, аксакалдар, сыйлуу меймандар олтурат. Төрдүн оң жагы – чыгдан, ашкана – эпчи жак, сол жагы – эр жак. Эр жактагы керегеде ат жабдыктар, эркекке тийиштүү аспаптар, буюмдар илинет. Эпчи жагына аялдардын буюмдары коюлат жана чыгдан (ашкана чий) тартылып, анын ичинде тамак-аш, идиш-аяк сакталат.

Сүрөттөө тибиндеги баяндама

Сүрөттөө тибиндеги баяндама окуучуларды ойлонтуучу, адабий көркөм чыгармачыл жөндөмүн өнүктүрүү максатын көздөгөнү менен баалуу. Анткени баяндаманын бул түрүн жазууда темасы да, жазуу маанайы да башкача, баяндоо тибинен өзгөчөлөнүп турат.

Сүрөттөө тибиндеги баяндаманын өзгөчө белгилери булар:

- табияттын көрүнүшүн сүрөттөө;
- адамдын кебетесин, келбетин сүрөттөө;
- буюмдун көрүнүшүн сүрөттөө;
- жан-жаныбарлардын сынын сыпаттоо;
- болуп жаткан жана болуп өткөн окуяны, кыймыл-аракеттин кандай жана кантип болгонун сүрөттөп, сыпаттап берүү;
- сүрөттөөдө, көбүнчө, сын атооч жана тактооч сөздөрү кенири колдонулат;

Мисал келтирели.

Жыл мезгилдери

Жаз мезгилине жалган куран (март), чын куран (апрель), бугу (май) айлары кирет. Жазда күн узарып, түн кыскарат. Жаз – өмүр жазы. Бак-дарак жалбырак жайып, куштар үн безейт. Күндүн жылуу нуру жерге төгүлөт. Жаратылыш жанданып, кызуу кыймыл башталат. Жаздын би-

ринчи жарчысы чыйырчык. Жаздын жаш баладай мүнөзү бар. Асман тез эле бүркөлүп, бат эле жарк дей түшөт. Булуттан түшкөн тамчы сайга агып келет. Ал тамчы жерге кубат берет, көркүн чыгарат. Эгин тез өсөт. Береке төгүлөт.

Жай мезгилине болсо кулжа (июнь), теке (июль), баш оона (август) айлары кирет. Жай айларында күн өтө ысык болот. Алма, шабдалы, өрүк, дарбыз, коон бышып, базардын көркүн ачат. Адамдар аптаптуу шаардын ысыгынан качып, жаратылышка умтулушуп, курортторго, санаторияларга, эс алуучу жайларга барышат. Окуучулар дагы каникулда дем алышып, жаңы окуу жылына жаңы күч менен келишет.

Ал эми күз мезгилине аяк оона (сентябрь), тогуздун айы (октябрь), жетинин айы (ноябрь) айлары кирет. Күз жылдын сонун мезгили, жалбырактар саргайып, токой көрктөнүп, бышыкчылык болот. Абанын салкын желин айтпа. Асман көгөрүп мелжирейт. Күндүн назик нуру жер балкытып турганын көр. Жерде жашаган айбанаттар бак-дарактардын бутактарында уялап, тиричилигин өткөргөн канаттуулардын жашоосу өзүнчө бир кызык. Дыйкандар өздөрүнүн түшүмдөрүн жыйнап алышат.

Кыш мезгили айрыкча керемет мезгил эмеспи. Ал мезгилге бештин айы (декабрь), үчтүн айы (январь), бирдин айы (февраль) айлары кирет. Кышында күн кыскарып, түн узарып, адамдар жылуу кийимдерин кийишет. Суулар тоңот. Айлана-чөйрө жалтылдап күмүш чөгөрүлгөн ак тонун жамынат. Ушул мезгилде элдер чана тээп, кар уруп ойношот. Биринчи карды бардык адамдар чыдамсыздык менен күтүшөт. Токойдогу жаныбарлар азайып, ийин-чээндеринде укташат.

Ой жүгүртүү тибиндеги баяндама

Ой жүгүртүү тибиндеги баяндама буга чейинки түрлөрүнөн айрыкча мүнөздүү белгилери менен айырмаланат. Анда көбүнесе окуучунун ой жүгүртүүсүнүн күчүн, кыял чабыттарынын кеңдигин текшерүү жана өнүктүрүү максаты көздөлөт.

Ой жүгүртүү баяндамасынын түзүлүшү да мурдагылардан башкача болот. Анын темасы да суроолуу сүйлөм тибинде болуусу мүмкүн. Ички мазмуну мына ошол суроого жооп берүү мүнөзүндө болуп, окуучунун мүдөөсү, каалаганы, кыялы тизмектелип берилет.

Ой жүгүртүү баяндамасынын мүнөздүү белгилери булар:

– адегенде тезис берилет да, андан соң ошол тезисти далилдөөчү мисалдар ирети менен келтирилет;

– кээде натыйжа берилет да, андан соң ошол натыйжанын келип чыгуу себеби мүнөздөлөт;

– алдын-ала суроо коюлуусу да ыктымал, андан соң ошол суроону чечмелөө же жооп берүү ордуна иреттүү баяндоого кезек берилет.

Жаныбарлар дүйнөсүндө

Деги, биз адамдар табияттын пайдасын көрүп жашап, көркөмүнө ыракаттанып эс алып жүрүп, анын кадырын билебизби? Ушул туурасында ойлонуп көрөлүчү.

Өсүмдүктөр жаратылыштын кайталангыс көркү болгон сыяктуу эле, жаныбарлар дүйнөсү да жаратылышка өзгөчөлөнгөн көрк кошуп турат.

Деги эле инсанмын дегендин тынчын алып, өксүтүп жаткан маселе, жаныбарлардын азайып бара жатышынын, айрым жерлерде таптакыр жок болуп кетишинин себепчиси, кайрадан эле өзүбүз. Чынбы?

Өсүмдүктөр менен жаныбарлардын жашоо-тиричиги бири-бирине тыгыз байланыштуу. Биз токойду кыйып, кыйратып жок кылдык. Анын келечекте зыянын ким тартат да, ал зыяндын ордун ким толтурат?

Жаныбарларга аңчылык кылууну тескеп турууга маани берилбей калган. Ошондон улам жаратылыштын бул байлыктарын орду толгус абалга дуушарланып, өкүнүп жатабыз.

Жаныбарлардын кайсы гана түрү болбосун, кандай шартта, кайсы жерде жашабасын, деги эң эле майдасы дегенде да өзүнө таандык жаратылышта орду бар. Жаныбарлардын мунусу пайдалуу, тигиниси зыяндуу деп ылгап мамиле жасоого акыбыз жок.

Ошон үчүн табиятты сактообуз керек? Албетте, ал үчүн ишибизди эмнеден баштасак дейсиңер? Келгиле, ойлонолу!

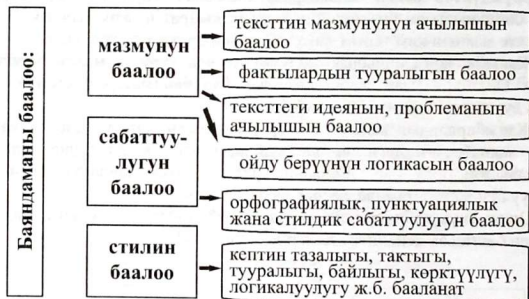
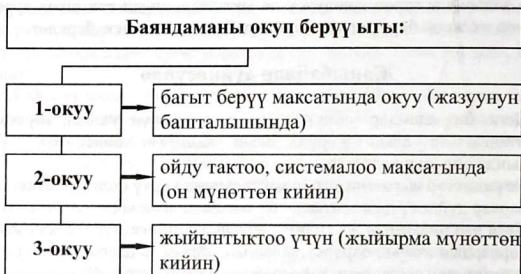
Баяндаманын жазуу мүнөзүнө жараша бөлүнүшү

кадыресе баяндама

табият боюнча баяндама

сүрөт боюнча баяндама

дил баяндын элементин

Баяндама үчүн алынган тексттердин көлөмү кандай болот?

5-класска – 100-150 сөздөн турган текст алынат.

6-класска – 150-200,

7-класска – 200-250,

8-класска – 250-350,

9-класска – 350-450 сөз алынат.

Баяндаманын бааланышы:

Баяндамага эки баа коюлат.

Биринчи баа – **мазмунуна** коюлат, ал баа журналга белгиленет.

Экинчи баа – **сабаттуулугуна** коюлат, ал баа баяндаманы талкуулаганда аныкталат жана мындан ары ката кетирбөөнүн жолдору эскертилет.

Баяндаманы баалоо талантары:

«5» деген баа – баяндаманын мазмуну тексттин темасына толук жооп берсе, фактылар, цитата, цифралар ыктуу колдонулса, тексттеги ой, идея, тематика, мазмун системалуу ачылса, окуучунун кеби бай болуп, стилдик биримдик толук сакталса, жазып жаткан материалга карата жекече көз карашы бар болуп, өз алдынча жыйынтыктарга жана жалпылоолорго келе алса, баяндаманын композициялык түзүлүшү тыкан, таптакыр катасы жок, же 1 орфографиялык, же 2 пунктуациялык катадан ашпаганга коюлат.

«4» деген баа – баяндаманын мазмуну темага негизинен жооп берсе, айрым урунттуу факт, цифра, цитаталар туура эмес колдонулуп, так эместик, жетишсиздик, стилдик жактан одоно эмес, айрым бир мүчүлүш учурлар болуп калса, б.а., 2-3 жерден орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик жактан мүчүлүштүктөр байкалса коюлат. Негизинен 2 орфографиялык, 2 пунктуациялык, же 1 орфографиялык, 3 пунктуациялык, же 3 орфографиялык, 4 пунктуациялык катадан ашпаган дил баяндар «4кө» бааланат.

«3» деген баа – баяндаманын мазмуну тексттин темасынан бир кыйла алыстап кетсе, факт, цифра, цитаталарды колдонууда жетишпестик болсо, синтаксистик жактан сүйлөм куруулары, лексикасы жарды экенин көрсөтсө, негизинен 4 орфографиялык, 4 пунктуациялык же 3 орфографиялык, 5 пунктуациялык же 7 пунктуациялык катага чейинкилер «3кө» бааланат.

«2» деген баа – баяндаманын мазмуну тексттин темасына жооп бере албаса, фактылар, окуялар калтырылып кетсе, окуучулардын стили жарды, ою чачкын болуп, 7 орфографиялык, 7 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 8 пунктуациялык же 8 орфографиялык, 6 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 9 пунктуациялык катадан ашпагандар «2ге» бааланат.

«1» деген баа – тема таптакыр тескери ачылса, тексттин мазмуну ачылбаса, жалпысынан, «2дегиден» ашып кеткен каталар кетирилсе коюлат.

Дил баян, жанрдык типтери жана алардын мүнөздөмөсү

Дил баяндын жанрдык типтери:

- 1) **Мүнөздөмө-дил баян** (каармандарга талдоо берүү түрүндө);
- 2) **Очерк-дил баян** (жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу же башка турмуштук мисалдарды келтиребиз);
- 3) **Рецензия-дил баян** (чыгарманы талдоо мүнөзүндө):

4) **Публицистика-дил баян** (көбүнчө, эркин коомдук темада ой жүгүртүп жазуу);

5) **Аңгеме-дил баян же новелла дил баян** (айрым бир каармандын образын алып, ошонун негизинде чыгармачылык менен эркин образ түзүү);

6) **Поэма-дил баян** (бир образдын негизинде, же эркин темада);

7) **Пьеса-дил баян** (полемикалуу, маек түрүндө);

8) **Репортаж-дил баян** (учурда болуп жаткан окуяны так, таасын баяндап берүү);

9) **Эпюд-дил баян** (табиятты, көрүнүштү ой жүгүртүп сүрөттөп жазуу);

10) **Фантастика-дил баян** (учурдагы турмуштук көрүнүштү фантастикалык сюжет менен байытып жазуу);

11) **Жомок-дил баян** (реалдуу кырдаалды ой жүгүртүп жомоктук сюжетке айлантуу же экөөнү айкалыштырып жазуу);

12) **Улама-дил баян** (чыгарманын идеясын, анын каармандарынын кийинки тагдырын өз алдынча фантазиясы менен улантып жазуу, жаңы чыгарма жаратуу);

13) **Эссе-дил баян** (болуп өткөн окуянын же учурдун көрүнүштөрүнүн урунттуу учурларын баяндап, сүрөттөп, ой жүгүртүп жазуу).

Дил баяндын жанрдык типтеринин мүнөздөмөсү

1. Мүнөздөмө-дил баян

Дил баяндын бул түрү сочинение-мүнөздөмө түрүндөгү аткарылган иш болуп саналат. Мында, негизинен, каармандардын мүнөздөрү, кызык-жоруктары, жекече өзгөчөлүктөрү ошондо да, башкалардан болгон айырмачылыгынын негизги белгилери сыпатталып жана жалпы окшоштук белгилери салыштырылып мүнөздөлөт. Каармандын мындай мүнөздүү белгилери сыпатталууда чыгарманын өзүнөн үзүндүлөр келтирилип, ар бир ой далилденип отурат.

Мындай шартта каармандардын баары эле бир кылка окшош эместиги (жана баары эле бири-биринен айырмалуу эмес да экендиги) өзгөчө эске алынат. Ошондуктан а дегенде бир каарманга мүнөздөмө берилүүсү, андан соң анын окшоштук, айырмачылык жактарын анализдөө менен, экөөнү (балким, үчөөнү) салыштырып сыпаттаса да болот.

Мисалы, Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романындагы Саадат менен Сапардын, же Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестиндеги Мырзакул менен Ысмайылдын образдарынын мисалдары мына ушундай эки полюстагы мүнөздөргө ээ каармандарды салыштырып изилдөө – бул дил баяндын предмети боло алат. Кыргыз адабиятында ушул сыяктуу

каармандар бир кыйла. А алардын образдары, жекече кылык-жоруктары менен коом алдындагы милдети же коомго жараша мамилеси аркылуу окуучулардын көз карашы калыптанат, жалпы эле өсүп-өнүгүүсүнө оң таасир бербей койбойт.

Кээде бир адабий чыгармада мүнөздөрү, кылык-жоруктары бир типте болгон бир нече каармандардын тобу да болот. Окуучулардын мүнөздөрүндөгү мындай жалпылыктарды сезе билип, таап, далилдей алышы – ал чыгарманын сюжетин да, идеялык-эстетикалык дүйнөсүн да толук түшүнө алганын далилдейт. Мисалга алалы: Ж. Турусбековдун «Ажал ордуна» драмасындагы эркиндик үчүн күрөшүүчүлөрдүн (Бектур, Искендер, Зулайка ж.б.), же болбосо Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» повестиндеги фронт үчүн деп балтыр эти толо элек балдардын бирдиктүү максатка умтулуулары, уюмдашкан аракет-күрөштөрү, бирине бири түшүнүү менен жасаган мамилелери, биринин сөзүн бири угуп, ага баш коюп, туу тутуп, бирдиктүү идея үчүн умтулуулары... ж.б.

Мүнөздөмө-дил баяндын дагы бир мүнөздүү белгиси – берилген чыгарманын (М.: «Манас» эпосундагы) образдар системасын бүтүндөй мүнөздөп, салыштырмалуу иретинде жазуу, аларды чыгарманын урунттуу жерлеринен фактыларды мисалга тартуу менен сыпаттоо болуп саналат. Ал тургай, окуучу чыгармадагы айрым каармандарга жасалган автордун симпатиясына өзүнүн көз карашын билдирүү менен сүрөттөө иш-аракети дил баянга кошумчалануусу толук мүмкүн.

2. Очерк-дил баян

Дил баяндын бул түрү башкалардан адабий-публицистикалык мүнөзгө ээ болуусу менен айырмаланат. Анткени мындай дил баяндын объектисине жазуучунун өмүр жолу, же көркөм чыгарманын айрым бир типтүү каарманынын тагдыры алынуу менен, алар биз жашаган турмуш чындыгынын фонунда публицистикалык көркөм ой жүгүртүү аркылуу ишке ашырылмачы.

Өзгөчө көңүл буруучу деталдар: очерк-дил баянда реалдуу адамдардын тагдыры ачылуу менен болгон окуялар чагылдырылат. Анын бир өзгөчөлүгү: фактыга таянуу, т.а., документалдуулук, бирок алар көркөм сөздүн күчү менен сыпатталат. Каармандардын мүнөзү, психологиясы, ички дүйнөсү ачылат.

Мисалы, белгилүү публицист С.Байгазиевдин «Жазуучунун индивидуалдык өз алдынчалыгы: Жусуп жана Мукай», же адабиятчы А. Акматалиевдин «Ч. Айтматовдун өмүр жолу менен чыгармачылыгы» аттуу очерки эн сонун далил боло алат. Бул очерктерде кыргыз адабиятынын алп өкүлдөрүнүн өмүр жолу менен чыгармачылыгын турмуштук күрөштөрдөн ажыратып карабастан, ал тургай алардын ажырагыс

биримдигин (адам менен коомдун) фактылар менен илимий-популярдуу, адабий-публицистикалык маанайда баяндалат.

Аталган жазуучулардын адамдык да, жазуучулук да тагдырлары жандуу фактылар жана жумшак тил менен жазылып, алардын өз алдынчалуу ажары даана ачылат. Бул айтылган ойлор улуу орус сынчысы В. Г. Белинскийдин: «Эгер очерк жандуу жана кызыктуу болсо, демек, ал кургак көчүрмө да, кургак тизме да, эч ажары ачылбаган бозомук нерсе да эмес, ал адамдарды же окуяларды «көркөм кайра жаратуу болуп саналат» – дегенин далилдеп отурат.

Очерк-дил баяндын экинчи түрү – анын борбордук каарманы адабий чыгарманын көркөм каарманы болуп алынган дил баян болорун айттык эле. Жогорудагы В. Г. Белинскийдин сөзү да муну эске салбай койбойт.

Демек, ал – окуучу өзү сүйгөн адабий каарманынын тагдырын көркөм жана турмуштук чындыктын негизинде талдап, анализдөө менен адабий жана турмуштук байкоолоруна таянып, кайрадан өз алдынча типтүү бир каарманды жаратуучу болуп калмакчы.

Мындай дил баянда көркөм каарман биз жашаган турмуштагы эле биз менен жанаша жашаган адам катары чыга келет. Анда сюжет кургак көчүрүлбөйт, фактылар жөн гана тизмектелинбейт, анын конкреттүү кайталангыс мүнөздөрү сыпатталат да, коомдук маанилүү окуялардын күүсүндө, замандын мүнөзүнүн фонунда өз алдынча типтүү каарман түзүлөт. Мунун баары, окуучунун өз алдынча ой жүгүртүүсүнүн негизинде, көркөм публицистиканын тили менен берилет.

3. Рецензия-дил баян

Рецензия-дил баян мектептерде бүгүнкү күндө кеңири практикаланып жүргөн, чыгарманын идеялык-тематикалык мааниси жөнүндөгү дил баянга окшош, бирок рецензия деп аталып, анын жанрдык өзгөчөлүгү даана көрсөтүлүп отургандыктан, кайсы бир көркөм чыгарма жөнүндөгү курулай декларативдик сыпаттоо эмес, чыгарма же анын каарманы туурасында окуучунун жекече талдоосу, жекече көз карашынын берилгендигинде экендиги талашсыз.

Рецензия – латын сөзү, караштыруу дегенди билдирет. Ал чыгармага болгон адабий сындык талдоонун оперативдүү бир формасы. Ал эми рецензия-дил баян адабий рецензиянын ушул белгисин өзүнө камтыйт.

Мындай дил баяндын мүнөздүү белгиси, биринчиден, чыгармага же каарманга аналитикалуу, ар тараптан мүнөздөмө берилет, экинчиден, окуучу тарабынан ага акыйкат баасы берилүүсү мүмкүн.

Окуучу адегенде мына буларды эске алууга тийиш: рецензияда чыгарманын аталышы, чыккан жери, жылы аталып, чыгарманын кыскача

сюжети, каармандардын кыскача мүнөздөмөсү берилет да, андан ары автордун сюжет куруу, образ түзүү ж.б. чеберчилиги сыпатталат.

Эгерде рецензия-дил баян ушундайча чеберчилик менен жазылып, автордун стилдик өзгөчөлүгү, чыгарманын тили, каармандын өз алдынчалыгы ж.б. маалыматтар, цитаталар менен ынанымдуу жазылып, автордун ийгилиги менен кемчиликтери даана көрсөтүлүүгө жетишилсе, анда ал дил баян жанрдык өзгөчөлүгүн так аныктай алган болор эле. Ошон үчүн методист Ю. А. Озеров: «Мүнөздөлүнбөй берилген баа – куру сөздүүлүк, далилсиздик, логикасыздык» гана болорун туура эскертип отурбайбы.

Мындай дил баяндын түрүнө мисал катары окуучулардын колунан жаралган ойдогудай ишти табуу кыйын. Ошентсе да, айта кетким келет, айрым учурда республикалык олимпиадалык мелдештерде айрым чыгармачыл, ишкер окуучулардын Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги Жамийла менен Даниярдын образдары тууралуу жекече ой жүгүртүүлөрүн учуратууга болот. Алардын айрымдары Жамийла менен Даниярдын турмуш куруп кетүүсүн Данияр Садыктын үй-бүлөсүн бузуп, Жамийланы аялдыкка алып кетти, же болбосо, «батышта кандуу согуш жүрүп жатса, ал эми Жамийла күйөөсүн күтпөй, Даниярды ээрчип кетүүсүн каталык деп эсептейм, а анчалык эле Даниярды сүйгөн болсо, согуштун бүтүшүн, Садыктын келишин күтүп, анан деле ажырашып кетпейби...» – дешип сындашат. Же болбосо, «Делбирим» повестинде Байтемирдин Аселди үйүнөн кетирбей коюшуна же кичинекей Сапарды Аселдин атасына жибербей коюшуна ичтери күйүп, атадан баланы кантип айрып бөлүүгө болот, алар канчалык ошентипсе да, «Самат акыры өз атасын табат да» дешип, мында да чыгармага, андагы каармандардын кылык-жоруктарына жекече талдоосун, ой-пикирлерин билдиришүүдө.

Мындай ой-пикирлерди четке кагууга эч жарабайт, андан көрөкчө окуучулардын кайчы ой-жүгүртүүлөрүн колдоо гана керек, аны андан ары өстүрүүгө багыт берүү кажет.

Ал эми чыныгы рецензия тууралуу айтылуучу сөз – башка. Мисалга, жаңы жаралган көркөм чыгармага жазылган адабий сын, талдоо же чакан рецензияларды көп эле тартууга болот. Ошентсе да мугалим алардын ичинен тили жатык, объективдүү жазылган эки-үч рецензияны мисалга алып, андан соң жаңы чыккан чыгармага же жаңы таанышып отурган кайсы бир повестке, аңгемеге, ырга өзүлөрүнүн чакан пикирлерин жаздырууга көнүктүрсө, ашыктык кылбайт. Мындай ырааттуу иш-аракет өз учурунда жемишин берери шексиз.

4. Публицистика-дил баян

Дил баяндын бул түрү көбүнчө эркин темада, ой толгоо түрүндө жазылат да, публицистиканын стили сакталат.

Мында да, негизинен, тандалып алынган тигил же бул тема боюнча окуучунун жекече ою, көз карашы, фактыларды чогулта билип, аны талдай билүүсү, аягында өз баасын айтып, жыйынтык чыгара билүү, «турмушка карата аналитикалык мамиле» (А. Муратов) жасай алуусу өзгөчө эске алынат.

Мындай болгон соң публицистика-дил баян кептин ой жүгүртүү түрүндө мисал болору анык. А ой жүгүртүүнүн структурасы, адегенде проблемалуу тезис коюлуп, анан аны далилдүү фактылар менен чечмелөө, анын негизинде жекече ой жүгүртүү менен жыйынтыкка келүү болуп саналат.

Бирок жекече жыйынтык жөнүндө айтканда, окуучу ой келди тенденциялуу, ишке ашпаган кыялдарды саймедиреп берүүсү жарабайт. Окуучунун ой жүгүртүүсү учурдагы коомдук турмуш, анын чыныгы картиналары, далилдүү, урунттуу окуялар, тарыхый фактылар менен далилденип отурат да, алардын негизинде реалдуу өнүгүү боло турган же сөзсүз аткарылууга тийиш болуучу проблемаларды алдыга сунуш кылуунун негизинде жыйынтыкталмакчы.

Мындай багытка ылайык келүүчү айрым материалдардын тематикасы тууралуу буларды атасак болот. Мисалы, «Мен келечекте ким болгум келет?», «Бүгүнкү базар экономикасы жана жаштар», «Динге менин мамилем», «Жаратылышты коргоо – Ата Журтту коргоо», «Мен илим кылымынын адамымын», «Мен ыймандуулукту кандай түшүнөм?», «Канча тил билсем – ошончо кишимин», «Эне тил тагдыры – эл тагдыры» ж.б.

Бул аталган тематикалар мектеп практикасында бир катар жылдардан бери эле практикаланып келе жатат. Анткени алар ар бир муундун өкүлүн, өзгөчө жаңы өсүп келе жаткан бүгүнкү жаштардын жигердүү муунун өзгөчө ойго салары бышык.

Мындай тематикалардагы публицистикалык макалалар мезгилдүү басма сөздөрдө (газета, журналдар) жана радио-теледе дамаамат ой жүгүртүү багытындагы публицистикалык дил баяндарды жазууга даярдоодо ошол материалдарды окууну жана угууну сунуш кылуусу, аларды үлгү катары мисалга тартып, талдап үйрөтүп, анан гана ошондой дил баяндарды жазууга үйрөнүүсү, ага багыт берүүсү зарыл.

Мындай даярдык иштерин жүргүзүүдө мугалим берилген тема боюнча ага план түзүп берип, алга жетелеп, анан андан ары эмнеден баштап, ишти кайсы багытта улантуусу, ал үчүн кандай материалдарды, фактыларды кантип тандоосу, алардын негизинде изилдеп-талдоо иштерин жүргүзүүсү, аягында фактыларды салыштырып жыйынтыктоосу

зарыл экенине көнүктүрүлмөкчү. Жыйынтыктап айтканда, публицистика-дил баян күндөлүк коомдук-саясий, актуалдуу маселелерге карата, курч, көркөм сөздүн күчү менен жазылган, турмуштук фактыларга негизделген өзгөчө ой жүгүртүүнүн коомдук активдүүлүгүн, турмушка ой жүгүртүү аракетинин алгачкы кадамдарын билгизет.

Бул сыяктуу дил баяндар, эгер өз аты менен атай тургандай деңгээлде болсо, анда ал окуучунун эркин темада жазылуучу мыкты жумушу болуп саналары белгилүү. А окуучулар мындай эркин темалардагы дил баяндарды жазууга өзгөчө кызыгышат. Ал негизги темаларды анча жеткиликтүү билбегендигинен эмес, бир теманын чынжырында тушалбай эркин темада чабыттап эркин жазууну, ой жүгүртүүсүн, билимин сынап көрүүнү самагандыгы экенин, мугалим окуучусунун андай максат оюн ишке ашырууга сөзсүз көмөктөшүүсү, багыт берүүсү зарыл.

5. Аңгеме-дил баян же новелла-дил баян

Дегинкиси, аңгеме жанры турмуштун бир үзүм окуясын чагылдырып, аз сандагы каармандардын тагдырын камтыган, көлөмү чакан окуя тез өнүгүп, бат жыйынтыкталган, бирдиктүү бир турмуштук ойду камтыган, кара сөз түрүндөгү (прозалык жанрдагы) чыгарма экени белгилүү. Анын кандай чыгарма экенин окуган адам дароо эле сезери да анык. Анткени андагы бирин-экин каармандардын тегерегиндеги өткөн окуяны, же кайсы бир окуянын үзүмүн окуп эле туят.

Аңгеме жаза билген, же жазууга аракет кылган балдар да мектепте жок эмес. Себеби аңгеме өзүнүн табиятына жараша баланын көңүлүн ойготуп, өз турмушундагы кыялдуу, өз алдынчалуу, шок, күлкүлүү окуяларына жакын, окшош болуусу менен, балдарды өзүнө тартып турары шексиз.

Новелла дагы ошондой. Ал дагы көлөмү, камтыган окуясы менен аңгемеге окшош болгону менен, бирок окуянын жыйынтык бөлүгүндөгү адамды терең ойго салган, түйшөлтүп, ичти тыз эттирген тагдырлар аңгемеден айырмаланып турат. Ошентсе да, ал экөө бири-бири менен психологиялык жагдайларга жараша шарттуу түрдө гана айырмаланбаса, новелла деген сөз француз тилинен которгондо аңгеме дегенди эле түшүндүргөнүн эске алсак жетиштүү.

Окуучулардын мына ушул айтылган багыттарда өз алдынча иш жүргүзүп, чыгармачылыкка багыт алган учурлары жок эмес. Образдуу айтсак, адабият же тил сабагында дил баян жазууда негизги теманын тегерегиндеги адабий ой жүгүртүүнүн чегинен чыгып, эркин ой жүгүртүүгө өтүп кеткенин байкабай, өз алдынча жаңы чыгарма жазып жатканын туйбай калган чыгармачыл окуучулар жок эмес.

Мисал келтирели: Окуучу 9-класста К. Баялиновдун «Ажар» повести боюнча, же 11-класста Ч. Айтматовдун «Делбирим» повестинин негизинде «Жалгыз тал ширеңке да өчөт, анан мен да өчөм» жана «Армандуу махабат жөнүндөгү эң сонун дастан» деген темаларда дил баян жазууга киришти дейли. Өз ишине чыгармачыл мамиле кылган, теманы эң сонун билген, сезимтал окуучу китептен окуганын жөн салды гана кургак баяндап коюп гана чектелип калбайт. Ал автордук баянды жүрөгүндөгү электен өткөрүп, каармандар менен кошо жашап, тагдырлаш пенде катары кез ирмем болсо да бирге боло калып, акырында балалык баёо, сезимтал жүрөгү менен «ооруп» өз алдынча жаңы аңгемени – аңгеме-дил баянды, өзүнүн алгачкы чыгармасын жазып койгонун билбей калары бышык.

Мындай учурлар практикада жок эмес, мектептик же олимпиадалык сыноолордо окуучулардын жазган чыгармаларын, дил баяндарын көп эле учураткан учурлар болгонун айткым келет.

Алсак, аңгеме-дил баяндарда Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар», «Ак кеме», А. Токомбаевдин «Мезгил учат», Ж. Турусбековдун «Жеңишбек» ж.б. чыгармалардагы образдарды талдоодо дал ошондой учурлар кайталанары шексиз.

Мындай учурларды кубаттоо керек, окуучулардын чыгармачыл эмгектерин татыктуу баалап, аны өркүндөтүү багыттарын көрсөтүп, андан ары аңгеме-новелла жанрындагы өз чыгармаларын жаратууларынын жолун таап берүүсү кажет. Анткени адабият сабагынын эң негизги милдеттеринин бири ушул эмеспи.

Антпесе методист А. Муратов айткандай: «Китептен көчүрүү – дил баян жазуу эмес, анда окуучунун өздүк чыгармачылыгы жок жана болбойт».

6. Поэма-дил баян (же ыр-дил баян)

Ыр формасындагы дил баян, негизинен, эки түрдө жазылат, тактап айтканда, тандалып алынган темага ылайык окуучунун өз пикирин, ички толгонууларын, ой-туюмдарын билгизген, кептин сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү түрүндөгү ыр формасындагы дил баян жана даяр сюжеттин негизинде жазылган окуялуу, чакан поэма түрүндөгү дил баян болуп эсептелет. Ошондуктан жазылган дил баяндардын жанрына жараша, поэма-дил баян жана ыр-дил баян деп шарттуу түрдө бөлүп көрсөтсөк болот.

Ыр-дил баян поэзия жанрындагы чыгармалардын түрлөрүнө жараша өз ара пейзаждык, сүйүү, граждандык, же дидактикалык (философиялык) делинип бөлүнсө болот. Алардын ар бири өзүнүн мүнөзүнө жараша же пейзаждык сүрөттөө, турмуштук баяндоо, ички сезим-туюмун билдирүү, философиялык толгонуу же болбосо дидактикалык акыл-насаат айтуу

түрүндө жазылачкы. Чыгармачыл окуучулар бул сыяктуу дил баяндарды жазууга ынтызар келишери белгилүү. Анын үстүнө көпчүлүк учурда салттуу эмес формада жазылган дил баяндарды баалоодо кетөрмөлөп баа коюу практикасы балдардын мындай башталма иш-аракеттеринин өсүшүнө оң таасир бере алат.

Демек, ыр түрүндөгү дил баяндарга коюлуучу талаптар, негизинен, поэзиялык жанрдагы чыгармаларга кандай талаптар коюлса, ошого окшош, бирдей коюлат. Тактап айтканда, дил баянга турмуш чындыгы лирикалык каармандан (автордун) ички сезимдери (кубанычы, кайгы-арзуусу, толкундануусу, түйшөлүүсү) аркылуу берилет да, андан окуучунун дүйнөгө болгон жеке көз карашы туюлат. Анда кептин эмоционалдуулугу, салыштырмалуу, эпитет, метафора ж.б. көркөм сөз каражаттары жыш колдонулуусу мүмкүн. Ошентсе да болгону, бул дил баян – окуучунун чыгармасына дароо эле жогорку талап коюп баалоо да калыстыкты жаратпай койбойт. Мындайда ыр-дил баяндын мазмуну темага жооп береби, окуучу бул ыр-дил баянда теманын мазмунун кандай деңгээлде ача алды, стилдик, көркөмдүк каражаттарды колдонуу, ыр куруу чеберчилиги кандай?.. ж.б. жагдайлар өзгөчө эске алынмакчы.

Кээде көлөмдүү ыр түрүндөгү сюжетсиз чыгармаларды да поэма деп атап коюучу учурлар адабиятта салтка айланган. Бул анын баяндоо максатына, камтыган материалдын кеңдигине жараша аталары белгилүү.

Дил баян, негизинен, ыр түрүндөгү, көлөмү анча чоң эмес, турмуштук, бир сюжеттин негизинде, 2–3 каармандын тегерегинде болуп өткөн окуяларды, алардын тагдырын баяндаган чыгарма экендиги белгилүү. Демек, ушул мүнөздүү өзгөчөлүгүнө жараша поэма-дил баянга коюлуучу талаптарды түзүүдө мурдатан белгилүү болгон талаптарга таянабыз.

Чыгарманын негизинде жазылган дил баян коюлган темага ылайык, анын сюжеттик өзөгүн кайталаган, андагы айтылган ойго, каармандарынын кылык-жоруктарына мумкүн жекече, автордук көз карашын билдирген мүнөздө жазылуусу ыктымал. Ошондой сапаты менен ал оңой түрдө жазыла койчу иштерден эмес экендигин да тастыктап турат. Мындай дил баяндар жөн жерден эле жазыла бербейт, чыгармачылык шыгы чындап ойгонгон, «чымындуу» окуучулардын гана колунан келип, калеминен жаралмакчы.

7. Пьеса-дил баян

Пьеса-дил баян окуучунун чыгармачылык фантазиясынын кеңдигин, сөзгө чебердигин, образдуу ой жүгүртүүсүнүн ар тараптуулугу менен тереңдигин далилдөөчү өзгөчө касиетке ээ. Анткени мындай типтеги дил баян турмуштук көрүнүштөрдү типтүү образдар жана мүнөздөр менен полемикалуу ой жүгүртүү аркылуу жаралат эмеспи.

Мындай ой жүгүртүүдө автор (окуучу), каарман жана турмуштук тагдырлар бетме-бет келип, проблемалар үчүн чакан драма жаралат.

Пьеса-дил баян конкреттүү бир чыгарманын сюжети боюнча (буга чейин өтүлгөн, тааныш чыгарма) же эркин темада өз алдынча ой жүгүртүү менен жазылуусу мүмкүн.

Даяр сюжет боюнча (окуган чыгарма ылайык) пьеса-дил баян жазууда, кайсы бир урунттуу эпизод тандалып алынышы мүмкүн, же болбосо, чыгарманын сюжетин үстүртөн кайталоо менен, анын идеялык мазмунун автордук баянды кошуу аркылуу башка, өз алдынча, жаңы «чыгарма» жаралуусу ыктымал.

Мисалы, «Ажар» повестиндеги Ажардын Чырдын үйүнөн качып чыгуусу, энесинин мүрзөсүнө барышы, карышкырга жем болушу сыяктуу эпизоддорду же «Ак кеме» повестиндеги «Бугу Эне» жомогун, же Т. Касымбековдун «Сынган кылычындагы» Абил бий менен Бекназардын антипод образдарын салыштыруу аркылуу Бекназардын өлүмү сыяктуу урунттуу эпизодду заман менен үндөштүрүп, турмуштук проблемаларды образдуу ой жүгүртүү, жогоруда айтылгандай, сабак-сахна үчүн чакан пьеса жазууга неге болбосун!?

Ал эми эркин темадагы пьеса-дил баянда автордун үнү (автордук баяндоо) биринчи планга чыгат.

Өз алдынча түзгөн сюжет бирдиктүү бир идеяны туюнтуу менен, ал идеяны берүү үчүн автордук публицистикалык ой жүгүртүү ал сюжетти курчутту. Сюжетти курчутууда публицистиканын курч тили жана көркөм образ чоң роль ойнойт. Андай болгон соң дил баяндын өзөгүндө конфликт жатат.

Кандай болгондо да, окуучуга бир рецептти таңуулоого болбойт, ар бир окуучунун чыгармачылык дараметине койгон жөндүү.

Ошентсе да пьеса-дил баяндын төмөндөгүдөй жыйынтыктуу мүнөздүү белгилерин сунуш кылууга болот:

1. Пьеса-дил баян окуучунун өз алдынча түзгөн сюжети же кайсы бир чыгарманын (лирикалык, прозалык) даяр сюжетинин негизинде, диалог түрүндө жазылат;

2. Каармандары типтүү, алардын кептери курч, полемикалуу, эмоционалдуу, так, орундуу келип, окуя ырааттуу, логикалуу, «каармандардын кебинде өнүгүүсү», анын негизинде конфликт түзүүсү зарыл. (Кыргыз адабияты, терминдер сөздүгү, 30-б.);

3. Көлөмү боюнча чоң болбой чакан жазылып, чыгарманын урунттуу эпизоддорун гана камтышы, же болбосо, автор өз алдынча оригиналдуу сюжет курса, же философиялуу, публицистикалуу мүнөздө ой жүгүртө турган болсо, урунттуу ой корутундулардын болушу кажет;

4. Пьеса-дил баян окуучулар сахнасында, же сабак-сахнада аткарууга ылайыктуулугунда, анткени драма сахнага коюу үчүн жазылат эмеспи.

8. Репортаж-дил баян

Дил баяндын бул түрү башкалардан түп-гамырынан тарта айырмаланып турат. А бул эмне менен байланыштуу? Ойлонуп көрөлүчү, рецензия-дил баянда же поэма-дил баянда көркөм баяндоо ишке ашырылып, көркөм образ түзүлөт, публицистика-дил баянда болсо, коомдук проблеманы көтөрүп чыгып, ал тууралуу публицистикалык курч ой жүгүртүү берилсе, а репортаж түрүндөгү дил баянда жогорудагылардан жанры боюнча бөтөнчөлүккө ээ болуу менен, бирок алардын айрым белгилерин өзүнө камтып турганы байкалат. Тагыраак айтканда, репортаждарда айрым учурда, илимий стилге мүнөздүү кептин түрлөрү пайдаланылса (М.: илимий конференция боюнча репортаж алынса), кээде публицистикалык, а кээде көркөм стилдин белгилери пайдаланылат. Демек, бул – репортаж алынып жаткан чөйрөнүн өзгөчөлүгүнө жараша мүнөздөлмөкчү. Ошентсе да репортаждын негизги өзгөчөлүгү анын оперативдүүлүгү, учурдагы болуп жаткан кыймыл-аракети, коомдук маанилүү бир окуяны (өкмөттүк официалдуу жыйындардын, спорттук мелдештердин, же бир маданий маанилүү жаңылыктардын жүрүшүн) чагылдырып, сүйлөп жаткан радиотележурналисттин кеби, же газетага жазган журналисттин макаласы дал ушул репортаждын негизги үлгүсү болуп саналат.

Репортажда кептин баяндоо түрү негизги керектөөчү компонент болуп саналат да, илимий, же публицистикалык баяндоо ишке ашырылат. А кептин сүрөттөө түрү ага жардамчы компоненти болуп кирет, айрым учурда окуя жүрүп жаткан жердин, чөйрөнүн, орундуу же катышып жаткан адамдардын абалын кийим-кечесин сүрөттөө элементтери кошулуусу да толук мүмкүн. Ошону менен бирге учурда окуянын жүрүшүнө ылайык ой жүгүртүүнүн элементтери да пайдаланылышы ыктымал.

Демек, **репортаж-дил баянга** мүнөздүү белгилерди жыйынтыктап айта кетели:

- репортаж алынып жаткан жер, чөйрө;
- толук датасы, күнү, айы, жылы;
- репортаж алынып жаткан окуянын аталышы;
- автордун аты, жөнү ... ж.б.

9. Эюд-дил баян же сүрөттөмө-дил баян

Эюд, же сүрөттөмө негизинен көрүнүштү сүрөттөөгө жакындыгы менен өзгөчөлөнөт, ошентсе да учурдагы көрүнүштү сүрөттөө менен ал репортажга окшоп кетет. Бирок адабий эюд же сүрөттөмө булардын бирине да кирбейт. Эюд менен сүрөттөмө нагызында, табияттын көрүнүшүнүн, анын учурдагы абалынын көркөм элесин, картинасын сөздүн

күчү менен кайра жаратат. Мындагы табияттын элеси адамдын ички сезими менен үндөшүп, адам кейесе «кейип», сүйүнсө «жадырап» тургансып, адам менен жаратылыштын жандуу биримдиги ачык туюлат.

Этюд же сүрөттөмө-дил баянды жазууда окуучу табияттын өзү күбө болгон ажайып бир сүрөтүн, элесин көз алдына келтирет. Анын көркөм элесин, ага болгон өзүнүн ички сезимин, кубанычын, кайгысын, толкундануусун билгизет. Бул жагынан алганда, этюд-дил баян кара сөз түрүндө жазылган ыр (прозадагы ыр) сыяктанат. Анткени эгер чыгармачыл окуучу ошол өзү жазган этюдун ыр түрүндө кайра жазса, ал табият лирикасына эң сонун мисал болуп чыга келер эле. Бирок этюдду ыр түрүндө да жазууга болору практикада белгилүү.

Ал эми сүрөттөмөнүн бир айырмасы – анда натуралдуулуктун белгилери сакталат, көрүнүштү дал өзүндөй сүрөттөгөн учурлар да кездешет. Кээде аңгеменин элементин камтыган айрым сюжеттик белгилер да болушу мүмкүн.

Ошентип этюд-дил баян да, сүрөттөмө да, башкача эч кандай жанрдагы дил баяндарга окшобогон, өз алдынча форма экенин эске алуубуз кажет. Себеби алардын төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилери бар:

– табияттын бир учурдагы гана көркөм сүрөтүн көркөм сөз менен тартып бергендиги;

– анын автордун ички сезим-туйгусу менен ажырагыс биримдикте сүрөттөлгөндүгү;

– окуясыздыгы, андагы ой, идея лирикалык каармандардын көз карашы, ички сезими, көңүл баасы менен бааланып берилгендиги;

– көркөм сөздүн күчү менен көркөм образ түзүлүп, көтөрүңкү же чоңүңкү маанай туюлган эмоционалдуулугу ... ж.б.

10. Фантастика-дил баян

Фантастика – кыялдан ойлоп чыгарылган, турмушта боло элек, же болууга мүмкүн эмес сыяктанган көрүнүштөрдү илимий же көркөм баяндоонун, чагылдыруунун тиби, б.а., турмушту образдуу чагылдыруунун бир жолу болуп саналат. Фантастика адабиятта өзгөчө орунда турат. Ал дүйнөлүк адабиятта, анын ичинде кыргыз адабиятында бир кыйла түптөлүп өнүккөн. «Манас» эпосунда да анын белгилери бар, т.а. Манастын төрөлүшү, аны коштоп жүргөн касиеттүү көрүнүштөр, Семейдин кайып болушу, Алмамбеттин жайчылык өнөрлөрү, же Төштүк баатырдын окуялары, ошондой эле бүтүндөй кереметтүү-укмуштуу жөө жомоктордун фантастикалуу эпизоддору... ж.б.

Демек, фантастика элдин кыялый ой жүгүртүүлөрү аркылуу жаралган көркөм чыгарма болуп саналат. Анын элементтери бүгүнкү күндө да жазуучу Ч. Айтматовдун белгилүү чыгармаларында бараандуу орунду ээлөө менен, учурдун маанилүү коомдук-социалдык пробле-

маларына тиешелүү экендигине адамды ишендирүүдө. Алсак, «Кылым карыгар бир күн» романындагы «Токой-Төш» планетасы жөнүндөгү эпизоддор жана акыркы «Шайтандын эн тамгасы» аттуу романынын сюжеттик өзөгү.

Фантастиканын элементтери романтикалык ой жүгүртүүнүн эн сонун үлгүлөрү катары А. Осмоновдун белгилүү «Майдын түнү» жана «Эшимкандын тереги» поэмалары да эң сонун пайдаланылган. Ал эми белгилүү кыргыз фантасттары К. Эсенкожоев менен Б. Сартовдун аңгемеповесттери адабиятыбыздын өнүгүүсүндө өз орду бар чыгармалардан.

Кантсе да, фантастика – илимий жана романтикалык ой жүгүртүүнүн продуктусу. Ал жок жерден келип чыкпайт, аны турмуштун өзү жаратат жана айрым фантастикалуу ой жүгүртүүлөрдүн аныктыгына турмуштун өзү алып келет. Дүйнөдө чындыкка чыккан фантастикалуу сюжеттер, фактылар көп. Мисалы, А. Беляевдин «Профессор Доуэлдин башы» же анын «Звездолёттору» ж.б. Бүгүнкү күндө мындай идеяларды илим эчак эле турмуш жүзүндө далилдеп койду.

А фантастиканын элементтерин камтыган дил баяндар деле мындай ойдон алыс кетпейт. Анда окуучунун кыялый же романтикалуу ой жүгүртүүсүнүн күчтүүлүгү, байлыгы, кыялкечтиги чоң роль ойнойт да, айрым тарыхый фактылардын тегерегинде мезгилге, заманга байланыштырган көркөм ой жүгүртүү ишке ашуусу толук мүмкүн.

Кантсе да фантастика-дил баяндар берилген темада, кайсы бир көркөм чыгарманын, же турмуштук көрүнүштүн негизинде жаралып, окуучунун чыгармачылык дараметинин чегинде бааланмакчы. Ал эркин жазылып, мугалимдин эрки менен эмес, окуучунун эрки менен ишке ашырылышы толук ыктымал.

Анткени мындай дил баян ар дайым эле жазыла бербейт. Ал, биринчиден, анын татаалдыгын, экинчиден, андай формада дайым эле жаза берүүнүн анча зарыл эместиги менен да түшүндүрүлөт. Тактап айтканда, ал окуучунун жеке чыгармачылыгына гана тиешелүү чечилет.

11. Жомок-дил баян

Окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн текшерүүнүн жана дагы бир түрү – бул **жомок тибиндеги дил баяндарды** жазуу. Бирок мындай дил баяндардын адабий дил баяндардан айырмасы чоң. Адабий дил баяндар көбүнесе адабият сабактарында гана жазылса, жомок-дил баяндар кыргыз тили сабактарында жана окуучулардын өз алдынча чыгармачылык ишин улантууда да жазыла берет.

Мындай дил баяндарды жазуу жок жерден, ойдон чыгарылган жок. Буга чейин эле айрым методисттер аркылуу баланын өз алдынча кыялданууларын, ой чабыгтарын өстүрүү, калыптандыруу максатында жомок жаздыруу же оозеки баяндоо мүнөзүндөгү тапшырмалардын системасын сунуш кылып

келген фактылар бар. Же болбосо, ата-энелердин өзүлөрү да балдарынын кебин өстүрүү максатында кызыктуу жомокторду окуп берүү менен алардын кайра айтып берүүсүн, же өз алдынча жомок ойлоп табууларын талап кылуу багытында иштер жүргүзүлөт.

Ошондой эле айрым чыгармачыл мугалимдер кыргыз тили сабактарында тигил, же бул грамматикалык категорияларды окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүүдө элдик материалдардын негизинде, кээде өзүлөрү ойлоп табышып, дидактикалык жомоктордун сериясын түзгөн учурлар да кездешпей койбойт.

Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестинде баланын эч бир жанга белгисиз жомогун, болгондо дагы төл жомогун алалычы. Бул анын таятасы Момун чалдын Бугу Эне жөнүндөгү жомогунун таасиринде келип чыккан, өз тагдырын, умтулуусун, кыялдануусун чагылдырган төл жомогу эмеспи. Же болбосо, француз жазуучусу Сент-Экзюперинин «Кичинекей Ханзаада» аттуу повестиндеги баланын кыялданууларын алалы. Анда алты жашар бала кыялынын күчү жана ар тараптуулугу менен турмуштагы ар кыл кырдаалдарды өзү тарткан сүрөттөр, аларга болгон өзүнүн мамилеси аркылуу чагылдырып отурат.

Биз сөз кылып жаткан жомок-дил баянды жазууга үйрөтүүнүн негизги максаты – жогоруда айтылган жагдайлар сыяктуу эле баланын аракети, фантазиясы, ой чабыттары аркылуу дидактикалык жомокторду түзүү болуп саналат.

Ал кандай жомоктор? Ал биз ар күнү окуп-билип жүргөн эле ар түркүн көрүнүштөрдүн сырын чечмелеп, же аны башка бир көрүнүштөр аркылуу салыштыруу түрүндө түшүндүрмө берүү адатка айланган.

Мисалы, балык неге сүйлөбөйт, шамал кайдан пайда болот, жылдыздар эмне деген ажайып нерселер, ай кантип жаралган, айдын бетиндеги сүрөт эмнени түшүндүрөт, жамгыр кантип жаайт? – деген сыяктуу түркүн-түстүү суроолорду кыял менен чындыктай сүрөттөп жазуу аркылуу же оозеки түрдө дил баян жаратуу тестиер окуучулардын курагында кыйла туура келет.

Анткени тестиер балдар түркүн турмуштук же сыйкырдуу-кереметтүү жомокторду окуу менен, өзүлөрү да ошол жомоктордогу адилет, баатыр каармандардай болууну көздөп кыялданышары жана ошондой кыял дүйнөсүндө жашары практикада белгилүү. Демек, мындай көрүнүштөрдөн улам мектептеги кыргыз тил жана адабияты сабактарында же башка предметтерди (математика, биология, химия, география) окуп-үйрөнүүдө илимдин же табияттын түрдүү сырларын чечмелеген дидактикалык жомокторду, т.а. жомок-дил баяндарды жазуу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

12. Улама-дил баян

Кадимки дил баяндардан түп-тамырынан бери айырмаланган дагы бир түрү – бул улама дил баян. Тагыраак айтканда, кадимки дил баяндар даяр чыгарманын сюжетинин, каармандардын тагдырларынын, мүнөздөрүнүн негизинде жазылса, бул дил баян окуучуга тааныш чыгарманын негизинде, бирок андагы окуянын логикалык уландысын, каармандардын кийинки тагдырларын окуучу өз алдынча ой жүгүртүп, аны жекече чыгармачылык фантазиясы менен көрө билип, андан ары «улап» жазууну туюнтат.

Экинчи бир өзгөчөлүгү – бир чыгармада автор тарабынан «чыгарманын жаны» болуп «киргизилип» окуучуга рухий күч тартуулап турган идеяны табуу, анан да автор баарын «айтып берип» койбой, калганын өзү түшүнүп алсын деп окурманга «аманат калтырган» ой туюмдарды туюу; окуучу аларды өз алдынча ойлонуп, өз көзү менен көрүп, өз сөзү менен айткысын келтирген керемет сезимдин жаралышы... Мына ушунун баары улама дил баянды жазууга негиз болуп берери мыйзам ченемдүү. Ошондуктан окурманды түйшөлтүп, ички дүйнөсүнө бүлүк сала турган чыгарманын финалындагы окуянын күтүлбөгөндөй жыйынтыгы, же трагизм, «көшөгөнүн артындагы» идеялар (чыгармадагы замысль) автордун айтайын деген оюнун сырдуу табышмагы (автордук вымысль) да улама дил баяндарды жазууга түрткү берери бышык.

«Кут билим сабак» газетасынын 2000-жылдын декабрындагы санында мына ушундай улама-дил баян туурасында мугалим Б.Абдразаковдун (Кара-Кулжа району, М. Абакиров атындагы орто мектеп) иштээрыйбасы басылып чыккан. Ушул эле типтеги дил баянды Бишкек шаарындагы Улуттук компьютердик гимназиянын (№ 5) Кыргыз тили жана адабияты мугалими А. Батыркулованын, Нарын шаарындагы Кыргыз-Түрк лицейинин мугалими Б. Асыранкулованын эң сонун практикасынан окуучуларга улама-дил баянды жазууга түрткү берген чыгармачыл аракеттеринен көрүнүп турат.

Мындай жазуу жумушун кантип жүргүзүү керектиги тууралуу жогоруда аталган мугалим Б. Абдразаковдун практикасы – колдоого арзый турган көрүнүш. Анткени ал окуучу окуган чыгарманын сюжетинин жана каармандарынын андан аркы тагдырларынын негизинде өз алдынча ой жүгүртүп, өз алдынча жаңы чыгарма жазууга жол көрсөтөрү шексиз.

Мисалы Б. Абдразаков өз макаласында: «Окуучу берилген темада белгилүү окуяны андан ары улантат» жана мындай дил баянда «өзүнүн индивидуалдык ой жүгүртүүсү менен теманы андан ары улап, өзүнчө чыгарма жаратат». («Кут билим сабак», декабрь, 2000)

Мугалим буга мисал катары К. Баялиновдун «Ажар» повестинин негизинде «Ажар эми байкуш эмес» деген темада Ажардын карышкырга

кез болгон жеринен баштап, окуяны өз каалоолору боюнча чыгармачылык менен улантуу же болбосо, Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестиндеги Султанмурат менен карышкырдын тиктешип турган жеринен андан ары улантып жазууга окуучуга багыт берет.

Улама-дил баян муну менен эле чектелип калбайт. Анын жолдору, ыкмалары, тематикалары түрдүүчө болуусу ыктымал. Мисалы:

1) А. Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасынын негизинде Жеңишбек менен Миңбай абышканын кийинки тагдырлары, акын толук айтпай, окуучунун жан дүйнөсүнө оптимисттик идея жаратып, калганын өзүнүн түшүнүүсүнө таштаганын туюу;

2) Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолундагы» Толгонайдын жан боорлору Субанкулдун, Касымдын, Жайнактын, Майсалбектин согуш аламатынан аман калып, «жалган келген» кара кагаздардын арты сүйүнчү менен алмашылышы, же гүл сүйгөн келин Алимандын жана анын жетим калган баласы Саманчынын эл-жерин, баары биригип Толгонай энени бактылуу кылышы;

3) же болбосо, «Делбирим» повестиндеги Асел менен Ильястын кайрадан жолугуп, бирин-бири кечирип, баласы Самат менен бирге бактылуу үй-бүлө куруусу, жол мастери Байтемир өз «күнөөсүн» сезип, аларды кайрадан жолугуусуна көмөк кылуусу ж. б.

Ушул сыяктуу идеялар мурдатан эле практикабызда жок эмес болчу, т.а. «Манас» үчилтигин окуп-үйрөнүп жатканда (8-класс, Кыргыз адабияты), «Сейтек» бөлүгүнүн аягында акылман Бакай, Кан Кошой, Чыйырды эне, Каныкей апалардын жана Семетейдин элге, жерге тынчтык заманды орнотуп, анан баары чогулуп кайыш болуп кетиши. Мунун өзү – эл өзү сүйгөн каармандарынын өлүмүн, кайгылуу тагдырын каалабастыгы, алардын түбөлүк тирүү бойдон биздин арабызда жүрүшү катары түшүндүрүүлөрү белгилүү. Ошондой эле «Ак Мөөр» аттуу телефильмдин соңунда жылкычы жигит Болот менен сүйгөнү Мөөр сулуунун «стиги дүйнөдөгү» кайрадан жолугушуусу..

Кыргыз адабиятында улама-дил баян жазуу, же ага багыт берүүчү, чынында эле материалдар арбын. Көркөм фантазиясы, кыял чабыты күчтүү окурман (мектеп окуучусу) окуган чыгармадагы өзүнүн жан дүйнөсүнө уялап түнөк тапкан каарманынын кийинки, китепке сыйбай калган тагдыры тууралуу түйшөлүп, аны ой туюмунун призмасы аркылуу «көрө билүүсү» же чыгарманын финалындагы жыйынтык жана анын автору менен келишкиси келбей, өзү күткөндөй башкача жыйынтык чыгарып, таптакыр башка чыгарманы жазып коюусу талашсыз эмеспи.

Дил баяндын түрлөрү

Дил баянды баалоо:

сабаттуулугун баалоо:

- орфографиялык сабаттуулугун баалоо;
- пунктуациялык сабаттуулугун баалоо;
- стилдик сабаттуулугун баалоо.

Дил баяндын көлөмү:

5-класс – окуучулук дептердин 3,5 бетине чейин

6-класс – окуучулук дептердин 3,5-4 бетине чейин

7-класс – дептердин 4 бетине чейин

8-класс – дептердин 4,5 бетине чейин

9-класс – 4,5-5 бетке чейин

10-класс – 5,5 бетке чейин

11-класс – 5,5-6 бетке чейин

Эскертүү: эгерде окуучу чыгармачылыгы менен белгиленген көлөмдөн көп жазса, ал артыкчылык катары бааланууга тийиш.

Дил баянды баалоонун ченемдери

«5» деген баа – дил баяндын мазмуну темага толук жооп берсе, фактылар, цитата, цифралар ыктуу колдонулса, мазмун системалуу ачылса, окуучунун кеби бай болуп, стилдик биримдик толук сакталса, жазып жаткан материалга карата жекече көз карашы бар болуп, өз алдынча жыйынтыктарга жана жалпылоолорго келе алса дил баяндын композициялык түзүлүшү тыкан, окуучунун ой чабыты ар тараптуу көрүнсө, т.а., таптакыр катасы жок, же 1 орфографиялык, же 2 пунктуациялык катадан ашпаганга коюлат.

«4» деген баа – дил баяндын мазмуну темага негизинен жооп берсе, факт, цифра, цитаталар колдонулуп, бирок айрым учурда так эместик, жетишсиздик, стилдик жактан одоно эмес, айрым бир мүчүлүш учурлар болуп калса, б.а. 2-3 жерден орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик жактан мүчүлүштүктөр байкалса коюлат. Негизинен 2 орфографиялык, 2 пунктуациялык, же 1 орфографиялык, 3 пунктуациялык, же 3 орфографиялык, 4 пунктуациялык катадан ашпаган дил баяндар «4кө» бааланат.

«3» деген баа – дил баяндын мазмуну темадан бир кыйла алыстап кетсе, факт, цифра, цитаталарды колдонууда жетишпестик болсо, синтаксистик жактан сүйлөм куруулары, лексикасы жарды экенин көрсөтсө, тема боюнча өзүнчө ой жүгүртүүсү ачык берилбесе, жалпысынан, 4-5 жетишпестиздик байкалса коюлат. Негизинен 4 орфографиялык, 4 пунктуациялык же 3 орфографиялык, 5 пунктуациялык же 7 пунктуациялык катага чейинкилер «3кө» бааланат.

«2» деген баа – дил баяндын мазмуну темага жооп бере албаса, факт, цифра, цитаталар ыктуу колдонулбаса, окуучулардын стили жарды, ою чачкын болуп, өз алдынчалуулугу дээрлик көрүнбөсө, жалпысынан, дил баянда 6-7 кемчилик кетирилсе коюлат, б.а. 7 орфографиялык, 7 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 8 пунктуациялык же 8 орфографиялык, 6 пунктуациялык же 6 орфографиялык, 9 пунктуациялык катадан ашпагандар «2ге» бааланат.

«1» деген баа – тема таптакыр тескери ачылса, мазмуну китептен сөзмө сөз көчүрүлсө, жалпысынан, «2дегиден» ашып кеткен каталар кетирилсе коюлат.

Дил баянга эки баа: биринчиси **мазмунуна**, экинчиси **сабаттуулугуна** коюлат.

Оозеки жоопторду баалоонун нормалары **«5» деген бааны** коюуда чыгарманын идея, темасын, андагы коюлуп жаткан маселелерди, негизги мазмунду түшүнүүсү, образдарды, көркөм сөз каражаттарын туура талдоосу, чыгармага адабий-теориялык анализ жасоосу, адабият теориясы боюнча билимин, чыгарманы адабий процесс жана доор менен байланышта көрсөтүүсү, кебинин сабаттуулугу жана ырааттуулугу логикалык ой жүгүртүүсүнүн жогорулугу, фонетикалык, синтаксистик, сөз жасалышына карай жана сөз түркүмдөрүнө карата талдоону мыкты билүүсү, кыргыз тилинин теориялык маселелеринин, айрыкча байланыштуу кептеги стилдин түрлөрү (көркөм, илимий, публицистикалык, оозеки сүйлөшүү, иш кагаздарынын стили) жана кептин түрлөрү (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) боюнча маалыматтарынын кеңири болушу, өз алдынча өмүр баян, кулактандыруу, арыз, токтом, репортаж, түшүнүк кат ж.б. иш кагаздарынын үлгүлөрүн сабаттуу жаза билүүсү, кругозорунун, көз карашынын, даярдыгынын деңгээлинин жогорулугу эске алынат. Ошондой эле көркөм чыгарма боюнча түшүнүгү эң жакшы болсо, башкы

теманы, идеяны жогорку деңгээлде ача билсе, образдык, композициялык талдоолорду жүргүзө алса, талдоо мезгилинде өтүлгөн теориялык билимдерин колдоно алса, жооп беш деген баага бааланат.

«4» деген баага окуучунун чыгарма жөнүндөгү түшүнүгү жалпысынан жакшы болуп, бир-эки жеткиликтүү талдоо болбой калса, чыгарманы тарыхый учур менен байланыштыра албаса, кептин стилдери, түрлөрү, иш кагаздарынын үлгүлөрү боюнча жана грамматикалык талдоо мезгилинде айрым кемчиликтер жол берилсе, адабий тилди колдонуп, оозеки, жазуу түрүндө жооп даярдоодо мүчүлүштүктөр кетирилсе бааланат.

«3» деген баа менен окуучу чыгарма жөнүндө түшүнүгүн толук эмес, чаташтыруу менен айтса, жообунда үч-төрт маанилүү учурду калтырып кетсе, адабий-теориялык талдоону, грамматикалык талдоону толук ишке ашыра албаса, стилдин түрлөрүн, кептин түрлөрүн чаташтырса, иш кагаздарынын үлгүлөрүн талаптагыдай түзө албаса, кошумча суроого жообу жеткиликсиз болсо бааланат.

«2» деген баа менен чыгарманы толук түшүнө албаса, «жөлөптаяганда» да уланта албай, чыгармага байланыштуу өтүлгөн теориялык жөнөкөй маалыматтарды билбей, чыгарманын темасын, идеясын эч кандай ачып бере албаса, грамматикалык талдоону, стилдин түрлөрүн, кептин түрлөрүн, иш кагаздарынын үлгүлөрүн ажыратып биле албаса жана жазып бере албаса, тилдин теориялык маселелери боюнча маалыматы жок болсо бааланат.

«1» деген баа тема боюнча эч кандай түшүнүгү жок окуучунун жообуна коюлат.

Эскертүү: Оозеки жооптордун бааларынын жыйынтыгы ар бир суроого берилген жооптордун баарын кошуу менен чыгарылат.

Кыргыз адабияты сабагында окуучулардын көркөм окуусун баалоо

Көркөм окууда «эң жогорку баа» тексттин темасы менен идеясын окуучунун түшүнүп, үн кубултуп, артисттик кырааты менен окуусу, окуганын өз сөзү менен баяндап бере алуусу, тексттин интонациясын окутуунун темпин, үзүндүдөгү айтылган ойдун маанисин сактай билүүсү, тыныш белгилерине туура басым жасап окуй билүүсү, сөздөрдү туура окуусу, көркөм окуунун бардык эрежелерин туура сактоосу, ал тургай монологдорду, ыр саптарын, же эпостордон үзүндүнү өз алдынча көркөм жатка айтып берген окуучуларга коюлат.

«Жакшы» деген баа менен бир катар синтаксистик обороттордун айтылышынын же интонациядан мүчүлүштүк кетирип, бирок жалпысынан тексттин мазмунун түшүнө билсе, көркөм, үн кубултуп окуй алса, тыныш белгилерине туура мамиле жасаганда бааланат.

«Орто» деген баа менен окуучунун окуу дикциясы, интонациясы ырааттуу түрдө сакталбай, тексттин мазмунун жеткиликтүү түшүнүп

айтып бере албаса, көркөм окуунун эрежелерин жана тыныш белгилерди туура сактай билбесе бааланат.

«Жаман» деген баа – көркөм окуунун талаптарын такыр билбесе, тексттин мазмунуна жараша окуу интонациясын такыр сактабаса, мазмунун айтып бере албаса, тыныш белгилеринин маанисин билбесе коюлат.

Жат жазуу иштери жана алар менен иштөө

Кыргыз тилинен окуучулар ээ болуучу жазуу компетенциясы жана ага коюлуучу илимий-методикалык талаптар, алардын мүнөздөмөсү

а) Жазуу иштеринин түрлөрү жана алардын түшүндүрмөсү

Орус тилинде окуган мектептерде кыргыз тилин үйрөтүү курсунда ар түрдүү жазуу иштери сунуш кылынат. Диктанттардын төмөнкү түрлөрү: сөздүк, эскертмелүү, түшүндүрмөлүү, сөздүк, терме, эркин диктанттары өткөрүлөт.

Сөздүк диктант – мугалимдин айтып берүүсүндөгү айрым-айрым сөздөрдү сабаттуу жазууга үйрөтүүнү көздөйт. Ал көбүнчө жаңыдан өздөштүрүлүп жаткан фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык материалдарды камтыйт.

Үйрөтүүчү диктант – фонетикалык жана грамматикалык жаңы өздөштүрүлүп жаткан материалдарды (формуларды) жазуу жана оозеки кепте орундуу колдонууга машыктыруу максатында жазылат.

Эскертмелүү диктанты – өткөрүүнүн алдында окуучулар менен айрым сөздөр орфографиялык жактан кандай жазылары аныкталып, андан кийин гана жазылат.

Түшүндүрмө диктант – мугалим окуп берген сүйлөм жазылары менен айрым сөздөргө орфографиялык талдоо өткөрүлөт.

Өздүк диктант – окуучу жаттаган текстти эске түшүрүп жазат. Башталгыч класстарда диктанттын бул түрү өткөрүлбөйт.

Терме диктант – диктанттын бул түрүн өткөрүүдө окуучу текстти бүт бойдон жазбай, керектүү гана орфограммаларды жазат. Керектүү орфограммаларды мугалим аныктайт.

Эркин диктанты – жазууда окуучу тексттин мазмунун туура билүүсү талап кылынат. Бул максатта тексттен сүйлөм эмес, үзүндүлөр тандалып алынат.

Текшерүү диктанты – өтүлгөн материалдарды окуучулардын өздөштүрүүсүн, сабаттуулук деңгээлин текшерүү максатында көбүнчө чейректин, окуу жылынын аягында, айрым учурларда бир чоң тема өздөштүрүлгөндөн кийин жазылат.

б) Жазуу ишинде эске алынуучу талаптар:

✓ уккан сөздү туура кабыл алып, эне тилибиздин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык жактан бирдиктүү эреже-нормаларын сактап жаза билүүсү;

✓ окуучунун кол жазмасы, каллиграфиясы, тамгалардын графикалык эрежелерине туура келүүсү;

✓ чыгармачыл мүнөздөгү жазуу иштеринде кеп маданиятынын талаптарынын сакталышы;

✓ кептин функционалдык түрлөрүнө жараша иш жүргүзө алуусу;

✓ грамматикалык, фонетикалык жана лексикалык тапшырмалары бар жазуу иштерин жүргүзүүдө талдоолорду туура жүргүзүүгө машыгуу;

✓ текстти мазмуну боюнча кайра түзүү, текстти өркүндөтүп түзүү, тема боюнча жаңы текстти өз алдынча түзө алуу;

✓ иш кагаздарын практиканын талаптарына ылайык түзө билүү ж.б.

Бул айтылгандарды карап көрсөк, жазуу жумуштарынын системасы анын бир нече түрлөрүн камтый турганына күбө болобуз. Тактап айтканда:

✓ жат жазуу;

✓ баяндама (изложение) жазуу;

✓ дил баян (сочинение) жазуу;

✓ иш кагаздарын түзүү ж.б.

Эркин, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген каталардын типтери, түрлөрү жана алардын мүнөздөмөсү

Негизинен каталардын жалпы типтери төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

1) орфографиялык каталар;

2) пунктуациялык каталар;

3) стилдик каталар.

Булардын ар бирин өз алдынча мүнөздөөгө жана окуу материалдарынын табиятына жараша түрлөргө бөлүүгө болот.

а) Орфографиялык каталар

Катанын бул тибине төмөндөгүлөрдү кошууга болот:

– **фонетиканын объектисине кирген** кыска жана созулма үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдү, дублет тыбыштарды, йоттошкон жана тыбышсыз тамгаларды, сингармонизм мыйзамын туура сактабай, орус тилинен кирген тамгаларды, аталышы жана жазылышы түрдүү болгон сөздөрдү, баш жана кичине тамгаларды туура эмес жазуу;

– **лексиканын объектисине кирген** архаизм, неологизм, диалектизм сөздөрүн, кесиптик сөздөрдү, бириккен жана кыскартылган

сөздөрдү, татаал сөздөрдүн түрлөрүн, т.а. кош, кошмок жана бириккен сөздөрдү ж.б. жазууда кетирилген каталар;

– **морфологиянын объектисине кирген** уңгу, мүчөнү ажыратууда, куранды, уланды, жак, чак мүчөлөрдү жазууда, сөз түркүмдөрүнүн жасалыш шарттары туура өздөштүрүлбөгөн учурларда, энчилүү жана жалпы аттарды жазууда сөздөрдү ташымалдоодо кетирилген каталар;

– **синтаксистин объектисине кирген** сөз айкаштарды туура ажыратуудан, жөнөкөй, татаал, жалаң, жайылма, бир составдуу сүйлөмдөрдү туура эмес куруудан, бир өңчөй мүчө жана жалпылагыч сөздөрдү туура эмес, өз орду, маанисине жараша түзүүдө өзгөчө, чыгармачыл жатжазууларда кетирилген каталар.

б) Пунктуациялык каталар

– жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилерден;

– татаал сүйлөмдөрдү ажыратуучу тынымды белгилөөчү тыныш белгилерден;

– сүйлөм ичиндеги каратма сөздү, кириңди, модалы, сырдык сөздөрдү ажыратып белгилөөдө коюлуучу тыныш белгилерден;

– төл, бөтөн жана тике сөздөрдү жазууда коюлуучу белгилерден;

– бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч сөздөрдү жазуудагы белгилерден кетирилген каталар эсептелинет.

в) Стилдик каталар

Көпчүлүк убакта окуучулардын дил баяндарын (сочинение), баяндамаларын (изложение) жана чыгармачыл жат жазууларын, өз алдынча түзгөн сүйлөмдөрүн, тексттерин баалоодо орфографиялык жана пунктуациялык каталардан тышкары кетирилген каталарды, жалпы жонунан эле, “стилдик каталар” деп белгилешип жүрөт. Стилдик деп аталган каталардын мүнөздүү белгилери, тактап айтканда, алар кеп продуктусу болгон текст түзүүдө жана сүйлөм түзүүдө:

– айтылган ойдун тематикасына жараша сөздүн орундуу тандалышынан жана колдонулушунан;

– эне тилинде ойду так айтуудан жана эне тилинде таза, так берүүдөн;

– сүйлөмдө ойдун логикалуу, ырааттуу берилишинен;

– сөз каражаттарынын орундуу жана орунсуз кайталанган учурларынан;

– тарыхый жана документалдык фактылардын туура, так берилишинен;

– синоним сөздөрүнүн туура тандалып алынышынан;

– ойдун көрктүү баяндалышынан;

- иш кагаздарын өз стили боюнча түзүүдөн;
 - фразеологизм сөздөрүнүн орундуу, туура колдонулушунан;
 - терминдерди туура, өз орду менен билип пайдалануудан ж.б.
- кетирилген каталар болуп саналат.

Мугалим окуучулардын ишин текшерүүдө буларды туура баамдап жана баалоосу кажет. Окуучулардын кетирген каталарын өз убагында, окуучунун көз алдында белгилөө, өз катасын өзү таба билүүгө жана аны жоё билүүгө машыктыруу зарыл. Мунун өзү каталарды андан кийин да өнөкөт түрүндө кетириүүнүн алдын алууга шарт түзөт.

Каталар менен иштөө жана аны көзөмөлгө алуу мониторинги

Каталарды кетирбөө үчүн алдын-ала аткарылуучу иштердин бири катары – төмөндөгү ыкманы мугалим ырааттуу пайдалана билүүсү зарыл. Ал **сабаттуулуктун мониторинги** болмокчу жана анда каталардын эсеби чейрек сайын, окуу жылы боюнча ырааттуу эсепке алынып, окуучулардын көз алдында жарыя айтылып туруусу пайда гана бермекчи.

Мисалы, үлгү иретинде бир окуучунун чейрек ичинде жазган түрдүү жат жазууларында кетирилген каталарынын картасын келтирели:

№	Каталардын мүнөзү	Чейректер				Жыл бою
		I	II	III	IV	
1	Орфографиялык каталар: <ul style="list-style-type: none"> ○ кыска жана созулма үндүүлөрдөн; ○ жумшак жана каткалаң үнсүздөрдөн; ○ йоттошкон тамгалардан; ○ татаал сөздөрдү жазуудан; ○ энчилүү аттарды жазуудан; ○ сөздөрдү ташымалдоодон 					
2	Пунктуациялык каталар: <ul style="list-style-type: none"> ○ суроолуу, илешүү сүйлөмдүн тыныш белгилеринен; ○ татаал сөздөрдөгү тыныш белгилерден; ○ тол жана бөтөн сөздөрдөн; ○ бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу белгилерден; ○ каратма, модаль, сырдык сөздөрдөн 					
3	Стилдик каталар: <ul style="list-style-type: none"> ○ сөздүн орундуу колдонулушунан; ○ кыргызча таза жазуудан; ○ ойду так, туура айтуудан, ○ фактылардан, ○ ойдун логикалуу берилишинен; ○ кеп адебинен; ○ кептин байлыгынан; ○ ойдун көрктүүлүгүнөн ж.б. 					

Оқуучунун мындай мүнөздүү каталарынын мониторингин дайыма ушинтип түзүп отуруу өтө түйшүктүү иш. Ошондуктан каталардын мындай эсебин алууну ар бир оқуучунун өзүнө да тапшыруу, жыл аягында жыйынтык чыгарып, анын сабаттуулугун акыйкат баалап отуруу мугалимдин өз ишин илимий уюштуруунун негизги белгилеринен болор эле демекчибиз.

Жат жазуу үчүн алынган тексттердин көлөмү кандай болот?

- 1-класска – 20-30 сөз
- 2-класска – 30-50 сөз
- 3-класска – 50-70 сөз
- 4-класска – 70-90 сөз
- 5-класска – 90-100 сөз
- 6-класска – 100-110 сөз
- 7-класска – 110-120 сөз
- 8-класска – 120-130 сөз
- 9-класска – 130-150 сөз
- 10-класска – 170-190 сөз
- 11-класска – 190-200 сөз

Оқуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде жазуу иштеринин нормативдик талаптары төмөндөгүдөй:

Класстар	Жат жазуу (сөз)	Изложение бет	Көчүрүп жазуу (сөз)	Которуу	Сочинение (бет)	Айтып берүү (сөз)
1-класс	10		10	10		10-20
2-класс	20	0,3	20	15		30
3-класс	30	0,4	30	20		40
4-класс	40-50	0,5	40-50	30	0,5	50
5-класс	50-60	0,7	50-60	40	0,8	60
6-класс	60-70	1,0	60-70	50	1,3	70
7-класс	70-80	1,3	70-80	60	1,7	80
8-класс	80-90	1,6	80-90	70	2,0	90
9-класс	90-100	2,0	90-100	80	3,0	100-120
10-класс	100-110	2,5	100-110	90	3,5	120-130
11-класс	110-120	3,0	110-120	100	4,0	130-150

КЫРГЫЗ ТИЛИ, АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНДА КОЛДОНУЛУУЧУ САЛТТУУ ЖАНА ЖАҢЫ ЫКМАЛАР

Кыргыз тили жана адабияты сабактарында колдонулуучу методдор

А) Салттуу методдор

Адабий окуу сабагын натыйжалуу окутууда окуучулардын кебин өстүрүү менен адабий-эстетикалык билимин түптөөдө ыңгайлуу методдорду оптималдуу колдонуунун ролу чоң. Анткени учурда окуучулардын чыгарманын сюжетин карандай кайталап айтуу менен эмес, аларды түшүнүп окуу, өз ой-пикирин билдирүү, чыгармага сынчыл көз карашын ойготуу сыяктуу жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө (компетенттүүлүктөрүнө) айрыкча көңүл бөлүнүүдө.

Бул проблеманы туура чечүү – адабий окуу сабагын методикалык жактан туура уюштурууга байланышкан бир катар илимий-методикалык маанилүү маселелерди чечүүгө алып барат. Мисалга алсак, адегенде, сабакты пландаштыруу, анын максатын туура аныктоо, ага жетүү жолдорун издөө, окуучулардын адабий-маданий көндүмдөрүн (компетенциясын) өркүндөтүү, сабакка бөлүнгөн убакытты сарамжалдуу пайдалануу, пикир алыша билүүгө үйрөтүү үчүн (мисалы, орус ж.б. тилдүү класстарда) сабакта пикир алышуу маанайын түзүү, ал үчүн окуу зарылдыгын пайда кылган кырдаалдарды уюштуруу жана ага багыт берген ачык суроо-тапшырмаларды камтыган атайын системаны түзүү, окуучулардын билимин максаттуу (объективдүү) баалоо, негизинен, кыргыз тилин натыйжалуу окутуунун методикасын (методдорун) иштен чыгуу зарыл. Ал үчүн кандай иш-аракеттер көрүлүүгө тийиш?

Биринчиден, сабакта окуучуларды байланыштуу сүйлөөгө багыт берүүчү аңгемелешүү методун пайдаланууну эстен чыгарбоо зарыл.

Экинчиден, адабий чыгарманы окууга балдарды кызыктыруу керек. Бул максатта эмоционалдык-психологиялык методдорго таянуу керек. Атап айтканда, чыгарманы окууга баланы даярдоо чыгарманы анализдөө, жыйынтыктап синтездөө иштери аткарылмакчы.

Үчүнчүдөн, сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга мугалимдин кесиптик чеберчилигин арттыруу, проблема коюп аны чечүүгө жетишүүгө багытталган проблемалык окутуу методу колдонулмакчы. Мазмундуу, окуучулардын ички муктаждыгына, кызыкчылыктарына ылайык

тексттер мындайда чоң натыйжага алып барары бышык. Мындай проблемалуу окутуу окуучулардын адабий-эстетикалык билимин түптөөгө кызыгуусун жогорулатат, өз алдынча чыгармачыл ой жүгүртүүгө, жекече оюн өз сөзү менен билдирүүгө өбөлгө түзөт.

Жалпылап алганда, окутуунун төмөндөгү: изилдеп үйрөнүү методу, түшүндүрүү методу, аңгеме методу, проблемалык окутуу методдоруна таянуу керек. Ошону менен бирге, педагогика-психология илиминде иштелип чыккан төмөндөгү методикалык системаларды да пайдалануу максатка ылайык келет, атап айтканда, өнүгүүнүн активдүү зонасы (Л.С.Выготский), акыл ишмердүүлүгүн этап менен өнүктүрүү (П.Я.Гальперин), өнүктүрүп окутуу теориясы (Д.Б.Эльконин П.И.Давыдов, В.И.Зинченко ж.б.), таанып-билүү ишмердүүлүгүн башкаруу теориясы (В.Н. Беспалько, Н.Т.Тальзина), баланын инсандыгын эске алып окутуу (И.С.Якименская, И.Б.Бекбоев), окутуунун этнопедагогикалык негизи (Г.Волков, С.Калиев, А.Акматалиев), ден соолукту сактап окутуу ж.б.

Проблемалык окутуу

Проблема – бул назарий же амалий жактан чечүүнү талап кылган түйүндүү маселе-көйгөй. Проблемалык окутуу – окуучулар менен бирдикте ошол маселе-көйгөйлөрдү таануу, деңгээлин аныктоо, баамдоо менен аны чечүүнүн таамай, кыска, таасирдүү жана натыйжалуу жолдорун таба билүүнү камтыган окутуу процесси. Проблемалык окутуу төмөндөгүдөй баскычтардан турат:

- проблемалык кырдаал (жагдай) түзүү;
- проблемалык суроолорду коё билүү;
- проблеманы чечүү жолдорун, усулдарын тандоо;
- проблеманы чечүү;
- проблеманын чечилишинин тууралыгын анализдөө.

М.: Физикадан заттардын молекулаларынын кеңейиши жөнүндөгү тема өтүлөт дейли.

1) Мугалим, адегенде, жипке байланган темир шарикти шакекчеден өткөрүп көрсөтөт. Шакекти спиртовка же шам менен ысытып туруп кайра өткөрөт. Жана эле өткөн шарик эми өтпөй калат. Балдарда удургуу пайда болот. Бул проблемалык кырдаал.

2) "Эмне үчүн?" деген суроолор жабалактайт. Мугалим кырдаалга жараша окуучулардын кызыгууларын ойготуучу суроолорду таштайт. Бул проблемалык суроолор.

3) Балдар топтордо талкууларды жүргүзүшөт. Гипотеза, пикирлерди айтышат. Дебаттар, кайчы пикирлер жүрөт. Өздөрү да тажрыйбалап көрүшөт. Булар проблеманы чечүү жолдору, усулдары.

4) Мугалимдин багыттоолору менен жылуулуктан заттардын молекулаларынын кеңейиши жөнүндөгү жаңы түшүнүктү альпшат. Бул проблеманын чечилиши.

5) Шарикти суутуп туруп кайра өткөрүп, кайра ысытып туруп өткөрүп тажрыйбаларын текшерешет. Бул тажрыйбаларды башка буюм-заттарга да жасап көрүп ынанышат. Бул проблеманын чечилишинин тууралыгын анализдөө.

Индукция усулу

Бул окутуунун логикалык усулдарына кирет. Индуктивдүү усул – ой жүгүртүүнүн жекече учурларынан жалпы ой жүгүртүү учурларына өтүү. Башкача айтканда, түрдүү маалымат-фактыларды, далилдерди, мисалдарды, практикалык материалдарды иликтеп окуп-үйрөнүү аркылуу жалпы жыйынтыктарга – эрежелерге, аныктамаларга, бүтүмдөргө, теоремаларга келүү. Мында ассоциациялоо, топтоштуруу, типтештирүү, жалпылоо ж.б. багытындагы педагогикалык иш-аракеттер негизги мааниге ээ болот. Мисалы:

1) "Тактооч" сөз түркүмүн өтүүдө адегенде, кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, ордун, өлчөмүн, мезгилин ж.б. билдирген сөздөр катышкан мисалдарды талдап-иликтөө, жалпылоо аркылуу "Кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын билдирген сөз түркүмү тактооч деп аталат" деген аныктама-эрежеге баруу.

2) Мугалим Пифагордун теоремасын өтүүдө адегенде, ар түрдүү өлчөмдөгү бир нече тик бурчтуу үч бурчтуктардын катеттеринин квадраттарынын суммасын таптырып, аны гипотенузасынын квадраты менен салыштырып көрүүгө тапшырма берет. Натыйжада балдар жеке мисалдар аркылуу "Тик бурчтуу үч бурчтуктун катеттеринин квадраттарынын суммасы гипотенузасынын квадратына барабар" деген бүтүмгө өздөрү келишет. *Тыянак пикир:* Жеке ой жүгүртүүдөн жалпы ой жүгүртүүгө өтүү.

Дедукция усулу

Бул да окутуунун логикалык усулдарынан. Мазмуну боюнча индукцияга карама-каршы келет. Бирок күн менен түн айрылышпай бир бүтүн сутканы жараткандай, булар ошол эле учурда логикалык бир бүтүндүктү туйдурад. Дедукция усулу – логикалык бир бүтүмдү, эрежени, аныктаманы, теореманы конкреттүү (дайындуу) мисалдар, фактылар, маалыматтар аркылуу далилдеп берүү усулу. Индукцияда жогорудагы жеке мисалдар аркылуу 1) тактоочтун эрежесине, 2) Пифагордун

аныктамасына жетсек, дедукцияда адегенде ошол аныктама-теоремалар берилип, ал конкреттүү мисалдар менен далилденет.

Тыянак пикир: Жалпы ой жүгүртүүдөн жеке ой жүгүртүүгө өтүү.

Аналитикалык жалпылоо

Окугандарын бириктирип жалпылоого арналган жазуу ишинин түрү. Окулган тексттин негизинде аны адекваттуу түшүнгөндөрүн бере билүү үчүн жасалат. Докладдар, рефераттар үчүн маалыматтарды иштеп чыгуу жана иликтөө иштеринде колдонулат.

АЖ төмөндөгүдөй план боюнча жазылат: 1) Автор эмнени далилдеп, бекемдеп жатат? 2) Ал муну кантип тастыктоодо? Ал кандай аргументтерди жана далилдөөлөрдү келтирүүдө? 3) Эмне үчүн ага ушул аргумент айрыкча зарыл? Автор кандай максаттарды көздөөдө? 4) Эмне үчүн биз авторго ишенебиз (ишенбейбиз)?

АЖну баалоонун критерийлери:

1) Автордун тексттин башкы идеясына негиз жыйынтыктап тастыктоосу;

2) Автордун аргументтерди жалпыланган түрдө таба жана жыйынтыктай билгендиги (Өзгөчө ушул аргумент автордун аргументи болуп саналабы?);

3) Автордун максаты ынанарлык деңгээлде жыйынтыкталгандыгы;

4) Маалымат булактарынын жеткиликтүүлүгүнө жана барктуулугуна так аргументтер менен баа берилгендиги (Сиздин оюңуз кандай? Сиз автордун баасына ынанасызбы?);

5) Жазуу иштеринин жобо-чектеринин сакталгандыгы.

Б) Интерактивдүү методдор

Ошентсе да соңку убакта интерактивдүү методдор практикага жигердүү кирип жатат. Албетте, учурдагы окуучулардын байланыштуу кебин, сүйлөө маданиятын өстүрүүдө дүйнөлүк практикада сыналган интерактивдүү ыкмаларды, анын стратегияларын колдонуу да жакшы натыйжаларга жол ачмакчы.

Мисалы, «**окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүү**» усулу текст менен иштөөдө жана окуучунун оозеки-жазуу ишмердүүлүгүн өстүрүүгө шарт түзмөкчү. Ушул ишмердүүлүктү андан ары улантуучу ИНСЕРТ стратегиясы да мугалимге эң жакшы жардамга келмекчи. Бул усул окуучулардын сынчыл ой жүгүртүүсүн өстүрүү сабактарын жүргүзүүгө жардам келет.

Окуу жана жазуу стратегиясы да окуучулардын текстти окуп түшүнө билүү, сөз маанилерин тереңдеп үйрөнүү, ал үчүн төмөндөгү

«кадамдарь»: чакыруу, түшүнүү, ойлонуу, салыштырып ой бөлүшүү жана жыйынтыктоо баскычы сөзсүз эске алынууга тийиш.

Окуучулардын окуу материалдарын жаттап өздөштүрбөстөн, аларды изилдеп-талдап, түшүнүп, турмушунда колдонуп, аны баалай билүүгө машыгууга туура стимул болууда алардын практикалык көндүмдөрүнө карап окутуу зарылдыгын айтпасак да түшүнүктүү. Бул багытта америкалык психолог, педагог Бенджамин Блумдун таксономиясы (таанып-билүүчүлүк системасы) жакшы жардам берет.

Тактап айтканда, анын деңгээлдери: **билүү, түшүнүү, колдонуу** – төмөнкү деңгээлдеги мазмундук-идеялык табиятын түшүнүү көндүмдөрүн камтыса, экинчи деңгээли – **талдоо, синтездөө, баалоо** – жогорку деңгээлдеги билгичтиктерге өтөт. Б.Блумдун бул таксономиясы окуучулардын окуу, сүйлөө процесси менен түздөн-түз байланыштуу жана алардын: билүү, түшүнүү, колдонуу, талдоо (анализ), топтоо (синтез) жана баалоо процесстерин туура аныктоого жол көрсөтөт.

Интерактивдүү методдордун артыкчылыктары

Мындай методдорго таянып окутууда окуучулар арасында көп жактуу коммуникативдүүлүк, сабакта жагымдуу психологиялык кырдаал, окуп-үйрөнүүгө атайын ыңгайлуу педагогикалык шарттар түзүлөт, тактап айтканда:

- өз алдынча иштөө;
- жуп менен иштөө;
- топ менен иштөө;
- проблемалуу талкуулар;
- жаңы билимдин презентациялары ж.б. жүзөгө ашат.

Мындан сырткары, интерактивдүү окутууда:

– сабакта жооп берүү учурунда окуучулар өздөрүн эркин сезип, мугалимдин суроосуна «туура эмес жооп берип алам» деген коркунучтан алыс болушат да, сабакка активдүү катышат, ошонун негизинде өз алдынчалыгы өсөт;

– окуучулардын ар бири өзүнүн адабий билими боюнча жөндөмүн, чыгармачыл ой жүгүртүүдөгү шыгын, мазмундук-сюжеттик билимин көрсөтүүгө аракеттенет; мындай аракет, көбүнчө уялчаак, тартынчаак, башкалар алдында чечкинсиз балдар өз ойлорун эркин айтууга мүмкүнчүлүк алышат;

– берилген тапшырмаларды аткарууда буга чейин топтолгон өзүнүн жана бири-биринин чыгармачыл тажрыйбаларын пайдаланууга, ошондон улам жаңы идеяларды жаратууга багыт алышат;

– класста ар бир проблеманы жупта жана чакан топто чечмелеп түшүнүүгө машыгышат, балдардын коллективде бирге иштеп, бири-

биринин оюн түшүнүүгө, бири-биринин пикирин колдоо аркылуу өз ара ынтымактыктуу мамиле жасоого жатыгышат;

– окуучу менен мугалимдин өз ара мамилеси өзгөрөт, мугалим сабак берүүчү, ал эми окуучу анын тапшырмасын гана аткаруучу болбой, өз ара тыгыз мамиле орноп, адамгерчиликтүү жана ишмердик мамиле түзүлөт, дос-жолдош катары мамиле калыптанат, окуучулар менен тыгыз түшүнүшүү аркылуу байланыш түзүлөт, чыгарманы эркин талкуулап, талдап түшүнүшөт;

– көркөм образдарды талкуулоодо, чыгарманын идеясын түшүнүүгө карата окуучулардын сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө шарт түзүлөт;

– бул убакта мугалим окуучулардын ишмер аракеттенүүлөрүн уюштуруучу, таанып-билүү иштерин башкаруучу, багыт берүүчү (фацилитатор) катары болуу менен, окуучулардын сабактагы ролун өстүрөт;

– окуучунун мугалимди дос, кеңешчи, жардамчы катары кабыл алуусу калыптанып, бул өз учурунда окуу кырдаалынын жакшырышына өбөлгө түзөт.

Интерактивдүү методдордун кемчилик жактары

– топто иштөөдөгү «ар бир пикир баалуу» деген көз караш дайыма эле жакшы натыйжа бере бербейт, анткени бала ойлонбой, ой жүгүртпөй, аналитикалык жалпылоо чыгарбай туруп оюн каалагандай айтат, мунун өзү окуучуну калпыс пикир айтууга, айткан жообуна болгон жоопкерчиликсиз сезимге, сабакка жоопкерчиликсиз мамиле жасоого тарбиялайт;

– «топтун пикири» катары кабылданган жыйынтык пикирге келүүдө билген балдардын көлөкөсүндө билбеген бала калып калат, т.а. билбеген бала чындыкты табууга өз алдынча жетпейт, билген балдар аркылуу гана жетет, бул шартта ар бир баланын жекече чыгармачыл иши өнүкпөйт;

– тайпада иштөөдө болсун, кластер түзүүдө же инсерт же, синквен түзүүдө болсун, мугалим сабактагы теманын билим берүүчү, өнүктүрүүчү жана тарбиялоочу мазмунун ачууга эмес, сабактын формасына азгырылат, мазмун арткы планда калат;

– сабактын максатын «окуучунун позициясынан» коюу үчүн мугалим окуучуну дайыма эле жогорку «аналитикалык деңгээлге» жеткизе албайт, ал үчүн мугалим окуучуларынын мүмкүнчүлүгүнө жана теманын мазмунуна ылайык окуучуга жакындатылган максатты коюу ылайыктуу;

– баланын билимин формативдик баалоо кезиндеги мугалимдин жасаган мамилелериндеги бир катар тыюу салуулар, т.а. мактоо, эскертүү же айрым убактагы жазалоо ыкмаларына чек коюулар алардын жекече өзгөчөлүктөрүнө жараша мамиле жасоону четке кагат;

– интерактивдүү сабактарда мугалим «фацилитатор» (багыттоочу) катары гана роль аткаруу менен, негизги идеяны берүүчү, өнүктүрүүчү жана тарбиялоочу кызматын жоготот, мындай шартта «мугалим» деген улуу жана сыймыктуу аттын мааниси төмөндөйт...ж.б.

Интерактивдүү сабактагы айрым иш-аракеттер

Топто иштөө өз алдына төмөндөгүдөй максатты коёт:

- ар бир тапшырманы коллективдүү чечүүгө багыт берилет;
- окуучулардын тартынчаактыгын жоюу аракеттери көрүлөт;
- бири-бирине жардамдашуу ишке ашат;
- бири-бири менен ой бөлүшүү шарты түзүлөт.

Классга топтор менен иштөөнү кантип уюштурууга болот?

1. окуучулар отурган парталарынын жакындыктары боюнча;
2. журналдагы тизмеси боюнча;
3. окуучулардын өз каалоосу боюнча;
4. каалаган түстөрү боюнча бөлүү менен;
5. катар санак боюнча;
6. иреттик санак боюнча;
7. теманын оор-жеңилине жараша;
8. окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдерине жараша.

Топтун аткаруучу иш-аракеттери:

1. Адабий тексттин мазмунун, сюжетин, образдарды мүнөздөп талкуулоо;
2. Проблемалуу суроону коюу жана аны чечүү;
3. Берилген тапшырма боюнча эл алдына презентациялоо (жактоо);
4. Иштин жүрүшү тууралуу пикирлерин айтуу (рефлексия).

Жуп менен иштоонун мааниси жана жолдору

Жупта иштөө да окуучунун активдүү иш-аракетин уюштурат, ал аркылуу окуучулар өз пикирлерин эркин айтууга машыгышат. Чыгарманын сюжетин толуктап айтууга, образдарды мүнөздөөдө бири-биринин пикирлерин таянуу менен бирге иштешет.

Жупта иштөө кандай шартта жүрөт:

- текстти көрктүү окууда бири-биринин тажрыйбасын үйрөнөт;
- текстке ат коюуда кеңешип иштешет;
- тексттин түзүлүшүн, мазмунун талкуулоодо бири-биринин тажрыйбасын пайдаланышат;
- сюжетти айтууда бири-биринин ойлорун толукташат;

- образдарды талдоодо жардамдашат;
- бири-биринин каталарын оңдошот;
- проблемалуу тапшырманы же суроону талкуулоодон кийин гана ойлорун билдирүүгө көнүгүшөт;
- чыгарманы ролдошуп аткарышат;
- бири-бирине таянып, ынтымакташып иштөөгө, бири-биринин пикирин сыйлай билүүгө тарбияланышат;
- сабакта жагымдуу психологиялык шарт түзүлөт.

Интерактивдүү сабактардын түрлөрү

Эки бөлүктүү күндөлүк

Бул текст менен иштөөнүн интерактивдүү жолу. Мындай күндөлүктү толтуруу үчүн белгилүү убакыт талап кылынат. Окурмандардын текст боюнча жеке ой жүгүртүүлөрүн, талкуусун, түшүндүрмөлөрүн (комментарийлерин), баалоосун, жалпылоосун ж.б. байланыштырып жазуу сунушталат. Бул ыкма 1981-жылы Бертхофф тарабынан киргизилген.

Окулган текст боюнча окуучулардын алган таасирлерин аныктоо, кийинки талкууларга өзөк түзүү, сөзсүз, белгилүү эрежелер сакталуу менен аудиторияда өткөрүлөт.

Кадамдар: 1) Мугалим окуучуларга тексттин башталышынан, ортосунан, аягынан бир нече үзүндү (цитата) келтирүүнү тапшырат. Үзүндүлөр көп узун болбошу, бир сүйлөмдөн, фразадан ашпоосу керек.

2) Цитатаны күндөлүктүн сол жагына жазат.

3) Бардык түшүндүрмөлөрдү оң жагына жазат.

4) Мугалим аудиториядан кимдир бирөөнү биринчи цитатаны окуп, комментария берүүнү суранат.

5) Мугалим окуучуларга суроо коёт: "Дагы ким ушул, же ушуга жакын цитатаны жазды?"

6) Кийинки окуучу ушул эле цитатаны жазып алат да, өзүнүн түшүндүрмө талкуусун жүргүзөт. Бир эле цитата ар түрдүү түшүндүрмөгө ээ болуп калышы мүмкүн.

7) Белгиленген үлгү боюнча кийинки цитатага жана кийинки талкууга өтүү.

Дискуссия (талкуу)

Дискуссия чындыкка жетүүгө багытталган талаш-тартыштар. Бул – катаал формадагы тематикалуу полемика. Дискуссия (латынча discussio – изилдөө, карап чыгуу, талаш) – бул чындыкты ар түрдүү көз караштар, иликтөөлөр, аркылуу аныктоо максатындагы ушундай бир ачык

талаштар. Бул, көбүнчө, акыр аягында, катышуучулар өздөрү ал же бул пикирге келүүлөрүнө түрткү берүүчү ынанымдарды жаратуунун ыңгайлуу жолу.

Кыскача мазмуну: Түрдүү көз караштардан талкуулоо.

Зигзаг (Ийрек)

Бул ыкма – кабарлашып окутуунун бир жолу болуп саналат. Окуучулар класста текстти бөлүктөр боюнча окушат. Чакан топтордо бүтүндөй текст толук окулуп чыгат. Бири-бири менен аңгемелешип, бирин-бири, окуучу – окуучуну окутуу кырдаалы ишке ашат.

Стратегиянын кадамдары. Мугалимдин даярдык иштери:

- 1) Текстти тандоо жана аны бөлүктөргө бөлүү;
- 2) Аткарыла турган иштин көрсөтмөсүн даярдоо;
- 3) Классты чакан топторго бөлүү;
- 4) Ар бир топтун мүчөлөрү өз-өздөрүнүн бөлүгүн окуп-талдашат, окуучу окуучуну окутат. Мындай иштен кийин бардык окуучулар бүтүндөй текстти жакшы өздөштүрүп калышат;
- 5) Жыйынтыгында: суроолорго жооптор берилет, талданат, презентация жасалат, тесттер боюнча иштелет, эсселер жазылат.

Инсерт

Натыйжалуу окуу жана ойлоо үчүн маалыматтар менен иштөөнүн усулу. Текст менен диалог жүргүзүү жана маалыматтарды түшүнүү, көзөмөлдөө каражаты.

Стратегиянын кадамдары

- 1) Тема боюнча чакыруу стадиясы – мээ чабуулу.
- 2) Мазмунду түшүнүү стадиясы – тексттин утуру четине белги (маркировка) коюу менен окуу. Төмөндөгүдөй белгилер коюлат: v (чымчыкча) – тааныш маалымат; + (плюс) – жаңы маалымат; – (минус) – буга чейин билгениме каршы келет; ? (суроо белги) – бул түшүнүксүз же бул суроо боюнча кененирээк маалымат алгым келет.
- 3) Ой жүгүртүү стадиясы – коюлган белгилерге таянуу менен окулган материалды жупта жана топто талкуулоо.
- 4) Аягында текст боюнча таблица же ар кандай резюме түзүлөт.

«V» – муну билем	«+» – муну жаңы билдим	«-» – булар билгендериме каршы келет	«?» – муну түшүнгөн жокмун

Тыянак пикир: Белгилөө менен окуу.

Концептуалдык карта

Белгилүү көз караштардын, көз караштар системасынын жалпыланып чагылдырылуусу, алардын түрдүү шарттуу белгилер жана символдордун жардамы менен белгилениши. Концептуалдык ойлонууга үйрөтүү жолу. Бул стратегияны кластер менен алмаштырууга болбойт. Кластер – концептуалдык картанын биринчи баскычы. Кластерде материалдар жөн гана тизмектелип топтолсо, концептуалдык картада өздөрүнүн концепциясына ылайыктап бөлүнүшөт. Мисалы: "сөз төркүмү" түшүнүгүн алалы. Концептуалдык маани ошого үндөшөт. Мааниси боюнча топтоштуруу, жалпылоо, ассоциациялоого алып келет.

Кадамдары:

- 1) Окуучуларга тааныш тема тандалат.
- 2) Ушул темага байланышкан сөздөрдү эстеп жазышат.
- 3) Жазгандарын категорияларга бөлүшүп, концептуалдык карта түзүшөт (схема, таблица, сүрөт түрүндө түзүүгө да болот).
- 4) Түзгөндөрүн түгөйлөрү менен жана топтордо окушат.

Мисалы: Тексттен *кыроо, чегирткелер чырылдайт, сызгырат, жамгыр, чыкыроон, саргыч, чалгычылар, бүрдөгөн, керимсел, чилде, октябрь, сүмөлөк, коон-дарбыз, чана, каңтар* деген сөздөр жазылды дейли.

Эми буларды жыл мезгилдери боюнча топтоштуруу ташшырылат.

Жаз	Жай	Күз	Кыш
<i>Жамгыр, бүрдөгөн, сүмөлөк.</i>	<i>Чегирткелер, чырылдайт, чалгычылар, сызгырат.</i>	<i>Саргыч, керимсел, октябрь, кыроо, коон-дарбыз.</i>	<i>Чыкыроон, кыроо, чилде, чана, каңтар.</i>

Кластер

Бул – идеяларды чагылдыруучу графикалык каражат т.а. бир калыпта эмес ой жүгүртүүнү чагылдыруу жолу. Кайсы бир тема боюнча идеяларды эркин жана тез жыйноого көмөк берүүчү педагогикалык ыкма. Унутулуп

бараткан ойлорду тез кармап калууга жана аларды кагазга графикалык жол менен чагылдырууга мүмкүндүк берет. Мында темага байланыштуу эмне айтылса, бардыгы жазыла берилет. Орфографиялык каталарына жана сапатына көңүл бурулбайт. Кластердин түрү көп: "кластер-идея", «кластер-жооп», "кластер-суроо", «кластер-табышмак», негизинен «шиңгил жүзүм» дегендей маанини берет.

Кадамдар

- 1) Теманы тандоо жана аны доскага же дептерге жазуу.
- 2) Бардык сөздөрдү, ассоциацияларды, түшүнүктөрдү анализдеп талдоосуз, сыңдоосуз жазуу. Идеялар теманын айланасындагы тегерекчелерге айтылган катары боюнча жазылат.
- 3) Жазуу качан белгиленген убакыт бүткөнгө чейин же идеялар түгөнгө чейин улантыла берилет.
- 4) Окуучулар өз алдынча түзүшкөн кластерди адегенде жупта, андан кийин топто талкуулашат.
- 5) Мындан аркы иштерде кантип пайдалануу жөнүндө ойлонуу керек.
- 6) Зарылдыкка жараша «түзүлгөн кластердеги идеялардын ичинен өзгөчө маанилүү бешөөнү (төртөөнү, үчөөнү, экөөнү) белгилегиле» деген тапшырмалар берүүгө болот. Кластер тема боюнча оозеки жана башка түрдөгү иштерди презентациялоого негиз катары кызмат кылат.

Кыскача мазмуну: Идеяларды «таштоо». Ойлорду топтоо.

Мээ чабуулу

Бул – сабактын чыгармачылык активдүүлүгүнө жана жемиштүүлүгүнө түрткү берүү усулу. 50-жылдарда АКШ да, Францияда технологиялык милдеттерди талкуулоо, пландаштыруу жана боолголоо (прогноздоо) иштеринде кеңири колдонулган. Азыркы учурда педагогикада пайдаланылууда. Мээ чабуулу жекече, жупта жана топто жүргүзүлүшү мүмкүн.

Стратегиянын кадамдары:

- 1) Мугалим теманы жарыялайт.
- 2) Окуучулар (студенттер) чектелген убакыттын ичинде (3-4 минутада) тема боюнча негизги идеяларды же сабактын проблемаларын жазып чыгышат.
- 3) Окуучулар (студенттер) өздөрүнүн идеяларын адегенде, жуптарда бөлүшүшөт.
- 4) Андан кийин мугалим топтордо ой бөлүшүүгө чакырат.

5) Доскага же атайын кагазга бардык идеялар жазылат, алардын бирине да алдын-ала баа берилбейт жана четке кагылбайт.

6) Кийин бул идеялар башка иштердин түрлөрү үчүн негиз катары пайдаланылуусу мүмкүн.

Тыным менен окуу

Текст менен иштоонун бир жолу. Тексттин идеясын жана мазмунун боолголоого негизделген суроолордун системасы

Стратегиянын кадамдары:

1) *Мугалимдин даярдык иштери:* текст бөлүктөргө бөлүнөт, алардын ар бирине суроолор ойлонуштурулат.

2) *Сабакта текст менен иштөө:* чакыруу стадиясында, адегенде, окуучулардан чыгарманын автору жөнүндө сураштырылышы мүмкүн. Бирок бул аңгемелешүү көп убакытты албоого тийиш. Мугалим окуучуларды кызыктыруу үчүн автордун өмүр баянынын кызыктуу, эсте каларлык учурларынан 1-2 жаркын маалыматтарды келтирет. Андан ары мугалим бүгүнкү сабакта окула турган тексттин өзүнө чакырык жасайт. Мында чыгарманын башталышы боюнча сөз болушу мүмкүн: «Силер кандай деп ойлойсуңар, аталган чыгармада эмнелер болушу мүмкүн?» Чакырыкты ошондой эле тексттеги кездешкен таяныч сөздөрдү доскага жазып коюу жана ошол сөздөр аркылуу аңгеменин мазмунун боолголоп ойлоп табуу багытында жүргүзүүгө да болот.

3) Мугалим окуучуларга текстти мугалим белгилеген жерге чейин гана окуу, эч качан андан кийинкисине көз таштабоо жөнүндө оозеки көрсөтмө берет.

4) Ой жүгүртүү стадиясында текст бөлүктөр боюнча окулат, мугалим окуунун темпине көз салат.

5) Ар бир бөлүк окулуп бүткөн соң мугалим алдын-ала даярдалган суроолорун берет. Суроолор текстти терең кабылдоого жана түшүнүүгө, кыялданууга, анализдөөгө, синтездөөгө, окуяларга баа берүүгө, мүнөздөргө, кырдаалдарга багытталышы мүмкүн. Мында мугалимдин пикирине кылчактоо, байлануу болушу мүмкүн эмес. Мугалим окуучуларга чыгарма жөнүндөгү өзүнүн пикирин тануулоого акысы жок. Сөзсүз, текстте мындан ары эмне болорлугун боолгологон суроолор болушу керек. Бул текстти окууга кызыгууларын күчөтөт, тез андан ары улап окугусун келтирет.

Ошентип бул суроо тексттин кийинки бөлүгүнө чакырык таштайт. Ошондой эле, окуп жатканда жаңы маалыматтар менен кездешилет, андан ары мазмуну боюнча ой жүгүртүү, суроо-жооптор аркылуу талкуулоо иштери жүргүзүлөт. Бул окула турган текстте канча бөлүк болсо, ошончо жолу кайталанат.

6) Окуучуларды жыйынтыктоочу ой жүгүртүүлөрү үчүн, көбүнчө, өз алдынча жазуу ишин жүргүзүү (эссе формасында) сунушталат.

7) Окуучулар жазган эсселерин бири-бирине (жуп-жубуна) окуп беришет.

8) Каалагандары өздөрүнүн эсселерин бүт класска окуп беришет.

Суроолор болжолдуу төмөндөгүдөй мааниде болушу мүмкүн:

1-тынымдан кийин: Силер эмнени байкап жатасыңар? Текстте кандай проблемалар көтөрүлүп жатат? Мындан ары кандай болот деп ойлойсуңар?

2-тынымдан кийин: Эмне болду? Силер айткандар далилдендиби? Башка жаңы проблемалар байкалдыбы? Окуя эми кандай уланат деп ойлойсуңар? Эмне үчүн ошондой ойлойсуңар? ж.б.

Акырында бериле турган суроолор: Окуя силер боолгологондой аяктадыбы? Бул каармандын ордунда болгондо эмне кылмак элеңер? Бул окуядан эмнелер жакты? Эмнелер жакпады? Эмне үчүн? Сен автор болгондо эмне кылмак элең? ж.б.

Чаташкан логикалык чын жырлар

Алдын-ала боолголоонун бир жолу. Окуялардын хронологиялык катарын калыбына келтирүүгө, тексттеги байланыштардын себеп-натыйжалары жөнүндө ой-толгоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Стратегиянын кадамдары:

1) Даярдык иштери: фактологиялык жана концептуалдык маалыматтар камтылган текстти тандоо.

2) Мугалим тандалган тексттен 5-6 цитатаны кагаздын бир тилкесине өзүнчө жазып коёт. Булар фактыларды, окуяларды, алардын ортосундагы хронологиялык же себеп-натыйжалык байланыштарды чагылдырган цитаталар болушу мүмкүн.

3) Тилкесине цитаталар жазылган барактар класстын ар жерине илинип коюлат.

4) Окуучулар 4-5 тен болушуп топторго бөлүнүшөт.

5) Мугалим окуучуларга цитаталарды дептерлерине жазууну жана окуялардын өнүгүшү боюнча топтордо талдап, ага негизденип катар номер коюп чыгууну тапшырат.

6) Доскага ар бир топтун өкүлдөрү чыгышып, цитаталарды өздөрү топто аныкташкан катар боюнча илишет.

7) Анан өздөрүнүн варианттарын коргошот. Топтогу өнөктөштөрү өз жолдошторуна жардамдашып туруусу мүмкүн.

8) Ар бир топтун пикирин уккандан кийин мугалим текстти окуп чыгууну жана окуянын чыныгы жүрүшү менен өздөрүнүкүн салыштырууну тапшырат.

9) Бул учурда окуучулардын текстти айтып берүүлөрү же белгилүү бир резюме (эссе) жазуу менен сабакты аяктоого болот.

Кыскачи мазмуну: Чаташкандарды тактоо жана ырааттуулукту калыбына келтирүүнү үйрөнүү.

Синквейн

Япон миниатюраларына окшогон шарттуу ырдык форма. Окуп үйрөнүлгөндөргө кыска, терең резюме жасоо формасындагы беш саптык ыр. Ар бир сабы өзүнчө өзгөчө мааниге жана курам-түзүлүшкө (структурага) ээ. Синквейндин схемасы:

1-сапка – тема жазылат. Бир зат атооч сөз жазылат;

2-сапка – сүрөттөө жазылат. Зат атооч менен ыкташкан эки сын атооч жазылат;

3-сапка – кыймыл-аракет жазылат. Теманын аталышы болгон зат атооч менен байланышкан үч этиш сөз жазылат;

4-сапка – темада эмне берилген болсо, ошону камтыган 4 сөздөн турган сүйлөм жазылат;

5-сапка – темага синоним болгон бир сөз жазылат.

Мисалы:

1. Эне.

2. Мээримдүү, боорукер.

3. Сүйөт, багат, күтөт.

4. "Энеден өткөн – эне жок" (Ч.Айтматов)

5. Апа.

Кадамдар:

1) Мугалим же окуучулар тарабынан теманы аныктоо.

2) Синквейнди жазуу схемасын көрсөтүү.

3) Окуучулардын текстти түзүү боюнча жекече иштөөлөрү.

4) Кызматташуу. Жуптарда иштөө. Синквейндерин бири-бирине окуп берүү.

5) Оңдоп-түзөөлөр киргизүү же эки синквейнден бирди жаратуу.

6) Жарыялоо. Көркөм, үн чыгарып окуу.

Белгиленген эрежелерди толук сактаган учурда текст өзүнчө ритмге жана жагымдуу ыргакка, бир бүтүндүккө ээ болуп калат.

Тыянак пикир: Өзүнчө бир ак ыр.

Үч бөлүктүү күндөлүк

Текст менен иштөөнүн бир ыкмасы, окуучулардын мугалим менен байланышкан мамилелеринин жолу. Өзөгүндө эки бөлүктүү күндөлүктөгү эле принциптер жатат. Мында үчүнчү бөлүк окуучулардын түшүн-

дүрмөлөрүнө (комментарийлерине) мугалимдин пикир билдирүүсүнө багытталат.

Үч бөлүктүү күндөлүктүн түзүмү:

КК№	Цитаталар	Окуучунун комментарийи, талдоосу, ой жүгүртүүсү, ассоциациялоосу	Мугалимдин комментарийи, ой- жоруусу, пикирлери, сунуштары

Тыянак пикир: Мугалим окуучулар менен бирдикте ой жүгүртөт.

Он мүнөттүк эссе

Бул – окуучулар текст менен иштегенден кийин эркин жазуу усулу менен үзгүлтүктөтпөй, тексти кайра окубай, эч нерсени оңдобостон он мүнөттүк убакыттын ичинде жазылуучу кыскача дил баян. Убакыт бүткөн соң мугалим окуучуларга жазгандарын карап чыгып, мындагы негизги өзөк идеяларды терип алып, аларга таянуу менен артык баш жерлерин түзөп, кошумчалап жаңы дил баянды жазууну сунуш кылат.

Тыянак пикир: Идеяларды «таштоо» жана андан эң башкысын издөө аркылуу жаңы дил баянды жазууга даярдык көрүүгө багытталат.

Дебаттар

Жыйындарда, конференцияларда, заседениелерде докладдарды, билдирүүлөрдү талкуулоодо пайда болгон талаш-тартыштар. Бул сөздүн төркүнү француздарга таандык. «Дебат» – азыр оюндун да атына айланды.

Тыянак пикир: Таасирдүү талкуу.

Эссе жаздырып баалоо

Чакан эссе жаздыруу жолу менен балдардын билимин жана теманы кандай түшүнгөндүгүн абдан ишеничтүү текшерсе болот. Мындагы бир кыйынчылык эсеге баа коюу үчүн убакыт керектелиши менен байланыштуу. Критерийлер системасын (мисалы, төмөнкү таблицадагыдай) ырааттуулукту колдонуу менен сиз койгон бааңыздын кыйла логикалуу болушуна жетишесиз да, муну окуучуларга жүйөлүү түшүндүрүп бере аласыз. Темага жараша тийиштүү критерийлердин олуттуулугун өзгөртсөңүз же айрымдарын кошпой деле койсоңуз болот.

Критерий	Эң жогорку ыктымал баа	Иш жүзүндө коюлган баа
1. Тема менен байланышы	5	
2. Ынандыра билиши	5	
3. Идеянын оригиналдуулугу	4	
4. Идеялардын логикасы	5	
5. Жүйөлүү далилдер келтирилеби?	4	
6. Тексттин түзүлүшү логикалуубу?	3	
7. Грамматикалык жана орфографиялык жактан тууралыгы	2	
8. Кандайча презентацияланды	2	
Эң жогорку ыктымал жалпы баа	30	

Эгер кийин бул беш баллдык бааны кайрадан түзүп чыгуу керек болсо, анда алынган санды бга бөлүп, бүтүн сан кылып тегеректеңиз. Эгер эссе окуучу материалды канчалык жакшы өздөштүргөндүгүн баалоо үчүн гана жазылса, сиз анын каталарын оңдобой эле койсоңуз болот. Ал эми иштин сапаты жакшыраак болсун десеңиз, анда тексттеги белгиленген каталарды окуучулардын өздөрүнө оңдотсоңуз болот.

КЫРГЫЗ ТИЛИ, АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНДА ОКУУЧУНУН БИЛИМИН БААЛОО

САБАКТА ОКУУЧУНУН ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН БААЛОО ТАЛАПТАРЫ ЖАНА ЖОЛДОРУ

1. Сабактагы баалоо

1. Сабакта эмне бааланат?

- Жаңы алган билимди, окуучунун өздөштүрүүсүбү?
- Эрежени билүүсүбү?
- Эрежеге ылайык мисалдарды талдап түшүндүрүүсүбү?
- Фактыларды эсте тутуусубу?
- Ыкмаларды колдонуп жаңы тапшырманы талдап берүүсүбү?
- Илимий фактыларды системалап, классификациялап берүүсүбү?
- Грамматикалык формаларды мүнөздөп айтып берүүсүбү?
- Каармандарды санап берүүсүбү?
- Каармандарга мүнөздөмө бере алуусубу?
- Каармандардан алган тарбиялык таасирин түшүндүрүп берүүсүбү?
- Өз алдынча ой жүгүртүп, чыгарманын темасын, проблемасын, айтылып жаткан идеясын ачып берүүсүбү?

2. Сабактагы баа кандай критерийге жараша коюлат?

Тилден:

- теманы мүнөздөп, эрежени түшүндүрүп, маанисин ачып бериши;
- сөздүн лексика – семантикалык маанисин эрежеге таянып талдап бериши;
- грамматикалык форманын кептеги колдонулуш маанисин ачып берүүсү;
- чыгармачылык менен сүйлөм түзүп, грамматикалык форманын, андагы ордун, өзгөрүү варианттарын, маанисин түшүндүрүп берүүсү;
- чыгармачылык менен текст түзүп, грамматикалык формалардын тексттеги ордун, интеграциялык ролун түшүндүрүүсү;

Адабияттан:

- чыгарманын сюжетин, каармандарын билүүсү;
- чыгармага, каарманга эмоционалдык-психологиялык баа берүүсү;
- чыгарманын каарманына, андагы ойлорго философиялык талдоо жүргүзүүсү;
- чыгармага, каармандарына нравалык-этикалык баа берүүсү;

– чыгарманын педагогикалык, таалим-тарбиялык маанисин ачып берүүсү.

3. Балага баа кандай таасир этет?

– Баа баланын билим алууга болгон оң же терс мотивациясына таасир этет;

– Баа баланын сабакка болгон психологиялык жактан мамилесинин калыптанышына калыптандырат;

– Баа баланын инсандыгынын (оң же терс) калыптанышына таасир этет;

– Баа баланын интеллектуалдык жактан өсүшүн аныктайт жана ага таасир этет;

– Баа баланын кесиптик багыт алуусуна таасир этет;

– Баа баланын дүйнөгө болгон жеке көз карашын бекемдейт...

4. Дил баян, баяндама жумуштарына баа берүүдө эмнелер эске алынат:

– жазуу ишинин темага туура келиши;

– мазмун теманы ачышы;

– мазмунга, темага кептин стили туура келиши;

– ойдун сабаттуу берилиши;

– иште окуучунун жеке көз карашы, чыгармачылыгы, турмуш практикасы чагылшы;

– айткан оюн факты менен далилдей алышы;

– фактыларды жалпылап, жыйынтыктуу ой айта алышы;

– ишинин структурасын, композициясын түшүндүрө алышы;

– жанрга, стилге жана кептин түрүнө ылайык сөз каражаттарын туура колдоно алышы жана аны талдап түшүндүрүп бериши;

– айтайын деген ойго туура келген, логикалык басым коюлган сөздөргө талдоо жүргүзүп түшүндүрүп бериши;

– сөздөргө лексика-семантикалык талдоо жүргүзүп бериши;

– темасына жараша жазган иши тууралуу талкууга ачык талашууга катышып, өз оюн далилдей алышы;

– тексттеги негизги ойду бөлүп айтып бериши;

– айткан ойлорун системалап, мейкиндикте схема түрүндө түшүндүрө алышы;

– жазган тексттин кайра өз сөзү менен көркөм айтып бериши.

Баалоонун баскычтары:

1. Калыптандыруучу (түзүүчү) баалоо

Баалоонун бул түрү – баланын теориялык билими менен практикалык машыгуулары күн сайын үзгүлтүксүз түрдө байкалып, текшерилип турушу, анын калыптануу процессин туюнта, т.а. баланын билиминин калыптанышынын максаттуу түрдө үзгүлтүксүз байкалып-бааланып турушу. Бул учурда мугалим баланын күндөлүк билимин атайын баа коюп баалабоосу да ыктымал, ал түрдүү критерийлерди эске алуу менен, кийинки баалоого негиз болуп эсептелиниши толук ыктымал.

Баалоонун бул түрү өз алдына мындайча максат коёт. Ал, негизинен, мугалим окуучунун аткарган иштериндеги катачылыктарды убагында оңдоп, түзөтүп, эскертип туруусу, кийинки текшерүүгө алдыртадан баланы даярдап туруусу менен да мүнөздөлөт.

Бул учурда мугалим баланын билим деңгээлин аныктап, көз салып, диагностикалап туруусу ишке ашырылат. Анын өзү баланы жоопкерчиликке үндөө менен, жыйынтыктоочу мезгилге теориялык-практикалык жактан даярдайт.

2. Жыйынтыктоочу (суммативдик) баалоо

Баалоонун бул түрү окуучунун окуу ишмердигин баалоону андан ары улантат, т.а. жыйынтыктайт, жыйынтык баа коёт. Анда окуу курсундагы кайсы бир теманы, бөлүмдү өздөштүрүү аяктаганда, окуучулардын теориялык билими менен практикалык машыгууларынын, окуу билгичтиктери менен көндүмдөрүнүн калыптануу абалын аныктоо, ошого жараша баланын билимин баалоо ишке ашат. Ал баланын билими менен машыгууларын тесттер, текшерүү иштери, баяндама, дил баяндарды жаздырып, лабораториялык иштерди жүргүзүү, изилдөө иштерин аткаруу, эссе жаздыруу, айрым долбоорлорду түзүү менен да коштолот. Алардагы ар бир коюлган белгилер (т.а. баалар) чейрек аягында чыгарылуучу жыйынтык баалоодо эске алынат же ага негиз болот. Буга чейрек аягындагы баа гана эмес, жыл аягындагы экзамендик баалар да кирет.

Мындагы жыйынтыктоочу баалоонун максаты мындай: билими менен билгичтик жана машыгууларынын калыптанышын, өтүлгөндөрдү өздөштүрүү деңгээлин жана алардын окуу стандарттарына туура келишин байкоо менен да мүнөздөлөт.

Ошентсе дагы калыптандыруучу баа менен жыйынтыктоочу бааны так ушундай түрдө мүнөздөп, так кесе жыйынтык чыгарып коюуга болбойт. Анткени алар иштин жүрүшүндө же окуучунун өздөштүрүү процессинде алар бири-бирине өтө берүүсү мүмкүн. Муну төмөндөгүчө түшүндүрүүгө болот.

Айталы, «Кыргыз тилинин синтаксиси» бөлүгүн алалы. Ага, албетте, жалпы алганда, тиешелүү сааттары бөлүнгөн. Бул бөлүмдөн, мисалы, алгач ирет сөз айкашы менен тааныштырылат да, андан соң ар бир категориялуу түшүнүктөр тууралуу өз-өзүнчө сааттарына ылайык теориялык түшүнүктөр берилип, практикалык машыгуулар бекемделет. Ошондо синтаксистин бир категориясы, айталы, сөз айкашы боюнча окуучунун алган түшүнүктөрүн баалоо – албетте, бардык калган категориялар боюнча алган билимдер үчүн база болорлук абал болгондуктан, аны баалоо, албетте, калыптандыруучу баалоого тете болот. Бирок бул дагы бир категориянын чегиндеги окуучунун бүтүн бир түшүнүгүн баалоо болгондуктан, ал кайсы бир деңгээлде утурумдук мүнөздөгү жыйынтык баа катары да кабылданышы ыктымал. Бирок синтаксистин калган бардык категориялары менен тааныштырылгандан кийинки окуучунун жалпы алган түшүнүктөрүн – компетенттүүлүктөрүн баалоо, албетте, жыйынтыктоочу (суммативдик) баа болору талашсыз.

Демек, теманын ички логикасынын чегинде, бир эле баа бирде калыптандыруучу, бирде суммативдик баага өтүп, бирин экинчиси толуктап туруучу процесс болуусу ыктымал экен. Ошондуктан мугалимдин баа коюу технологиясы так кесе, «мындай эмес, андай» – деп мүнөздөлүүчү нерсе эмес экен. Анткени мындан баланын билим алуусу, теориялык-практикалык компетенттүүлүгү, аны баалоо маселеси тынымсыз өсүп, үзгөрүп, толукталып, байып туруучу жандуу түшүнүк экендигин унутууга болбойт.

Баалоонун түрлөрү:

Ошентсе дагы сөзүмдүн жыйынтыгында баланын билимин баалоодо эки технологияны эске алган оң – деп эсептейм.

1) авторитардык баалоо;

2) гумандуу баалоо.

Андай баалоонун мүнөздөмөсүн төмөндөгүчө таблица менен мүнөздөп берели:

Авторитардык баалоо	Гумандуу баалоо
– теориялык маалыматты биле турганын баалоо;	– билгенин практикада колдоно аларын баалоо;
– эсине тутканын баалоо;	– ишмер мамилесин баалоо;
– жабык суроого «жабык» жооп бергенин баалоо;	– ачык суроого ачык жообун айтып, талдап түшүндүрүүсүн баалоо;
– жыйынтыкты баалоо;	– процессти баалоо;
– каталыкты баалоо;	– вариант жообун баалоо;
– мугалимдин жеке баалоосу;	– каталыктан улам баалоо;
– каталыкты мугалим гана	– каталыкты мүнөздөп баалоо;

<p>айтуусу;</p> <ul style="list-style-type: none"> – сандык баалоо; – катаал мамиле менен баалоо; – баа коюу үчүн гана баалоо. 	<ul style="list-style-type: none"> – сапаттык баалоо; – сылык мамиле менен баалоо; – өсүшүн баалоо.
---	--

Ушундай баалоо гана баланын билиминин өсүш процессин жеткиликтүү баалоого багыт берет деген ойдобуз.

Баанын негизги ролу – окуп-үйрөнүүнүн көрсөткүчү катары кызмат кылат. Ошону менен бирге, айрыкча, башталгыч класста баа тарбиялык бир фактор болорун да практика көрсөтүүдө.

Албетте, окуу-үйрөнүү процессинде ар кандай себептер менен айрым окуучулар окуудан жетишпей калуусу болбой койбойт. Ал баланын окусуунун дидактикалык-тарбиялык нормаларга туура келбегендигинин далили катары көрүнөт. Ушундан улам деги эле, баланын жетишпестигинин себептери эмнеде? – деген суроо келип чыгат. Бул көбүнчө окуу материалдардын оордугунан, же ага кызыгуунун жоктугунан, мугалим менен баланын ортосундагы мамилесинин туура эместигинен, ата-энеси көңүл салбагандан, эркинин начардыгынан ж.б. келип чыгуусу ыктымал.

Баалоонун мүнөзү:

Баа берүү – сабакта анын ар бир этаптарында окуучулардын окуудагы жетишкендиктерин мүнөздөп баа берип отуруу, алардын жетишкендиктери коюлган талаптарга ылайык келерин талдап, окуучулардын жоопторун критерийлерге ылайык мүнөздөп отуруу.

Баалоо – сабактын аягында окуучулардын бардык жетишкендиктерин алардын көрсөткүчтөрүнүн негизинде баалап мүнөздөө. Жалпы жыйынтык чыгаруу, бир бүтүмгө келүү, ар бир окуучунун окуу жетишкендиктерин жалпылоо.

Баа – окуучунун жалпы жоопторуна жараша шарттуу белги менен белгилөө, мисалы: “5”, “4”, “3”, “2” ж.б.

Баа кантип коюлат?

- 1. Мугалимдин баалоо критерийлери аркылуу баалоо.**
- 2. Окуучунун билим көрсөткүчтөрү аркылуу баалоо.**

Мугалимдин баалоо критерийлери аркылуу баалоо

Мугалим сабактын темасынын мазмунуна жараша баалоонун талаптарын (критерийлерин) иштеп чыгат жана баланын билимин ошол критерийлерге жараша баалайт.

1. Кыргыз тили сабагында төмөндөгүдөй талаптар (критерийлер) коюлуусу мүмкүн:

- эрежени билиши, аны түшүндүрүп бере алышы;
- грамматикалык форманы мисал келтирүү менен талдап берүүсү;
- жаңы сабакта үйрөнгөнүн практика жүзүндө колдонуп, көнүгүү тапшырмасын аткара алышы;
- тексттен грамматикалык формага ылайык келген мисалдарды таап, талдап проблемалуу кырдаалдарды чечип бере алышы;
- мугалимдин койгон талаптарынан сырткары өзүнүнүн чыгармачылыгын көргөзө алышы.

Окуучунун билим көрсөткүчтөрү аркылуу баалоо. Окуучу мугалимдин койгон талаптарына (критерийлерине) жараша оозеки жана жазуу жүзүндө жоопторун билдирет жана теориялык-практикалык компетенттүүлүктөрүн көргөзөт. Бул алардын билиминин көрсөткүчтөрү катары бааланат.

Мисалы, кыргыз тилинен:

- окуучу эрежени билет, аны түшүндүрүп бере алат;
- грамматикалык форманы мисал келтирүү менен талдап бере алат;
- жаңы сабакта үйрөнгөнүн практика жүзүндө колдонуп, көнүгүү тапшырмасын аткара алат;
- тексттен грамматикалык формага ылайык келген мисалдарды таап, талдап, проблемалуу кырдаалдарды чече алат;
- мугалимдин койгон талаптарынан сырткары өзүнүнүн чыгармачылыгын көргөзө алат.

2. Кыргыз адабияты сабагында окуучунун теориялык билимин жана практикалык машыгууларын баалоодо төмөндөгүдөй талаптар (критерийлер) коюлуусу мүмкүн:

- жазуучунун өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу жеришерлик маалыматы болсо;
- чыгарманын сюжетин билип, ырааттуу түрдө айтып бере алса;
- чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун талдап бере алса;
- каармандарын мүнөздөп, алардын тарбиялык ролун түшүндүрүп бере алса;
- чыгармага карата жазуу же оозеки түрүндө өзүнүн чыгармачыл мамилесин көрсөтүп, жеке көз карашын билдире алса.

Окуучунун көрсөткүчтөрү аркылуу баалоо.

- жазуучунун өмүрү-чыгармачылыгы тууралуу жеришерлик маалыматы бар;
- чыгарманын сюжетин билип, ырааттуу түрдө айтып бере алат;
- чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун талдап бере алат;
- каармандарын мүнөздөп, алардын тарбиялык ролун түшүндүрүп бере алат;

– чыгармага карата жазуу же оозеки түрүндө өзүнүн чыгармачыл мамилесин көрсөтүп, жеке көз карашын билдире алат.

Эскертүү: окуучулар дайыма эле мугалимдин ушул сыяктуу бүткүл талаптарын аткарып бере албайт. Ошондуктан мугалим баа коюуда, окуучулардын көрсөткүчтөрүн градациялайт.

Градациялоо төмөндөгүчө ишке ашат:

- талаптын баарына жооп бере алган окуучу «5» алат;
- тапшырманын төртөөнө окуучунун көрсөткүчү дал келсе, «4» деген баа алат;
- тапшырманын үчөөнө окуучунун билим-машыгуулары туура келсе, «3» деген баа алат;
- эгер экөөнө туура келсе, «2» деген баа алат (албетте, бул мүнөздөө болжолдуу түрдө айтылды).

ОНУНЧУ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИ, АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНДА ӨТКӨРҮЛҮҮЧҮ КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕР ЖАНА АЛАРДЫН АЙРЫМ ҮЛГҮЛӨРҮ

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ САБАГЫНДА ӨТКӨРҮЛҮҮЧҮ ТАРБИЯЛЫК ИШТЕР

*Сабакта колдонулуучу тарбия
методдору:*

- үйрөтүү методу;
- көнүктүрүү методу;
- ишендирүү методу;
- аңгемелешүү методу;
- үлгү көрсөтүү методу;
- талап кылуу методу;
- ишмердүүлүктү
уюштуруу методу;
- мактоо методу;
- жазалоо методу.

*Сабакта жүзөгө ашырылуучу
тарбия түрлөрү:*

- акыл тарбиясы;
- адеп тарбиясы;
- эмгек тарбиясы;
- патриоттук тарбия;
- экологиялык тарбия;
- эстетикалык тарбия;
- укуктук тарбия;
- дене тарбиясы.

Тарбиялык иштерди өткөрүүнү пландаштыруу:

1. Өтүлө турган тарбиялык иштин темасын аныктоо;
2. Тарбиялык иштин алдын-ала планын түзүү;
3. Тарбиялык иштин формасын аныктоо;
4. Анын өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялоочулук максаттарын аныктоо;
5. Ишти өткөрүүгө жооптуу адамдарды тактоо;
6. Тарбиялык ишти өткөрүү күнүн жана өтө турган жерин белгилөө;
7. Тарбиялык ишти план боюнча өткөрүү;
8. Тарбиялык иштин натыйжаларын окуучулар менен бирдикте талкуулоо;
9. Тарбиялык иштерди өткөрүү формасы менен мазмунун мындан ары да өркүндөтүү боюнча сунуштарды угуу жана аны талдоо.

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫНАН ӨТКӨРҮЛҮҮЧҮ ТАРБИЯЛЫК ИШТЕРДИН ҮЛГҮЛӨРҮ

1-үлгү

С.Рысбаев, п.и.д., профессор

АТА ЖУРТУМ, АТА МУРАСЫМ – СЫЙМЫГЫМ!

(5-11-класстар үчүн)

Сабак баиталарда Кыргыз Республикасынын Гимни ойнолот.

Сабактын темасы: «Ата Журтум, ата мурасым – сыймыгым!»

Дидактикалык максаты: Окуучулардын Ата Журтун сүйүү жана байыртадан келаткан ата мурастарын кастарлоо сезимин өркүндөтүү.

Сабакта колдонулуучу дидактикалык каражаттар: КРнын Гимни, кыргыз тили гимни, кыргыз комузу, «Манас», «Семетей», «Сейтек» жана да кенже баатырдык «Курманбек», «Эр Солтонай», «Эр табылды» ж.б. эпостору, Кыргыз Мамлекеттүүлүгү, кыргыз баатырлары туурасындагы окуу материалдар, сүрөттөр, кыргыздын улуттук буюмдары, кийимдери, ж.б. этнографиялык маани-маңызы терең экспонаттар, макеттер.

Сабактын жүрүшү: Сабактын башталышында магнит тасмасынан «Манас» эпосунан үзүндү уктурулат же окуучу «Манас» эпосунан үзүндү айтат. Үзүндү айтылып бүткөн соң мугалим же, сабак алып баруучу бул монологду айтуу менен сабакты баштайт:

Алып баруучу: Кыргыз баласы үчүн эмне ыйык?

1-окуучу: Кыргыз баласы үчүн Ала-Тоо ыйык!

2-окуучу: Эне тили ыйык!

3-окуучу: Улуу «Манасы» ыйык!

4-окуучу: Ак калпагы, ак боз үйү ыйык.

5-окуучу: Ак элечеги ыйык!

Алып баруучу: Окуучулар «Манаста» эмне ыйык?

6-окуучу: Манаста Ата Журт – ыйык, анын боштондугу ыйык. Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпактуу журттун биримдиги ыйык! Акыйкатка, айрыкча, адилеттүүлүккө негизделген достук ыйык!

7-окуучу: «Ата Журттун мүдөөлөрү, калайык-калктык жогорку кызыкчылыктары ыйык. Ата конушка агынан жарылып ачылган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз ыйык.

Алып баруучу: «Манаста» дагы эмне улук?

8-окуучу: Эл-журттун мүдөө кызыкчылыктары менен алпурушкан абийир, ар-намыс улук. Ак жашоого умтулган адеп-ахлак улук.

Алып баруучу: «Манаста» дагы эмне ыйык?

9-окуучу: Алмустактан бери келаткан ата-баба салты ыйык. Ала-Тоого атуулдук берилгендик ыйык. Апа ыйык. Ата ыйык. Адамгерчилик ыйык. Улуттук намыс ыйык! «Кыргыз» деген ат ыйык! (С. Байгазиевден)

Алып баруучу: Ооба, биз үчүн Ата Журтубуз менен бирге ушундай ата-бабаларыбыздан бери келаткан рухий ата мурастарыбыз ыйык. Анткени алар биздин сыймыгыбыз. Ошол сыймыгыбызды туу туталы! Ал үчүн Манас атабыздын антын эстейли да, антыбызга **Манас атабыздай бекем туралы.**

(Манас атанын антын жалпы окуучулар хор менен окушат)

Алты сан аман турганда,	Туулбай туна чөгөйүн
Бийик кыргыз элимди	Тирүү жүрбөй өлөйүн!
Душмандын буту басканча,	Аткарбасам антымды
Асыл кыргыз элимди	Төшү түктүү жер урсун!
Тебелетип бөтөнгө	Төбөсү ыйык көк урсун!
Кор кылып карап жатканча—	Көкө Теңир өзү урсун!

Алып баруучу: «Манастагы» ушундай ыйыктарды туу туткан анын уулу Семетей ата жолун улап, эли-жерин душмандан коргоп калуунун дагы бир улуу үлгүсүн көрсөткөн.

Урматтуу окуучулар, азыр ошол эпизодду окуучулардын аткаруусунда угуп көрөлү.

(*Сценка*)

Алып баруучу: Айкөл Манас душмандан жарадар болуп Чоң казаттан жаралуу кайтып, Таласта каза болот. Ошондо анын туугандары Абыке, Көбөш Манастын тагын талашып, Каныкейди кордоп алты айлык Семетейди жок кылгылары келет. 80ге чыккан Чыйырды эне Каныкей менен бирге Кан Бакайдын кеңеши менен Семетейди алып төркүнүнө качат. Семетей эл-журт, ата-тегин билбей таятасы Темиркандын үйүндө жүрүп 12 жашка чыгат. Жаңыдан жетилип келаткан Семетей Сары тазга жолугуп «элиң – кыргыз, жериң – Талас, атаң – Манас» деп угуп, энесине ачулуу келет.

Семетей:

– Карааным эжем – энекем,
Кааласам кадыр түшүмсүң,
Төбөдө жарык күнүмсүң.
Теңиз атам өлгөндө,
Сан казына дүнүйөң
Чачып келген экенсиң.
Төркүңгө тентип, энекем,
Мен жетимди көтөрүп,

Качып келген экенсиң,
Алп Манастын баласы
Батпагансып элиме
Качып жүрөр жөн кайда?
Катыгүн, энем, эл кайда?
Азапты тарткан энекем
Элим кайда? Мен кайда?

Каныкей:

Оо, кулуңум, угуп ал,

Көк сүлөөсүн, кундуз бөрк,
Чалдары сыпаа кыргыздын.

Аргын, кыргыз аралаш
Элдин жайын айтайын,
Жылгындуу Кең-Кол, кең Талас
Жердин жайын айтайын.
Кагылайын, кулунум,
Калкыңдын жайын айтайын.
Болуп келген кадимден
Салтыңдын жайын айтайын.
Карылары нарк айтып
Калың журтка салт айтып,
Жаш кайыңдай буралган,
Тал чыбыктай суналган,
Кулачтап чачын тарашкан,
Ак калпактуу, кызыл чок
Алганына жарашкан,
Кызыл беттүү, кымча бел
Кыздары сонун кыргыздын.
Жоо-жарагын шайланып,
Касташкан калың жоо болсо,
Кара барчын айланып,

Калбыр өпкө, жез канат,
Желдей күлүк минген ат
Балдары сонун кыргыздын.
Кийгендери кандагай,
Кыймылдары шамдагай,
Каленгер чачпак, кең соору
Келини сонун кыргыздын.
Кызылдан кийген күрмөнү,
Кыркалай таккан түймөнү,
Темир калкан бото кур
Уулдары баатыр кыргыздын.
Белдемчисин байлашкан
Кыңылдаган балдарга
Кымыз менен сүт берген,
Кемпири сонун кыргыздын.
Телегейи тептегиз
Жери жакшы кыргыздын
Өзөгүн берген өз десе,
Эли сонун кыргыздын!

Алып баруучу: Ооба, элибиздин эзелтеден келаткан ушундай ата-мурастары улук, Ата Журту ыйык! Ошондой ыйык сезимдерди сактап келатканыбыз – биздин түптүү эл экенибизди далили.

10-окуучу: Элибизди эл кылып келаткан улуу белгибиз – бул эне тилибиз – кыргыз тили.

«Кыргыз тили кылымдарды карыткан,

Эч ким аны өчүрө албайт тарыхтан.

Кыргыз тили улуу «Манасын» сактап калды,

«Манас» кыргыз тилин өчүрбөй улантып келди.

11-окуучу: Элибизди башкаларга таанытып келаткан белгилери-биздин дагы бири - аталарыбыздын Ала-Тоодой ак калпагы!

12-окуучу: Энелерибиздин ак боз үйүндөй Ак элечеги!

13-окуучу:

Конгуроо добуштуу үч кыл өрүк комузу!

Кыздарынын үкү топу, шөкүлөсү.

15-окуучу: Ак калпагы кыргыздын,

Ак жүзүндөй нур кыздын,

Ак кар баскан тоолордо

Ак нурундай жылдыздын.

16-окуучу: Сүлөөсүндөн, суусардан,

Кастарланып тигилген,

Тебетейлер байыртан

Баалуу башка кийимден.

17-окуучу: Ак кар жааса тоолордо,

Бийиктигин билдирет.

Ак элечек эненин

Бийиктыгын билдирет.

18-окуучу: Саамайлары сеңселген

Көрк кошулган көркүнө

Кызыл кымкап, кундуз жээк,

Кыздар кийген шөкүлө.

19-окуучу: Кыргыздын кыргыз болушу,

Коңгуроо үндүү добушу,

Кылымдар бою өчпөгөн

Үч кылдуу өрүк комузу!

(Г. Казыбай кызы)

Алып баруучу: кыргыз комузунун өмүр тарыхы кыргыз элинин өмүр тарыхы менен бирдей экенин билесиңерби, балдар?

20-окуучу: «Биздин замандын 33-жылы, кытайдын Хан солаласына Юанди деген падыша болуп турганда Ван Жао-Чүн деген адам кызын Хундарга күйөөгө узаткан. Ошондо ал Хундарга барып кайра кайтканда алардын музыкалык аспабын ала келген. Бул эмне деген аспап? Дегенде Ван Жао Чүн «хун бы сы» деп жооп берген. Мунун өзү кытай жазмасы аркылуу биздин улуттук музыкалык аспабыбыздын аты тарыхта биринчи ирет кагазга түшүшү болгон.

21-окуучу: Жапанианын кылдуу музыкалык аспабынын теги да биздин комуз экенин тарых тастыктады. Көрсө, Уйгур-Орхон каганатынын доорунда вассал болуп турган Кыргыз хандыгы Таң солаласынын падышасына баалуу терилер менен кошо комуз тартуулаган экен. VII-VIII кылымда жапондор кытай жазмасын өз жазуусу катары кабыл алганда, кытай падышасы кыргыздар белек кылган комузду Жапон падышасына тартуу кылган. Япондуктардын кылдуу аспабы «Кутону» ошентип кыргыз комузунун үлгүсүндө жасашкан экен.

Алып баруучу: Ооба, балдар, элибиздин ошондой улуу мурастары бар экендигинен улам бүгүн да дүйнө элдеринин улуу көчүндө өзүнүн эгемендигин жоготпой өз алдынча жол тандап келечекке бара берет. Ал үчүн, балдар, бизге эң биринчи эмне керек?

22-окуучу: Ынтымак керек. Ошол үчүн касиеттүү Мойт акебиз:

Мойт аке:

Ырыс алды – ынтымак,

Ынтымагы бар элдин

Айсыз кара түндө да

Асманында күн турат.

Ынтымагы жок элдин

Балдары кирет ыркырап.

Ачык-жарык күндө да

Асманында түн турат, – деп элдин ынтымакка чакырыштыр.

23-окуучу: Ал эми кереметтүү Сарт акебиз, элибизди биримдикти нарк-насишке үндөп:

Сарт аке:

Аска-аска-аска тоо

Аягы барып чап болот.

Атадан алтооң болсоң да,

Сыйлашпаса жат болот.

Мыкты чыкчу жарандар

Өзүнө өзү сак болот.

Иштеген иши так болот,

Башына таалай, бак конот, – деп нуска калтырыштыр.

24-окуучу: Ал эми, Исхак Раззаков атабыз, коом менен адамдын жан дүйнөсү бир экенин зирек баамдап:

Сен таза болсоң,

Мен таза болсом,

Биз таза болсок

Коом таза болот! – деп абийир ар-намыска, рухий тазалыкка чакырган эмеспи!

25-окуучу: Ал эми «ааламдын Айтматову» аталган Чыңгыз атабыз:

«Ичкен ашына семирп,

Кийген кийимине мактанып,

Жеткен кызматына манчыркап,

Тоюп калды, тынып калды дегенче, адамдын адамдык сапатынан кеткени – дей бер.

«Адамзатка эң кыйын нерсе – күн сайын Адам болуу. Күн сайын Адам бойдон калуу!» – деп адамдык сапатты жоготпоого чакырган экен да! Ошондо гана биз Ата Журтубуздун татыктуу жараны болобуз! Ошондо гана биз Ата Журтубузду сүйүп, анын биримдигин сактап калабыз, ошондо гана ата мурастарыбызды туу тутуп, сыймыктанган болобуз.

Алып баруучу: Эң туура айттыңар! Силер дагы ошол Манас атабыздай алардын кечээки жана бүгүнкү улуу урпактарындай ар намыстуу, Ата Журтун сүйгөн, ата мурастарын урматтаган патриот, уул-кыздарынан болгула!

Ушуну менен, балдар, 1-сентябрь билим күнүнө карата «Ата журтум, ата мурасым – сыймыгым!» аттуу тарбиялык сабагыбызды аяктайбыз.

Саламатта болгула! Жаңы башталган окуу жылыңар силерге билим-илим жана тарбиядагы жаңы ооматтарды берсин!

31-АВГУСТ – КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК КҮНҮ

Окуу жылы башталып, жайкы эс алуу күндөрү аяктап, окуучу мектепке келгендеги биринчи сабак эмнеси менен эсте калышы керек? Ал сабак балага алгач ирет эмнени бериши керек? Булл шартта мугалимге кандай жоопкерчилик жүктөлөт? – деген суроолор келип чыгат.

Анын үстүнө, мурунку эле күнү 31-августта республикабыздын эгемендүүлүк майрамы жалпы журт менен бирге майрамдалбадыбы. Демек, бул биринчи сабак дал ошол майрамга арналса, ал окуу жылынын башында өз ордун табат деген гана ойдобуз.

Албетте, биз азыр эгемендүүлүгүбүздү жыл сайын, ай санап бекемдөө жолунда баратабыз. Ал процесстин духу мектептеги окуу-тарбия иштери аркылуу өтпөсө, турмушта бекемделиши кыйын экендигин турмуш көрсөтүүдө. Ага ылайык, азыр мектептеги окуу-тарбия ишин бүтүндөй улуттук мазмунда жүргүзүү балага элин, жерин, тарыхын билдирүү, улуттук мамлекеттүүлүгүн чыңдаган улуу инсандарын таанытуу, улуттук баатырларынын духун баланын жан дүйнөсүнө сиңирүү иш-аракети ырааттуу жүрүүсү шарт. Мына ошондуктан бала биринчи класска биринчи ирет келгендеги биринчи сабак – дал ушул – балага улутун таанытуунун духунда өтсө, максатка туура келмек.

Улутун таанууга жол алган балага: «Мен кыргыз баласымын. Менин Ата Мекеним – Кыргызстан» «Менин элимдин баатырлары кимдер? Алар Ата Журтубузду коргоого кандай эмгегин арнашкан?» темалары киргизилген.

Мына ушул темалар Билим берүү, илим министрлиги жана Билим берүү академиясы тарабынан сунуш кылынып салтка айланып өтүлүп келаткан «Менин мекеним – Кыргызстан» аттуу биринчи сабак менен мазмуну өзөктөш болуп отурганы талашсыз.

Албетте, мындай сабакты даярдоодо кыргыз тили, адабияты мугалими Кыргыз адабияты менен Тарых окуу китептериндеги окуу материалдарынан кеңири пайдаланууга туура келет. Алардагы «Манас», «Курманбек», «Тайлак батыр» элдик дастандарын жана Кыргызстандын тарыхы окуу китебинен Барсбек батыр менен Шабдандын Кыргыз мамлекеттүүлүгүн бекемдөөгө кошокон салымы туурасындагы материалдары жардамга келет.

Мугалим ушул аталган ачууда, эгер мүмкүнчүлүгү болсо, эпикалык улуу мурасыбыз «Манас» дастанынан үзүндүнү магниттик тасмасынан угузуу менен сабакты баштаса да болот. Же болбосо, китептеги

сүрөттөрдү балдарга таанытуу менен, алардын ким болгондугун, элибизге кандай эмгек сиңиргендигин айтуу менен сабактын мазмунун камсыз кылат.

Албетте, Манас баатырдын сүрөтүн билбеген, «Манас» эпосунан төрт сап айта албаган баланы чандап табууга болот. Ошондуктан, мугалим класстагы балдарынын ичинен дастандан канча сап ыр билсе да айттырууга жетишсе абдан жакшы болмок. Мугалимдин өзү да, эпостон көркөм жатка үзүндү айтса да, сабактын таасирдүүлүгү артылмак.

Мисал айтып өтөлү:

Аркайып жаткан Ала-Тоо,
Ала-Тоону жер кылган,
Ак калпак кыргыз элинин
Эбегейсиз эрдиги
Жер жүзүнө билинген.
Чоң Алайда туулган,
Атагы элге угулган.
Ойноо бала кезинде,
Калмакка салган чуулган.

Койгулашып кеткендин,
Бирөө калбай сойлогон.
Жан жоокери кырк болгон.
Басканы келген душмандар,
Манаска келип дос болгон.
Ак марал айдап уй кылган,
Ачууланган душманды,
Айдап жүрүп буй кылган
Манасың ушундай эр болгон.

Мугалим «Манас» эпосунан алынган ушул үзүндүдөн анын ким болгонун, кыргызды кантип сактап, коргоп эл кылганын талдап айтып берсе болот.

Бул айтылгандарды «Манас» баатырдын, анын тулпары Аккуланын портретин тарткан саптардан, эпостон алынган учкул сөздөрдөн («Курама жыйып журт кылдым, Кулалы таптап куш кылдым» ж.б.) мисал алып, окуучулар менен бирге талдаса да жеткиликтүү болот.

Мугалим андан соң балдарга Тайлак баатыр тууралуу түшүнүк берет. Баса, ал ким болгон, элибиздин эсине кандай эрдиктери менен калган?

Тайлак – кыргыз элинин «жеңилгенди билбеген» даңктуу уулдарынын бири. Ал 1796-1838-жылдары жашап өткөн. Аны элибиз «Теңир тоонун арстаны, улуттук улуу баатыр Эр Тайлак» деп мүнөздөгөнү бекеринен эмес. Ал иниси Атантай менен бир жагынан Кытайдын, экинчи жагынан баскынчы Кокон хандыгынын кысымынан элибизди коргоп жүрүп өмүрү өткөн. Атап айтсак, кытай генералы Баян Бату кыргыз чегин бузуп, тынч жаткан элди чаап, бала-бакыра, кемпир-чалга чейин кырат. Мындай куралдуу кытай аскерине Тайлак баатыр акылдуулук менен кол салып, аларды капчыгайга камайт да, айла-амал менен замбиректүү; мылтыгы көп аскерди бүт кырат. Бул эрдиги ага зор атак алып келет.

Кийин баш көтөрүп калган кыргыздардын баатыры Тайлакты жок кылуу үчүн Кокон хандыгы тез аткыч мылтыктар менен куралданган жер

жайнаган аскерлерин Араб баатыры менен жиберет. Тайлак баатыр аларды Тогуз-Торонун Макмал деген жеринин аймагынан тосуп, чоң согуш болот. Согушта Тайлак баатыр эрдемсинген Араб баатырды сайып өлтүрүп, элибизди душмандардан коргоп калган.

Ушундай эрдиктери үчүн, 1837-жылы жалпы кыргыз мыктыларынын чоң жыйыны болуп, анда элибиздин бүтүндөй тагдырын Тайлак баатырга ишенип тапшырган.

Ал болгону 42 жашка гана чыккан. Душмандардын тыңчы дарыгери уулантып, элибизге эбегейсиз зор эмгек кылган баатыры капысынан өлгөн. Бирок элибиз анын атын унутпай сыйлап, Нарын шаарына эстелигин тургузган. Элибизде «Тайлак баатыр» аттуу көлөмдүү дастан жаралган.

Барсбек да байыркы кыргыздардын акылман жана күчтүү ханы болгон. Кыргыздар 6-9-кылымдарда Енисей боюнан Ала-Тоонун Ысык-Көлүнө чейин созулуп жаткан чөлкөмдө чачырап жашап турган. Ошол кезде 8-кылымдын башында Енисей аймагында Барсбекти кыргыздар хан көтөрүшкөн. Ал атасынан жаш кезинде төрт бир тууганы менен жетим калып, өзүнүн зиректиги менен элге таанылган. Сырттан басып кирген түрдүү жат элдер менен күрөшүүдө баатырдыгы менен даңазага жеткен. Барсбек хан болуп турганда кыргыздар Улуу Кытай, Тибет, Тургаш элдери менен элчилик түзүп катышып турган. Кийин эрегишкен түрк уруулары 710-711-жылдын кышында билгизбей басып киришкен.

Даярдыксыз жаткан Барсбек эр жүрөк жоокерлери менен эли-жерин коргоп калууга жапырт көтөрүлүшкөн. Бирок теңсиз согушта күрөшүп жатып Барсбек баатырдык менен курман болгон. Эл өзүнүн сүйүктүү жолбашчысынын, баатырынын эрдигин кылымдар бою унутулгус кылып, ташка жазып калтырышкан. Анын эрдиги өзүнөн кийинки көптөгөн баатырларга улуу сабак болуп, кереметтүү Ала-Тообузду душмандардан кайрып алып, коргоого, эгемендүү кыргыз мамлекетибизди түптөп, чыңдоодо үлгү болгон.

Демек, 5-кылымда түрк уруулары менен болгон кагылышуудан улам Тянь-Шандан ооп Алтайга жана Енисейге жер которгон кыргыздар өз Ата журтун кайрадан коргоп, Ала-Тоосуна кайтып келүүнүн жолун издеп, далай оор согуштарды башынан кечирген.

Мунун далили «Манас» эпосундагы окуяларда камтылып турганы жалган эмес.

Шабдан баатыр дагы (1839-1912-ж.ж.) кыргыз мамлекеттүүлүгүн бекемдөөгө, Ала-Тообузду сырткы баскынчылардан коргоп, эгемендүүлүгүбүздү сактап калууга айрыкча көп эмгек сиңирген улуу инсандарыбыздын бири. Эл өзү эле аны урматтап «Шабдан баатыр» деген сыймыктуу ысымды ыроолоп алган экен.

Шабдан кыргыз ханы Жантайдын уулу болсо да, кичинесинен элге жакын мүнөз күткөн. Жигит кезинде бийликке аралашып, мамлекетти башкарууга аралашып, анын сырларын үйрөнө баштаган.

Адегенде, ал мурда Кокон ханы Малабектин буйругу менен Бишкек чебине чейин бектикке дайындалат. Бирок өз элинин эркиндигин каалаган Шабдан Кокон ханына көз карандылыкка элин байлап берип, өзү ага бек болууну каалаган эмес.

Анткени ал учурда кыргыздар Кокон хандыгынын эзүүсүндө жана да уруулук чабыштардан улам, айрыкча, 1850-70-жылдарда алы кетип алсырап турган.

Ушундай оор абалдан чыгуунун жалгыз жолу кыргыздар Россиянын курамына кирүү болгон. 1868-жылы Шабдан Россиянын карамагына өтүүнү чечкен да, Бишкек областынын начальниги Г.Загрянскийге жардам кылып, 200 жигити менен борбордук Тянь-Шанга жаңы бийликти орнотушкан. 1876-жылы генерал Скобелев менен бирдикте Кокон хандыгын талкалоого, кыргыз жерин анын эзүүсүнөн куткарууга активдүү катышкан. Андан соң бүткүл түштүк жана түндүк Кыргызстанды бириктирип, бүтүн мамлекет болуу иш-аракетине бүткүл күч-аракетин жумшаган.

Шабдан баатырдын мындай эрдиктери туурасында О.Сыдык «Шабдан казалы» деген чыгармасын жазган. Ал эми Кыргыз Эл жазуучусу, Эл баатыры Т.Касымбековдун «Баскын» романында Шабдандын образы кенен ачылган.

Мына ушундай маалыматтар аркылуу элибиздин эпикалык баатыры улуу Манастын, тарыхый улуу инсан, элдик баатыр Барсбек менен Тайлактын жана кийинки тарыхый жаңы доордо элибизге баатырдык иштери менен эмгеги сиңген Шабдан тууралуу айтып берүү менен, албетте, эл таанууга жана жер таанууга киришүү сабагын өтсө болот.

Жалдарова М.Х.

Жалал-Абад ш., №13 мектептин тарбиялык иштер боюнча
директордун орун басары;

Ункурбаева Г.К.,

Кыргыз тили бирикмесинин жетекчиси

«АР БИРИБИЗ АР УЛУТТАН БОЛСОК ДА, ЭЛИБИЗДИН ЭРТЕҢИ ҮЧҮН БИРГЕБИЗ!»

(23-сентябрь – Мамлекеттик тил күнүнө арналган кече)

*Кече Мамлекеттик Тил гимни менен ачылат. Жарчылар чыгат:***1-жарчы:**

Ээ-эй, уккан дагы арманда,

Укпаган да арманда.

Жыл акыры келээрде

Ак төөнүн карды жарылып,

Күз күркүрөп турганда

№ 13 мектепте үй көтөрүү үлпөтү болот, – ээ-эй!

2-жарчы:

Укпагандай эч нерсе,

Турбагыла чет-четте.

Бардыгыңар келгиле,

Он үчүнчү мектепке!

Кубанычка жүз чайган,

Бүгүн бизде чоң майрам!

3-жарчы:

Ыр да, бий да сунабыз,

Кыргыз үйүн курабыз!

Уккан дагы арманда!

Укпаган да арманда! Эх-э-эй!

*Алып баруучулар шаңдуу музыканын коштоосунда чыгып келишет.***Кыз:** Саламатсыздарбы?! Кутмандуу күнүңүздөр менен!**Бала:** Эмесе, Мамлекеттик тилибиздин 23 жылдыгына арналган «Ар бирибиз ар улуттан болсок да, элибиздин эртеңи үчүн биргебиз!» аттуу программабызды баштоого уруксат этиңиздер!**Кыз:** Ушул бүгүн толкунданып турабыз,

Чын жүрөктөн ыр да, бий да сунабыз!

Бала: Анан дагы түбөлүккө урагыс

Бир туугандык, достук үйүн курабыз.

Экөө: Анда эмесе, үй көтөрүү үлпөтүнө кош келиңиздер!

Алып баруучу:

Керегеси чеп сымал,

Ууктары найзадай.

Кээ бир адам чынында

Муну жүрөт байкабай.

Улуу кыргыз бул үйдө,

Жашап келет байма-бай.

Манасчылар тобу чыгып, эпостон узундүлөрдү айтышат.

Алып баруучу: «Тил тагдыры – эл тагдыры» деген темада даярдалган сценкага көңүлүңүздөрдү бурабыз.

(Сахнага кайырчы кейпин кийген бала чыгат)

Мен дагы бир улуу элдин тилимин,

Мен болбосом кайда окуу билимим.

Улуу Манас кыргыз тилде жаралган,

Дүйнө элине кыргыз тилинде таралган.

А, мен болсо кайырчыдай бул күндө,

Мына минтип сыздап турат кабыргам.

Оо, жараткан, минтип турсам болбостур,

Ким эле деп эч ким көңүл болбостур.

Акыбалга жардам берип калышаар,

Депутаттарга мен барбасам болбостур.

Депутаттарга барса, алардын жыйыны болуп жаткан болот. Эшиктин сыртынан тыншаса баары эле орусча сүйлөшүп жаткан болушат. Аларга кирбей эле түңүлүп, артына кайтат.

1-депутат: Чтобы нам сделать на праздник кыргызского языка?

2-депутат: Ты такой интересный?

3-депутат: Ай, койчу, ай. Это разве проблема?

4-депутат: Что тебя не волнует наш государственный язык?

5-депутат: Да, ладно, тебе.

Кыргыз тилдин сөзү:

Кыргызчаны өздөрү жакшы билбесе,

Бүт баарысы орусчаны сүйлөсө,

Кыргыз тилге кантип көңүл бөлүшсүн,

Укканда эле көңүлдөрү кир десе.

Көчөгө чыгып ар кимден жардам сурап, кайырчынын кейпинде жүрөт. Алдынан окуучулар чыгышат, анын башына калпак кийгизип бийик көтөрөт.

- Нурзада:** Ой, кыргыз тили эмне болгон абалың?
Муңайымдуу көрүнөт го жамалың.
Уччу элең бүт дүйнөнү кыдырып,
Кана сени көкөлөткөн канатың?
- Актилек:** Кел, курдаштар, муну мындай койбойлу,
Бүт дүйнөгө абдан уят болбойлу
Тилибизди көкөлөтүп бийикке.
Колуна кол, бутуна бут бололу.
- Жантилек:** Тилибизди урматтайлы, баалайлы,
Тил болбосо кыргыз болбойт бир дагы.
Океандай Манас жашап бул тилде,
Мактаналы бүт дүйнөгө биз дагы.
Артта калган ооздукталган жылдарым,
Кайырчыдай муңкүрөгөн абалым.
Эгемендик жылдар орноп кыргызда
Менин бүгүн көкөлөгөн убагым.
Кыргыз тили улуулардан улуусун,
Көркөмүң бар сулуулардан сулуусун
Сенден улам биздин жашоо майрамдай
Сен жок болсоң кечкен өмүр курусун.
Эне тилим, келечеги кең тилим»
Тил жашоодо эң биринчи керектир
Тилсиз адам жашай алмак эместир.
Дүйнөдөгү адамдардын бардыгы,
Тили үчүн күйүп жанып келиптир.
- Арзыгүл:** Энесиндей жакшы көрүп сүйгөндөр,
Атасындай кадыр тутуп жүргөндөр.
Боор этиндей ыйык тутуп дайыма,
Жүрөгүнүн түпкүрүнө түйгөндөр.
- Актилек:** А, бирок бар эне тилин чангандар,
Башка тилди жандай сүйүп алгандар.
Өз тилинин кадырына жете албай,
Өзгө тилге дилин сатып алгандар.
- Баянсулуу:** Көп тил билсең айыбы жок чынында,
Алдыңдагы жардам берет турмушта.
Бөтөн тилди сүйүү менен бир катар,
Өз тилиңдин улуктугун унутпа.
Кыргыз тилин сүттөй таза сүйлөйлү,
Башка улутка күлкү болуп жүрбөйлү.

Эне тилди жандай көрүп ардактап,
 Бул жашоодо тил деп жанып күйөлү.
 Мен тил үчүн өмүрүмдү арнаймын,
 Бүт ааламга жайылтууну каалаймын.
 Керек болсо тилим үчүн жан берип,
 Кыргызым деп, Чыңгызым деп жашаймын.
 Анда эмесе, келгиле, бата берели:
 Желбиресин бийиктеп,
 Кыргыз тилдин желеги,
 Мекендештер нарктуу,
 Кыргыз тили барктуу,
 Ата Журтубуз урматтуу,
 Элибиз сымбаттуу болсун!
 Элибизге ынтымак,
 Жерибизге тынчтык консун! Оомийин!

Алып баруучу:

Кыргыздын тоосу бийик аскар-аскар,
 Карачы, кандай сонун биздин жаштар.
 Шай келип биздин ушул заманага,
 Ыр, бий тартуулайт анда эмесе биздин кыздар.

“Кыргыз бийи” бийленет.

Андан кийин көркөм окуу окулат. (Достук жөнүндө)

Достук деген көкүрөктө
 тумардай,
 Эгер анын жасалмасы
 болбосо,
 Өз милдетин дайым эстен
 чыгарбай,
 Өзөгүнө күмөн саноо конбосо.
 Акылдуулар аруу таза дос
 болот,
 Акылсыздар досуна да кас
 болот.
 Эки адам да, эки улут да дос
 болот,
 Дал ошондо бардык элге бак
 конот.

Жерибиз бир, элибиз бир
 болгон соң,
 Далыбызды салмак элек кимге
 биз?
 Сүйлөгөндө ар башкача
 тилдебиз,
 Сыйынганда ар башкача
 диндебиз.
 Тил менен дин болгон менен ар
 башка,
 Дил жагынан түбөлүккө
 биргебиз!
 Ар бирибиз ар улуттан болсок
 да,
 Элибиздин эртеңи үчүн
 биргебиз!

4. Мекен жөнүндө ыр («Сары-Ой»)

5. Комуз күүсү (Жаштар маршы)

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт күүгө келбейт чебер колсуз.
Опоңой, көргөн көзгө жөпжөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

6. Бешик ыры:

Айланайын наристем,
Кыргыз атаң, Умай энең
колдосун
Баатыр Манас болсун
дайым жолдошун.
Алдей...
Айкөл мүнөз кыргыз сенин
улутуң.
Айдан турган кайгы капа
булутуң,
Алдей...

Эне сүтүң эр жеткенде
актай бил,
Эне тилди, улутуңду сактай
бил

Айланайын наристем,
Тилегимди, үмүтүмдү актап
бер!
Түбөлүккө эне тилди сактап
бер!

7. Ыр. «Жер эне»

8. Хор: «Ала-Тоо» (Сахнага өзбек элинин өкүлдөрү чыгып келишет.)

Мен өзбекмин, Кыргызстан мекеним!
Сезип келем достук ыйык экенин.
Сөздү созуп мен да ал бул дебейин,
Кыргыз ырын кынап ырдап берейин!

Алып баруучунун сөзү: Сиздердерди мамлекеттик тилибиздин 23 жылдыгы менен куттуктап мамлекетибиздин, эли-жерибиздин, улуту-буздун, тилибиздин, туубуздун түбөлүктүү болооруна тилектеш экенибизди дагы бир жолу билдире кетмекчибиз. Ушуну менен үй көтөрүү үлпөтүнө мамлекеттик тилибиздин 23 жылдыгына арналган програм-мабыз соңуна чыкты.

АЛТЫН КҮЗ

Максаты:

1. Окуучуларды күз мезгилинин өзгөчөлүгү менен кеңири тааныштыруу. Күз мезгили алтындай кооз, берекелүү бай мезгил экендигин көрсөтүү.

2. Окуучуларды жаратылыштагы өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсүнүн жашоо тиричилиги менен тааныштырып, аларды өстүрүүгө, коргоого этияттап пайдаланууга үйрөтүү; күзүндө бышкан жер жемиштер жана жашылчалар менен тааныштыруу.

3. Окуучуларды эмгекке тарбиялоо.

Сабактын жабдылышы: Күз мезгили жөнүндө плакаттар, сүрөттөр, макеттер, жашылчалар.

1. Саламдашуу

Кымбаттуу мугалимдер, ата-энелер! Бүгүн биз сиздерге 1 В-классынын күз майрамына арналган «Алтын күз» аттуу тарбиялык класстык саатын көрсүздөр.

Мына минтип күз мезгилинин акыркы айы да келди. Бүгүнкү класстык саатта күз мезгили жөнүндө эмнени билебиз, ошолорду айтып беребиз.

Биз өткөн сүрөт сабагында мектептин короосуна экскурсияга чыгып, сары жалбырактарды терип, «Күзгү элес» деген темада сүрөт тартканбыз.

– Келгиле, балдар, биз бүгүн мекенибиз Кыргызстандын токойлоруна экскурсияга чыгып, күз мезгилинде ал жакта эмне өзгөрүү болуп жатканын байкап келели. Макулсуңарбы?

– Макул.

– Экскурсияга баралыбы?

– Ооба.

– Жолго чыкканда жөн барбай, ырдап баралы.

Хор: «Мектебим».

– Токойго келдик, автобусту токтотуп койгула.

– Токойдо эмнелер жашайт?

– Балдар карагылачы булар кимдер?

– Кирпи, тыйын чычкан, чычкан экен.

Мугалим: Силер эмне кылып жүрөсүңөр?

Жаныбарлар: Биз токойдо эмгектенип жүрөбүз.

Кирпи: Мен күзүндө кышка даярданып, жер-жемиштерди терип жүрөм.

Тыйын чычкан: Мен козу-карын, тобурчактарды терип жүрөм.

Чычкан: А мен буудай, арпаларды ийиниме ташып жүрөм.

Окуучу: Адамдар күзүндө эмгектенишип жер-жемиштерди, жашылчаларды теришет.

Мугалим: Ооба, достор, адамдар күзүндө эмгектенишет. Жазында эккен жер-жемиштерди, жашылчаларын күзүндө жыйнап алышат. Ошондуктан «күз – күрөш, жаз – жарыш» деп айтат элибизде. Күз мезгили – бай мезгил, анткени күзүндө эгиндер жыйналат, кырман толот, жер-жемиштер бышат, токчулук болот. Кана балдар, ушул бардыгына бай болгон күз мезгили жөнүндө ырларыңарды айткылачы.

Ал эми досторуңар да силер менен отуруп угушат.

Куйкалаган ысык жок,
Куруштурган суук жок.
Ойлуу турат айлана,
Ойлоруна бол орток.

Күркүрөгөн күз айы,
Мөмө-жемиш бышкан чак.
Шилекейди куюлтуп,
Шириндиги суктантат.

Боёктору бир кызык,
Сары, жашыл, же кызыл.
Жай эмес да, кыш эмес,
Жакшынакай кез ушул.

Саймадай күлгүн гүл кетти,
Сарала-кызыл түр кетти.
Жалбырак шылдыр ырдаган,
Дарактан жашыл бүр кетти.

Кайыктарым калкысын,
Алыс-алыс жактарга.
Сары, жашыл жалбырак
Калбай калат бактарда.

Туш-туштан булбул сайраган,
Бал ширин күүлүү үн кетти.
Талаада калың чөп өчүп,
Ызы-чуу добуш сүр кетти.

Күндөр жылуу, түн салкын,
Кыроо турат чөптөрдө.
Кетип жатат турналар,
Кетип жатат чөптөргө.

Убагы өтүп кең жайдын,
Алтын күз келди дөөлөттүү.
Андан да өтүп убакыт,
Коңур күзгө кез жетти.

Мугалим: Азаматсыңар! Достор силерге балдардын айткан ырлары жактыбы?

Тыйын чычкан: Ооба. Балдар, мен жер-жемиштерди аябай жакшы көрөм. Жер-жемиштер жөнүндө кандай ырларды билесиңер?

Үйүбүздүн жанында,
Төрт түп алма багында.

Мен тиккен өрүк башкача,
Балдар билбейт айтпаса.

Бышкан кезде жытын айт,
Тарайт биздин айылга.

Эзилген кезде бал татыйт,
Сары алтындай таптаза.

Алмуруттун сорту бар,
Бири – сары, бири – көк.
Көбөйтүү үчүн түшүмүн,
Ар түбүнө кыктан төк.
Кызыл, кара карагат,
Гүл ачканда агарат.

Шиңгил жүзүм түйүлүп,
Гүл чатырда илинип.
Денесине маңызды,
Тамырына сицирип.
Желип келип жел жүрсө,
Кыз баладай таарынат.

Хор: «Карагат»

Кирпи: Балдар, жашылчалар жөнүндө кандай табышмактарды билесиңер?

Сырты ала, ичи манат,
Татып көрсөң, даамы набат.

Бышат отту жактырбай,
Түшөт өзү кактырбай.
Оозго салсаң бал татыйт,
Сактоо кыйын как кылбай.

Кичинекей бою бар, токсон
кабат тону бар.

Тоголок кичинекей бою бар,
Токсон кабат тону бар.
Чечип койсоң көйнөгүн,
Ыйлап ийет көздөрүн.

Тебетейин башына баса
кийип,
Тердебей турса да күн ачуу
тийип.
Тегеренет аны ээрчип ага
карап,
Телмирген кайырчыдай
башын ийип.

Сары козу, көк козу,
Карындары ток козу.
Күздүн күнү көп козу,
Кыштын күнү жок козу.

Мугалим: Күзүндө дагы дан өсүмдүктөрүн жыйнап алат экенбиз. Кайсы дан өсүмдүктөрүн билесиңер?

Окуучулар: Буудай, арпа, сулу, таруу, жүгөрү.

Мугалим: Азыр сиздерге « Түлкү менен кене» жомогун көрсөтүшөт.

Алып баруучу: Илгери-илгери түлкү менен кене шерик болуп буудай айдашты. Митаам түлкү иштегиси келбей жалкоолонуп кенени алдагысы келди.

Түлкү: Ичим ооруйт, башым ооруйт. Жайлоого барып кымыз ичип келбесем болбойт.

Алып баруучу: Кене макул болуп, өзү жалгыз буудайды сугарып, оруп-жыйып бастырды.

Түлкү: Үйүлгөн буудайды бөлүп убара болбойлу. Кел жарышпалы, кимибиз биринчи чыксак, ошонубуз буудайды бүт алалы, артта калганыбыз куру калалы.

Алып баруучу: Кене ойлонуп туруп макул болду.

Алар жарышмай болушту. Кене түлкүнүн куйругуна чап жармашты. Кырмандын четине барганда түлкү арт жагын караса, кене көрүнбөйт. Түлкү мен биринчи келдим, буудайдын баары меники деп ичинен сүйүндү. Куйругун ары-бери чапкылады. Бул учурда кене шап ыргып барып, кырманга түшүп калды.

Кене: Ай, түлкү дос. Эмне мынча көп жол жүрдүң? Мен сени күтө берип эригип да кеттим.

Алып баруучу: Түлкү айласы жок, же тапкан пайдасы жок жолго түштү. Кене өз эмгегине өзү ээ болуп, буудайын кампага ташып төктү да, жыргап-куунап жашап калды.

Көрдүнөрбү, балдар, күзүндө буудай бышкан кезде түлкү даяр түшүмдү алгысы келди эле, ою ордуан чыкпай калды. Күзүндө да, жазында да эмгектенген киши гана өз эмгегин алат.

Мугалим: Азыр күз мезгили. Эмгек күч алган мезгил. Эми эмгек жөнүндө ким макал-лакаптарды билет?

Күз күрөш – жаз жарыш.	Эмгек кылуудан эринбе,
Эмгек кылсаң жашыңдан,	Эн баш бала дедирбе.
Дөөлөт кетпейт башыңдан.	Эмгектен таап береке,
Эстүү бала жарайт кереке	

Мугалим: Күзүндө дагы кандай өзгөрүүлөр болот?

Кирпи: Келгин куштар жылуу жакка учуп кетишет.

Мугалим: Кайсы келгин куштарды билесиңер? Чабалекей, каркыра, турна, кара чыйырчык, булбул, күкүк, ак куу. Келгин куштар жөнүндө табышмактарды билесиңерби? Кана, балдар, айткылачы.

Аты өзүн чакырган,	Гүлдүү жерде бар, чөлдө жок,
Тал-терекке жашынган.	Кай жан бул, ойлоп көрүңүз?
Бакпайт экен баласын,	
Аны, албетте, табасын.	Меңсиз ак, кулагы сак,
	Суудан коркпос жүрөгү бар.
Жайда бар да, күздө жок,	Эки кара жүрөгү бар.
Акын деп айтат элибиз.	

Мына минтип келгин куштар күзүндө жылуу жакка учуп кетерин да билдик.

Ал эми азыр үй канаттууларына кирген «шайыр каздар» деген ырды ырдайбыз.

Хор: «Шайыр кыздар»

– Күзүндө аба ырайы кандай болот?

– Күзүндө эртели кеч суук болот. Бат-баттан жамгыр жаайт.

«Жамгыр ыры» деген ыр ырдалат.

– Мына балдар күз мезгили жөнүндө көп нерселерди билдик. Күз бай, берекелүү мезгил экенин билдик. Күз мезгилинде дыйкандардын эмгеги зор экенин билдик. Күзүндө келгин куштар жылуу жакка учуп кетерин, күзүндө аба-ырайы өзгөрүп, жамгыр көп жаарын да билдик. Эми үйүбүзгө кайталы, автобуска түшкүлө.

Бүгүнкү «Алтын күз» аттуу тарбиялык сабагыбыз силерге жактыбы? Эмне үчүн «Алтын күз» деп айтабыз?

Анткени, күз мезгилинде бак-дарактардын жалбырактары саргайып, алтындай болуп сап-сары алтын килемге айланат. Кана эмесе, «Алтын күз» менен коштошолу.

– Кош бол, Алтын күз.

*Батма Абдухамидова,
п.и.к., КББАнын Мамлекеттик тил жана
лингводидактика лабораториясынын
жетектөөчү илимий кызматкери*

ЭЛ ЧЕТИНЕ ЖОО КЕЛСЕ, ЖАН АЯГАН ЖИГИТПИ?

Сабактын максаты:

– Окуучуларды эл-жерди сүйүүгө, аны көз карегиндей коргоого тарбиялоо.

– Эл коргогон баатырлардын эрдиктерин баяндоо менен патриот, ар-намыстуу, Ата Журтгун чыныгы атуулу болууга шыктандыруу.

– Балдардын өз ойлорун эркин айтып, өз ара пикир алышуусуна жетишүү ж.б.

Сабактын башкы идеясы:

«Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», «Ата Мекеним менсиз жашаса жашаар, бирок мен Ата Мекенимсиз жашай албайм».

Сабактын жабдылышы: «Манас» томдугу, китептер, магнитофон, сүрөттөр, иллюстрациялар, газета-журналдар, ырлар, элдик макал-лакаптар.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу (класста жагымдуу жагдай түзүү).

Мугалим тактага сабактын темасын жана андагы башкы идеяларды жазып илип коёт да, адегенде, балдардын көңүлүн «Манас» эпосунан үзүндү угууга бурат

(магнитофондон эпостон үзүндү уктурулат).

Акылман Кошойдун жаш Манаска айтып турган кеңеши

«Кенен ойло башынан,
Кебелбес болсун казынаң,
Калың бороон, катуу күн,
Кулунум, канчалык өтөр башыңан.
Кыр-кырда кыргыз элиңе,
Кызыккан жандар дагы бар,
Кылчайбай канды агызар,
Кызыгалактын баары бар,
Элинди түгөл башкарып,

Өз алдыңча болгондо,
Сени таштап койбос жепжеке.
Сууроодон угар дайыңды,
Күтүнбөстөн сен жатсаң,
Бир күнү чабар айлыңды.
Ошого моюн бербеске,
Ок өтпөгөн тон камда,
Куусаң жетпей калбаска,
Ок жетпеген ат камда...»

Акылман Кошой атабыздын жаш Манаска «жаман айтпай жакшы жок» дегендей, кыргыз жерине, кутман элине көз арткан душман бөөдө кырсык салып кетпесин, бейкам жатпай, эл-жериндин бейпилдиги үчүн сак болуп, «ат үстүндө куш уйку салып», эл чегинде камдуу болгула» деп айткан даанышман насаатынын мааниси эч качан жоголбой, бүгүнкү, эртеңки күндө да, жалпы кыргыз урпагына сабак болорун мындан бир нече жыл мурда болгон Баткен коогалаңы дагы бир ирет далилдебедиби?!

Бүгүнкү биздин тарбиялык сабагыбыз да дал ошол каргашалуу окуяны эске түшүрүү менен, ал баарыбыз үчүн унутулгус сабак болорун дагы көңүлбүзгө жат кылууну алдына коет.

Баткен окуясы бүгүнкү күндүн баатырларды жаратты. Көптөгөн эр жигиттердин катарында душмандар менен болгон кармашта милициянын ага сержанты Касым Шадыбековдун көрсөткөн эрдигинен чакан көрүнүшкө көңүл бөлөлү.

Окуучулардын аткаруусундагы инсценировка.

Эл унутпас эрдик

Автор: 1999-жыл. Август айы. Эл адаттагыдай эле бейпил турмушун өткөрүп жаткан. Күндөрдүн биринде тоо этектей конгон Зардалы айылына «куралчан адамдар келип, элдин тынчтыгын бузуп, арам ниеттерин ишке ашырууга аракет жасап жатышат» деген кабар шамалдай тарайт. Тийиштүү чаралар көрүлө баштайт.

Бул мезгилде милициянын ага сержанты Касым Шадыбеков ден соолугу жакшы болбой, дарылануу үчүн отпусага чыккан. Өлкөбүзгө Баткен аркылуу кол салган эл аралык террористтик каракчылардын дайнын угар замат, оорусун да унутуп, Касым ага тезинен ички иштер бөлүмүнө кайрылат. Зардалы тарапка жөнөөгө тапшырма алып, даярдана баштайт. Анын ден соолугуна аялы, ата-энеси кабатырланышат.

1-көрүнүш

Аялы: Касым, ушул акыбалың менен кантип барасың? Толук дарыланып, айыккан соң барсаң деле болот да.

Касым: Эл башына каргаша түшүп турган кезде, оорудум деп элден калып, үйдө жатып алганым болбос. Анын үстүнө, оозуна алы жетпегендер «Касым калп эле оорудум деп, душман менен кармашуудан качты» дебесин. Эмне бар, эмне жок, барганда көрө жатарбыз.

А көрөкчө, сен короо-жайды карап, балдарга баш-көз болуп, элдин катарында тиричиликти өткөрүп тур. Кош, аман тургула. (Баары менен коштошот)

2-көрүнүш

Автор: Касым түз эле душмандар ордологон Зардалы тарапка жөнөйт. «Кокус ишиң болбосо, Кожашканга барбагын. Зарыл ишиң болбосо, Зардалыга барбагын» деген табигаты катаал, жолу татаал жер ушул.

Айыл өкмөтүнүн имараты. Кабинетте Зардалы айыл өкмөтүнүн башчынын орун басары менен Касым «карасакалчандардын» жолуна бөгөт коюп, аларды колго түшүрүүнүн планын кеңешип жаткан кезде, кайдан-жайдан келгени белгисиз, беш-алты террорист шапа-шупа кирип келишет. Эч кеп-сөзгө келишпей эле, өкмөт башчынын орун басарын атып салышат. Ал эми Касымдын колуна кишен салышып, жексур каракчылар тоого карай алып кетишет.

Душмандар жайгашкан тоо арасы. Келген күнү эле Касымдын үстүндөгү кийимин сууруп алышкан. Жука көйнөкчөн, буту жылаңайлак. Таң атканча титиреп үшүп чыгат.

Алардын канкор жетекчиси Касымды суракка алып жатат.

Моджахед: Ии, жолдош ага сержант. Айтчы, бизге каршы өкмөт тарабынан кандай даярдыктар көрүлүп жатат?

Касым: *(тайманбай, башын бийик көтөрүп)* Билбейм.

Моджахед: *(кызуулана)* Ай, кызыл шапке, аны айтпасаң кой. Сен бул жердин коён жатагына чейин билсең керек? (көкүрөгүнөн жулкулдата кармап) Сөздүн кыскасы, бизге Өзбекстанга өтүп кеткенге коридор керек. Өзүң жол баштап, ар кандай тоскоолдуктардан өткөрүп, биздин бир тал чачыбызга зыян келтирбей, өзбектердин чегарасына чыгарып койсоң эле колуң да, жолуң да бош болот.

Касым: *(чечкиндүү)* Жок! Эч качан! Мен жол баштап, өз жеримди силерге тепсетпейм.

Автор: Касымдын минтип тайманбай, чечкиндүү жооп бериши алардын кыжырын келтирди. Каракчылар аны кыйноого алып, кордоп, жанын көзүнө көрсөтүштү. Бирок, Касым ого бетер чыйралды. Жигиттик ар намысын өз жанынан да бийик койду.

Моджахед: *(бир аз жумшара)* Ай, жигит, сенин жаныңды аманат коёюн. Бала-бакыраңа, ата-энеңе аман барып, тынч жашагың келеби? Анан да, бизге жасаган кызматыңдын акысын берейин.

Касым: *(душмандын көзүнө тике карап)* Мен өз элиме кыянаттык кылып, ишенимин актабай, душманга жол ачып бербейм. Менин жигиттик ар намысым акча менен ченелбейт. Өз эли-жеримди сатып, тирүү жүргөнчө, төшү түктүү жер астында жатканым абзел. А бала-чакам, ата-энем эл менен бирге болот.

Автор: Касымдын бул жообуна душмандын эми чындап жини келди. Кайраттуу, эржүрөк кыргыз жигитинин сөзүндө бекем турарына,

аларга баш ийбешине көзү жеткен канкорлор кетпес кеги, өчпөс өчү бар сымал кордукту көрсөтүштү. Ошончо азапты жалгыз тартты. Колго түшкөнүнө толук 15 күн болду.

Буллар турган негизги жери Кожашкендеги мазар эле. Адаттарынча жер которуу мезгили келдиби, алар Зардалыга карай жөнөштү. Ошондой учурдан пайдаланууну чечти.

3-көрүнүш

Жыйырмага жакын сакалчандар арасында улам бир чөңөрдү басат, жылаңайлак буту учтуу ташка тийип сыйрылып, кыйналып басып келатты. Бир маалда бутун кармаган болуп артта калат. Капарында эч нерсе жок сакалчандар кылчайган деле жок. Илкий басып кете беришет. Иш көз ачып-жумганча жасалды. Эмелеки алы жок кейиптенип келаткан Касым илбирстей учуп жетип, сакалчандардын арткысын шилиге чаап калды. Капарында эч нерсе жок келаткан эме каршылык көрсөтө албай жыгылат. Баары артына кылчайып караганча Касым тигинин колундагы мылтыгын жулуп алып, тыгырата атууга үлгүрдү. Эки-үчөө кулайт. Бул учурда жанагы жарадар болуп калганы арт жактан келет да, Касымдын желкесин көздөй бычак урат. Канча күндөн бери бечара кейпин кийип келген немеден алдангандарына бир жагы ыза болушуп, башка-көзгө тепкилеп киришти. Касымдын чала жан болгон денесин окуп үчүн казылган оюкка көмкөрөсүнөн түшүрүшөт да, чоң таш менен бастырып, үстүнө топурак шилеп салышат.

(К.Токтобаеванын «Жоокерлер кушка айланып учуп жүрөт» китебинен пайдаланылды).

Автор: Ошентип шер Манастын тукуму, Баткендин чыгаан бир кулуну Касым Шадыбеков жанкечтилердин экөөн өлтүрүп, экөөн жарадар кылган соң, карамурат жигит курагында өлүмгө тике карап, бул жарык дүйнө менен кош айтышты.

Касым ага өлгөн жок! Аны ар намысы, атажурту, эли үчүн жан берген эрдиги түбөлүк өлбөс кылып кайра жаратты...

Ага сержант Касым Шадыбековдун жаркын элеси, баатырдыгы өз замандаштарына, кийинки муундарга өрнөк катары жашай берет.

Автордун сөзүнөн кийин, мугалим бул окуя боюнча суроо-жооп аркылуу окуучулардын пикирин угуп, өз ара баарлашуу уюштурат.

Мугалим: Балдар, жогоруда айтылгандай, Баткен окуясы баарыбызга бейкуттуктун, коопсуздуктун баасын, динге жамынышкан бандиттердин ачык жүзүн көрсөттү. Эми силерге жалпы кыргызстандык улан-кыздарга, окумуштуу, залкар инсан С.Байгазиев жазган каттан үзүндү окуп берейин. Ар бир сөзүнө баа берип, жүрөгүңөргө бекем сактап алгыла.

«Ала-Тоону Манастай сүй, Ата Журтуңа Кошойдой күй!»

«...Жаш мекендеш, сенин даркан Манас бабанын жолун жолдоп, салтын улап, Ата журтунду пир тутуп, анын алдындагы атуулдук милдетинди, жоопкерчилигинди жакшы туюп, эл-жерин үчүн берилип, ак кызмат өтөөрүңө ишенебиз. Ала-Тоо мекенибиз өзүнүн ар-намыстуу уул-кыздары менен күчтүү болмок. Эгер колуңдан чоң иш келбесе, эл үчүн, айланадагылар үчүн кыпыйдай болсо да, бир жакшылык иш жасоого аракет кыл. Албетте, өз жаныңды бак, бирок сөзүң, оюң менен, толгонууларың, кыял-санааң, ынанымың менен Ата журтуң менен бирге бол, мекениңе тынымсыз жакшылык тиле. Өзүңдүн жүрөк каның Ата журттуң бой-гамырларыңдагы кан менен кошо айланып турсун. Сенин инсандык баа-баркың Мекениң менен болгон бекем байланышыңда. Артыкбаш болбос, терең маанилүү адеп-ахлак чен-өлчөмдөрүңө таянып, эл-журттуң, ата-бабаларыбыздын өз уул-кыздарына Жеңижок акындын оозу менен айткан каалоо-талаптарын, сага насыяттаган нускоо сөзүң дагы бир жолу алдыңа таштайын:

Тогузу болгун жылдыздын,	Учу болгун кылычтын,
Туйгуну болгун кыргыздын,	Учкуну болгун кыргыздын,
Жетиси болгун жылдыздын,	Сабы болгун кылычтын,
Жетиги бол кыргыздын!	Сазы болгун кыргыздын!

Дагы бир орчундуу нерсеге терең түшүнүүң зарыл, кадырлуу урпак. Бир боор мекениңди азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы бардыгынан кымбат, бардыгынан жогору асыл нарк. Манас атабыз дал ушул Ата журт эркиндиги үчүн кара башын сайып, өрт кечип, күрөшкө чыккан. Журт боштондугу жөнүндөгү улуу идеяны Манас ата сага мураска калтырган. Билип кой, мекендеш, тарых ырастаган, «Манас» далилдеген, эгерим Ата конушуң, эли журтуң чоочун үстөмчүл кара күчтүн кол алдында, бийлигинде болсо, булуттуу көктүн астындагы, муңдуу чоптун үстүндөгү өмүрүң, тагдыры кор. Этек-жеңиңди жайылтпай, канат-куйругунду кыркып турат. Дүмүрүң түбүнөн казылат, түркүгүң суурулат. Өз Ата журтуңда бутту кенен сунуп, атуул катары алчактап жашай албайсың. Эркин жериң болсо, эркин элиң болсо, өз тагдырыңа өзүң кожоюн болсоң гана сен сыймыктуу кишиң, толук кандуу инсансың, бактылуу адамсың, атаконушундун эркесисиң. Эркиндигибиз – эң башкы дөөлөтүбүз! Ошон үчүн Ата журтуңдун боштондугун, Ала-Тооңдун азаттыгын, элиңдин эркиндигин, республиканын эгемендүүлүгүн көздүн карегиндей сактоо сенин эң биринчи атуулдук милдетиң, азаматтык парзың, тууганым...»

(«Илим, инновациялар жана турмуш» журналы. 2003. №2.
С.Байгазиев. 58-61-беттер)

Мугалим жогорудагы каттын мазмунун окуучулар менен бирге талдап, анын тарбиялык маанисинен канчалык таасир алгандыгын анализдейт. Сабактын акырында «Мен Ата Мекенимди коргоого кантип кол кабыш кыла алам» деген темада дилбаян жазып келүүнү тапшырма берет.

Мугалим: Балдар, силер билесиңерби, быйылкы жылдын 22-октябрында Баткен окуясынын баатырларына арналган «Аскердик монумент» ачылды. Монументти ачып жатып президентибиз Аскар Акаев кыргызстандык жоокерлердин эр жүрөктүүлүгүнө, баатырлыгына, туруктуулугуна жана патриоттуулугуна жогору баа берип, таазим эте тургандыгын билдирди. Чындыгында, мындай эрдикке баарыбыз тең сыйурмат менен мамиле жасообуз керек. Азыр мен силерге кооз гүлдөрдү таратам. Ар бир гүлдүн арт жагына элдик улуу сөздөр макалдар, залкар ойлор жазылган. Алардын маанисин чечмелеген соң, биз гүлдөрүбүздү баатырлардын монументине урмат менен коёбуз.

Окуучуларга тапшырма катары берилүүчү даанышман сөздөр жана алардын кыскача чечмелениши мындайча.

1. «Бир жакадан баш, бир колдон жең чыгаруу». Душманга эч качан колтук ачпай, «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдикте» ынтымактуу жашоо.

2. «Коёнду камыш, эрди намыс өлтүрөт». Элибиздин уул-кыздары, баарыбыз ар намыстуу, патриот, атажурттун эр жүрөк атуулу болууга умтулуу.

3. «Чептен эрдин күчү бек». Калетсиз сөз. Манас атабыз, баатыр агаларыбыз сыяктуу биз эр жүрөк, тайманбас болсок, элибизди да, жерибизди да душманга кор кылдырбайбыз.

4. «Эр энеден туулат, эли үчүн өлөт». Баткен бүгүнкү күндүн баатырларын жаратты. Чыныгы эрдик көрсөтүп, эл-жер үчүн курман болгон агаларыбыздын баатырдыгын, жаркын элесин эч качан унутпайбыз, аларды үлгү тутабыз.

5. «Сен ооруба, мен ооруюн, Ата Журт». А.Осмоновдун ырынан көркөм окуу.

6. «Ата Журтунду Манастай сүй, Ала-Тооңо Кошойдой күй».

Мына ушундай талдоо иштерин улай, Советбек Байгазиев жазган каттын аягы окулат.

«...Ээ улан-кыздар, жаш мамлекетибиздин эгемендүүлүгүнүн боосунун бекем болушу үчүн эки эселеп, жүз эселеп камкордук көрүүнүн зарылдыгы бар. Ар кандай бороондорго туруштук берүү үчүн Ата Журт – боз үйүбүздүн жел боосун илгерки ата-бабаларыбыз өңдөнүп көшөрүп бекем кармоого тийишпиз. Эгер биз мекенибизге Манас атабызча чындап күйсөк, Мекенибиз деп Кошойчо, Манасча жалындап күйсөк, Ала-Тоонун

азаттыгынан ажыраганча туулбай туна чөгөлү, тирүү жүрбөй өлөлү деп, башты канжыгага байлап койсок, илим-билимге канык жана күнү-түнү тынбаган өжөр мээнеткеч боло билсек, анда Ата Журтубуздун ок өтпөгөн тону, ок жетпеген аты, душман бузуп өтө алгыс чеби болгонубуз ошол!»

7. «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде».

Достор, «эр жигит эл четинде, жоо бетинде» дегендей, ар дайым мекен сакчылыгында ар-намыс менен туруп, чегарабызга душманды жолотпой, кутман элибизди, ыйык жерибизди коргоого, мекен келечеги үчүн илим-билимдүү болуп, ак жашап, ак иштөөгө кыргыз элинин атуулу катары убада берели! Убада бере алабызбы, балдар?

Окуучулар: *(жашырт)* Убада беребиз!

Мугалим: Рахмат, балдар, силердин жообуңарга мен абдан ыраазы болуп толкунданып турам жана бул шертти аткарган кыргыздын уул-кыздарынан болоруңарга чоң ишеничтемин. Эми гүлүнөрдү Баткен окуясынын баатырларына арналган монументке койгонго толук акыңар бар. *(Окуучулар сүрөткө түшүрүлгөн монументтин жанына гүлдөрүн коюшат).*

Андан соң жалпы «**Жоокер ыры**» деген ырды ырдап, сабакты жыйынтыкташат. (Сөзү, обону С.Бейшекеевдики)

Жоокер ыры

Элимдин бейпилдигин
Намыска бек сактаймын.
Энеке, ак сүтүңдү,
Эл коргоп мен актаймын!

Кайырма:

Эр жигит эл четинде,
Азамат жоо бетинде.
Алыста кыргыз элим
Ар дайым сезимимде.
Кутмандуу чегарамды
Душманга аралатпайм.
Атаке, сөзүм берем,
Жүзүңдү жер каратпайм!

6-үлгү

Фарида Тилемишова,

*Бишкек шаарындагы №5 Улуттук
компьютердик гимназиянын мугалими*

БАР БОЛ, НООРУЗ!

Сабактын максаты:

а) Окуучуларга ата-бабадан мурас катары өтүп, ушул күнгө келип жеткен Нооруз майрамы тууралуу түшүндүрүү.

б) Ыймандуулукка, адептүүлүккө, ата-эне, эл журт алдындагы милдетин сезе билүүгө, улуу муундарды сыйлай билүүгө тарбиялоо:

Сабактын формасы: Кече-оюн.

Сабактын жабдылышы: Дубал газета, улуттук буюмдар, магнитофон.

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу. Күү уктурулат. Коноктор чакырылат. Арча түтөтүп бир окуучу кирет.

– Алас, алас, алас,

Ар балээден калас.

Айдан аман, жылдан эсен бололу.

Жакшылыкты теңир берди,

Жарык күндү кеңири берди,

Орообуз данга толсун!

Оозубуз нанга толсун!

Айпери: Нооруз майрамыңыздар куттуу болсун

Үйүңөргө бакыт консун.

Башыңарга баш кошулуп,

Даныңарга дан кошулсун.

Салават: Ууртуңардан күлкү,

Жүзүңөрдөн нур кетпесин!

Быйылкы жыл жакшылыктын

Токчулуктун жылы болсун.

Айпери: Байыркы Чыгыш элдеринде, ошонун ичинде кыргыздарда 2000 жылдан ашуун убактан бери күн менен түндүн теңдешкен күнүн жаңы жыл – Нооруз дешкен.

Салават: Нооруз – фарсы тилиндеги нав – жаңы, руз – күн деген сөзүнөн алынган. Ал бара-бара түрк тилдериндеги элдерге төл сөз катары өтөт.

Нооруз – бул:

– жаркыраган жаздын

– жаштык дигердин

– күжүрмөн эмгектин

– жакшы тилек үмүттүн

– биримдүүлүктүн

– кайрымдуулуктун

– боорукерликтин

– ыймандуулуктун

– адилеттүүлүктүн

– таттуу,

– даамдуу жайыл дасторкондун майрамы.

Мээрим:

Келди Нооруз жер энебиз нан берсин,

Жериме көк, жер жайнаган мал берсин,

Канат бутак өсүп, тукум жаңырып,

Бешиктерге бакыт шерик жан берсин.

Чыңгыз:

Келди Нооруз, жаңырып күн, жаңы тилек,
Өмүргө бир кылчайып ойлонуучу.
Белгилеп амандыгын ар бир адам,
Кубаныч ар бир үйдө тойлонуучу.
Келди Нооруз, дил майрамы жаркыраган,
Күндүн нуру төгүлүп дүйнө шаңдуу.
Өлбөгөн жан жазды көрдү кубанып,
Кыбырап күнгө умтулду бардык жандуу.

Айпери: Нооруз жалган куран айынын 20сынан 21ине караган түнү өткөрүлгөн. Бул күндү баары: кары-жашына карабай чыдамсыздык менен, ак эткенден так этишип күткөн.

Салават: Алар жаңы-жылга жаңы кийимдерди даярдашкан. Алсак, карыялар, байбичелер ак, жашыл түстүү кездемелерден кийимдерди, көйнөктөрдү кийишкен.

Каныкей: Ушул күнү колунда барлар бей-бечарага кайыр-садага беришкен.

Насырбек: Ушул күнү Баба дыйкандан мол түшүмдү сурашып, үрөндү жакшылыкка жумшалсын деп себишкен.

Мээрим: Ушул күнү айыл-ападагылар жаңы жыл бизге оттой ысык жашоону алып келишсин дешип, балбылдата от жагышып, тегеренип бий бийлешкен.

Атай: Ушул күнү ага-туугандар, достор, коңшу-колондор бири-бири менен таарынышып жүрүшсө, элдешишкен жана кечирим сурашышкан.

Салават: Ошентип алардын биринин да көкүрөгүндө кири калбаган.

Айпери: Мына ушунусу менен Нооруз майрамы барктуу да, даңктуу да болгон. Ошентип Нооруз майрамын жылга-жыл улаар, өмүргө-өмүр улаар – улуу күндү күндү тосуп алдык.

Куш келипсиз, Нооруз!

Жер жарылып, чөп чыгып,

Желин айрылып, сүт чыксын.

Ар балээ бизден алыс болсун,

Дасторкон жайылып береке толсун.

Айпери: Ноорузга арналган тамак-аштын эң сыйлуусу, өткөрө ширелүүсү сүмөлөк менен көжө болгон. Сүмөлөктүн келип чыгышы жөнүндө, эл ичинде ар кандай уламыштар айтылат, алардан бирин угуп көрөлү:

Магнитофондон уктурулат:

Илгери өткөн заманда, жаркыраган жаздын алгачкы айында, калкты ачарчылык каптайт. Эл ичин өлүм житим аралайт. Жумурай журттун

айласы куруп, самандай сапырылат. Эл тентийт. Тамак сурап чыркыраган балдардын үндөрү басылбайт. Эзелеринин айлалары кетип, аргалары түгөнөт. Алар ары ойлонушат, бери ойлонушат. Мындай учурда адамдан амал качып кутулбайт тура. Мээрман эзелер бир ойго келишип, ар кимиси колдорунда болгон тамак-аштарын ортого чыгарышат. Бирөөсү бир чымчым унун, экинчиси бир кашык майын, үчүнчүсү бир ууч талканын, дагы бирөөлөрү үч-төрт өрүктүн кагын ж.б. чогултушат. «Көп түкүрсө, көл болот» дегендей көпчүлүктөн жыйналган тамак аш, чоң аш казандын жарымынан болот. Ага толтура суу куюлуп, от жагылып, казан асылат. Ал кайнайын деп калган маалда кызыл чийдей жаш тогуз баласын ээрчиткен жесир аял келет. Ал от жагып отурган аялдарга көзүнүн жашын көлдөй төгүп: «Айланайын журтум, казаныңарга кошоор эчтемем жок, мына бул тогуз жумалак таштан башка эч нерсе таппадым, жок дегенде алар тогуз балама ырыскы болуп кошо бышсын», – деп жүз аарчысына ороп келген таштарын таптаза жууп, – «Бисмиллахир рахмани рахим, жараткан Алла Таалам, калайык калкыма токчулук менен бейпилчиликти алып келсин», – деп казанга салат.

Казан бороктон кайнай баштайт. Ак элечектүү байбичелер казанды аралаштырган сайын: «Айланайын кудай, ушул көктөм элибизге токчулук менен бак-таалай алып келсин. Журтубуз ачкачылыктан кыйналып кетти, мол түшүмдүн, берекенин, ден соолуктун жылы болсун», – дешип Алла Тааладан суранышат.

Табы менен от жагылып, казан бүлкүлдөп кайнай берет. Курсактары ачып, чаалыккан балдардын алды кыңылдап ыйлап жатып уйкуга кетет. Казан таң аппак атканча кайнатылат. Ага салынган ар түркүн нерселердин буруксуган жыгты каңылжарды жарат. Ал эң бир таттуу, эң бир жегиликтүү, токчулук даамданып бышат. Андан соң жакшылап демделип, суугандан кийин идиштерге салынат да, аны жаш-кары дебей сөөмөйлөрү менен илип жешет. Ал бир айга жетет. Калк ачкачылыктан аман калат. Андай ширелүү, гулазыктуу, касиетүү тамакты эл сүмөлөк деп аташат. Ошол жылы элдин тилеги кабыл болуп, жаз жакшы болот. Эгин өмүрүндө чыкпагандай чыгат, мол түшүм алынат. Калк токчулукка белчесинен батат. Ошол күндөн ушул күнгө чейин ата-бабаларыбызды ачарчылыктын апатынан аман сактап калган касиеттүү сүмөлөк ыйык тамак аталат. Кийин ал бара-бара жаңы жылды тосуудагы салттуу тамакка айланат.

Салават: Сүмөлөктү даярдоого кам көрүү иши жаңы жылга он-он беш күн калганда башталат. Сүмөлөк бышырылып жаткан үйдө ыр ырдалып, шаңдуу оюн-зоок өткөрүлгөн.

Айпер: Ал түгүл, элдин бейпилчилиги, токчулугу, ыймандуулугу ынтымакчылыгы, ишмердүүлүгү айтылган.

Наргиза:
Сүмөлөк бүтүн кайнатып,

Бешене терим сүртөмүн.
Ыймандык бүгүн күтөмүн.
Бактыбыз бүгүн ачылсын,
Ырыскы кешик чачылсын.

«Нооруз майрам»

Алина:

Токсондогу энем айтты,
Эстеп жаштык күндөрүн:
– Нооруз күнү тагынам, – дейт,
Мончоктордун түрлөрүн.

Насырбек:

Нооруз, нооруз эски майрам,
Жаңы доорго кыл кадам.
Бул майрамда болбосо экен,
Кубанбаган бир адам.

Назгүл:

Чертчи, ата, эски күүдөн,
Шаңдуу күүлөп комузуң.
Элге жакшы маанай берсин,
Күлкү берсин ноорузум.

Кайрат:

Мына кайра жайнап күлдүң,
Нооруз үмүт кылганмын.
Сени даңктап ырдайт, ырдайт,
Бүгүн кыргыз балдарың.
Келди Нооруз тилеги кут
майрамы,
Көрбөгөндү чечишели кеңешип.
Урушуп таарынышып кетсек
да,
Ушул күнү алган жакшы
элдешип.

Ушул күндүн даамын бирге
татышып,
Жылуу чырай, жылуу сөздөн
арнашып.
Көңүл калып, бет карашпай
кетсек да,
Ушул күнү алган сооп
жарашып.

Жеңүүчү турмуштан
жамандыкты,
Тилейли өмүрдөгү амандыкты.
Ичине кара өзгөйдүн ыйман
кирсин,
Тилейли адамдагы адамдыкты.

Жүрөлү кубанычта, сүйүнүчтө,
Тилейли жер шарынын
амандыгын.
Жашайлы кырсыктан тыш,
болуп эсен,
Көрбөйлү бул дүйнөнүн
жамандыгын.
Оп-чап болуп, оокат-ашка
кампаралар,
Өткөн жылда жетпегенге
оюбуз.
Кем-карч толуп берекеси
артылып,
Насип буйруп быйыл жетсин
колубуз.

КИТЕП – БИЗДИН ДОСУБУЗ

Максаты: Окуучулардын патриоттук эстетикалык сезимин тереңдетүүдө китептин эбегейсиз ролун түшүндүрүү. Китеп окуунун маданиятына үйрөтүү. Китеп эмнеден жасаларын, анын келип чыгыш тарыхын, ал билим булагы экендигин, аны баалай-сактай билүүгө жана аяр мамиле жасоого үйрөтүү.

Китепти жакшы сактоого, таза кармоого, китепти сүйгөн окуучулардан болууга тарбиялоо.

Жабдылышы: Сүрөттөр, макалдар, ырлар, эмблема, китеп көргөзмөсү, жомок аңгемелер.

Жүрүшү: Уюштуруу иши.

Мугалим: Саламатсыздарбы, бүгүнкү «Китеп – биздин досубуз» аттуу тарбиялык кечездин коноктору жана катышуучулары. Анда эмесе 4-класс тарабынан даярдалган кечени ачык деп жарыялайбыз.

Гимн: Кыргыз Республикасынын гимни ырдалат.

Китептин автору **Сулайман Рысбаев** менен маек. Суроо-жооп иретинде болот.

Декламация:

Теңирберди: Китеп – менин тунук таза булагым,
Китеп – менин өчпөс жарык чырагым.
Көптү окуп, көптү билип китептен,
Мекениме талбай кызмат кыламын.

Айпери: Китепти сүй, баркын бил,
Китептин көп акылы.

Ким китепке дос болсо,
Ал ошонун жакыны.

Китеп керек айылга да шаарга,
Китеп керек балага да карыга,
Китеп жардам берет баарына.

Хор: «Китеп»

Мугалим: Өзүңөр ырдап өткөндөй биздин акылыбыз, жакыныбыз болгон китеп эмнелерден жасалат?

Окуучу: Китеп кагаздан, ал эми кагаз жыгачтан жасалат. Китепти жасоого көп эмгек жумшалат. Ошондуктан китепти этияттап урунуу керек.

Мугалим: Китептин эмнеден жасаларын айтып өтөт, түшүнүк берет.

Көрдүңөрбү, балдар, китепти жасаш үчүн көп эмгек талап кылынат экен.

– Китеп качан пайда болгон?

– Китептин качан келип чыгыш тарыхын айтып бергилечи?

Окуучу: Россияда китеп басып чыгаруу 1564-жылы башталган. Биринчи китеп басып чыгаруучу Иван Федоров деген киши болгон. Ал басмакана уюштурган, ар бир тамганын шрифтерин түзгөн. Бут жумуш кол менен аткарылган. Ошондой басмаканадан чыгарылган китептердин саны аз болгон. Азыр болсо бир күндө бир нече миңдеген китептерди чыгарышат. Адамдар китеп басып чыгара турган автоматташтырылган машиналарды ойлоп чыгарышты.

Мугалим: Көрдүңөрбү, балдар, биринчи китеп бизге чейин кол менен аткарылгандыктан, силерге окшогон балдарга китеп жетишсиз болгон. Азыр силер китептин түрлөрүн окуп жатасыңар, заманыбыздын бактылуу балдарысыңар. Андыктан китепти барктай билүү керек.

Көркөм окуу.

Эрмек: Мына ушул алтын китеп,

Адамзат ушундан ар кыл акыл күтөт,

Бул китепти окуган айга, күнгө да жетет.

Айпери: Билим кени – китеп,

Тарбия кени – мектеп.

Ким китепти көп окуса,

Ал көптү билет.

Азат: Китептен биз билебиз бардыгын,

Китеп – бул түгөнбөгөн билим кенчи,

Китепти көп окуган көптү билет.

Ынтымак:

Андыктан аны барктай билүү керек,

Китеп бизге чын жолдош.

Китеп бизге анык дос.

Пайдаланып китептен

Акылыңа акыл кош.

Кенжекес: Чечен кылып сөзүмдү,

Сен ачкансың көзүмдү.

Акырындап ойготтуң,

Уйкудагы сезимди.

Инсценировка: «Эки китептин маэги»

Алып баруучу: Бир күнү эки китеп жолугушуп маектешип калышты.

1-китеп: Кандай досум? Көрүшпөгөнүбүзгө көп болду. Ии... эмне өңүң азып, кумсарып, жүдөп алыпсың? Арыктап да калгансыңбы? Жашооң деги кандай?

2-китеп: Ээ, досум, менде айтсам арман көп. Басмаканадан чыккан соң жаман окуучуга туш болдум. Ал мени сырттап кармамак турсун, барактарыма чийип, атын жазып, боёп, керек болсо, жалкоолугу кармаганда тапшырма аткарбаш үчүн барактарымды айрып салат, сыртымды этимден эбак эле бөлүп салган, класстагылардын баарынан уялам. Ал бала «3» тү кээде эле албаса, алган баасы - «2».

– А, өзүң жөнүндө айтчы, өңүң жакшы жылтырайт, семирип да калыпсың.

1-китеп: Мен болсо жакшы окуучуга туш болдум. Ал мени алган күндөн баштан сыртымды сырттап окуп, токтогон жерине закладка коюп, барагымды бүктөбөй кадырлап кармайт. Барактарымдын бетинен бир да жазуу чийик көрбөйсүң. Колун самындап таза жууп, анан окуйт мени. Эркелетет, анткени мен аны жалаң «5» ке окутам.

Экоо:

Бул жомокто табышмак жок,

Китептерде айып жок.

Кандай окуучу экениңдин,

Жандырмагың өзүн, талда!

Мугалим: Балдар, кана жомоктун жандырмагың тапкылачы? Ким китептин душманы?

Китептин душманы

(А.Осмонов)

Алтынай:

Ким китепти кирдетсе,

Китеп баркын билбесе,

Жулуп алып барагын,

Орой салса бир нерсе.

Ал китептин душманы.

Махабат:

Ким китепти сүйбөсө,

Кадырына күйбөсө,

Барактарын шарт айрып,

Калжаң-кулжаң сүйлөсө,

Ал китептин душманы.

Ынтымак:

Ким китепти кордосо,

Ырайымы болбосо,

Сүрөттөрүн уурдаса,

Уурдап көнгөн колдорчо.

Ал китептин душманы.

Мугалим: Демек, балдар, бардыгынан ким жаман?

Хор: Китепти жырткан шум жаман.

Мугалим: Китепти сүйгөн балдардан

Хор: Наалат алсын ал адам!

Ал китептин душманы!

Инсценировка: «Китептин баркын билели»

Мугалим: Биздин залкар жазуучуларыбыз китеп жөнүндө көптөгөн ырларды жазышкан, эң сонун ойлорду айтышкан. Бүгүн сабакта ошол ырлардан айтып коёлучу

Кут алчу билим / Ж.Баласагын / Ынтымак:

Ушул китеп – улуу күндөр
жемиши,
Билимдүүгө терең билим деңизи.
Жалаң акыл-насаат сөздөн
түзүлгөн,
Шуру сымал жибек жипке
тигилген.

Калича:

Эгер чыкса андай белдүү азамат,
Даңктаганга мен даярмын
кубаттап.
Китеп көп араб, тажик
тилдеринде,

Алиша:

Окуу, окуу жана окуу!
Айткан ата-бабабыз
Ал ураанын, ал ураанын
Биз аткарчу балдарбыз.

Мадина:

Ойлойм өсөт акылым,
Окуй берсем күндө эле.
Китеп менен дос болуп,
Кирем кызык дүйнөгө.

Алтынай:

Аскар:

Ким китепти окуй билсе түшүнө,
Эки дүйнө жарык берет ишине.
Мындан артык мурун китеп бар
беле
Жаралабы кийин буга тең тете.

Бул китеп – эң биринчи биздин
тилде.

Билимдүү бул китептин баркын
билет,
Окуган акыл-оюн эске түйөт.

Эрмек:

Мына бул – алтын китеп,
Адамзат ушундан ар кыл акыл
күтөт.
Бул китепти окуган
Айга, Күнгө да жетет.

Китепти окуган –
Арыштайт, озот,
Айга колун созот.
Анткени китеп –
Акылга акыл кошот.

Альбина:

Таалайдын нурун көрсөтүп,
Чакырып турат келчи деп.

Сүтгөй таза тилеги,
Деңиздей талабы,
Көктөй тунук акыйкат,
Анын ар бир барагы.

Арамдыктан тазалап,
Жакшылыкка ээрчитет.
Ошондуктан баркын бил,
Кирдетпестен бир четин.
Сыя төгүп булгабай,
Таза сакта китепти.

Мугалим: Азыркы күндөгү көрүнүштөн: «**Атасы менен баласы**»
(сценка)

Элиза, Элдияр: «Китепти оорутпайм».

Мугалим: Улуу адамдардын айтканынан угалычы.

Бекзат: Китеп окуган, эч нерсе окубаган адамдан алда канча жогору турат. /В.Г.Белинский/

Элиза: Адамдар китеп окуганды таштаса, анда алар ой ойлонуудан да калат. /Д. Дидро/

Аскар: Бул кылымда китептен сүйүктүү дос жок. /А.Навои/

Альбина: Мен үчүн китеп алтын тактадан да кымбат. /В.Шекспир/

Данияр: Китеп - адам жанына чындыктын үрөнүн себүүчү курал.
/П.А.Каменский/

Мадина: Билимден ашкан күч жок. /М.Горький/

Мугалим: Элибизде китеп, билим жөнүндө кандай макалдар айтылып жүрөт?

Камила: Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет.

Эрмек: Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат.

Адина: Китеп – билим булагы, билим – өнөр чырагы.

Бауржан: Китепсиз билим жок, билимсиз өмүр жок.

Азиза: Ким көп окуса, ал көптү билет.

Кубан: Билимдүүнүн түнү – күн, билимсиздин күнү – түн.

Элдияр: Китеп – мүлк, оокат, нан,

Китеп окубаган адам ал – наадан.

Китеп – билим, билимиң менен баалан.

Мугалим: Табышмак айта билебизби?

Адина, Рамис, Элдияр табышмак аткарышат.

Мугалим: Китеп бизди эмнеге үйрөтөт жана бизге эмне берет?

Окуулардын жооптору талкууланат.

Мугалим: Китеп билим берет деп жатабыз, кайсы убакта окуу керек?

Азат: Мектептен келип тамактангын, бир аз эс алгын, ойногун.
Ушундан кийин чарчаганың жоголуп, эс ала түшөсүң, анан сабак окусаң болот.

Мугалим: Кайсы жерде окуу керек?

Альбина: Үйдө бир көнүп калган жериң болот. Сабакка киришкенге чейин 5 минута калганда сабакка даярдыгыңды текшерип чык. Карандаш, дептер, сызгыч, китеп баары барбы? Жарык сол жактан түшкөндөй болсун, столдун үстүндө ашык нерселер болбосун.

Мугалим: Эмнеден баштоо керек жана кантип аяктоо керек?

Кенжеке: Алгач сен үчүн анча деле кыйын эмес сабакты окугун, андан кийин эң ооруна кириш. Сабакты жакшы түшүнө баштасаң, анда эч нерсеге алагды болбоого аракеттен. Сабакты жакшы түшүнбөй бара жатсаң, анда эң жеңил деп эсептеген предметти окугун.

Сабактан барып окуп, тапшырманды аткарып бүткөн соң көчөгө чыгып ойно. Көбүнчө кыймылдуу оюндардан ойногун, анда да активдүү бол.

Кайталоо – окуунун энеси. Оор материалдар болсо, аны жатканга 1 саат калганда, же көбүнчө эртең менен туруп кайталагың. Эң оор жерлерин мектепке бара жатып жолдон дагы бир жолу эсиңе түшүргөнүң он.

Мугалим: Окуунун ритми.

Орозалы: Баарынан мурда өзүңө калыптанып калган сабактагы ритмди сакта. 45-50 минут иштеп, анан эс ал. Эс алуу убагында дене тарбия боюнча бир нече көнүгүү жаса. Пол жуугун, гүлдү сугар, кыскасы эс алууну 10 минутадан ашырба.

Мугалим: Көрдүңөрбү, балдар, терең билимдин негиздери ушул эрежелерди сактаганда гана жаралат.

Мугалим: Кана, балдар, киминер өзүңөр жазган жомок, аңгеме, табышмак, макалдардан окуп коёсуңар?

Адина, Калича, Камила, Теңирберди: Жомокторун окушат.

Мугалим: Балдар, китеп, дептерге аяр мамиле жасап, Н.К. Крупскаянын «Китепти күтүп ал» деген сөзүн дайыма эсибизге тутушубуз керек.

Жыйынтыктоо

Мугалим: Ошону менен бирге, окуучулардын сиздер үчүн даярдаган ыр, бийлерине көңүл буруп койсоңузда! (Окуучулар ырдап, бийлеп беришет).

ОН БИРИНЧИ БӨЛҮМ

МЕКТЕПТЕГИ АДАБИЯТ ИЙРИМИ ЖАНА МУГАЛИМДИН САХНА САБАКТАРЫ ҮЧҮН ИНЦЕНИРОВКАЛАР

КОШОЙ ДӨӨ МЕНЕН ЖОЛОЙ ДӨӨНҮН КҮРӨШҮ

(«Манас» эпосунун негизинде балдар сахнасы
үчүн бир көшөгөлүү төрт сүрөттүү пьеса)

Катышуучулар:

1. Манасчы
2. Ырамандын ырчы уулу, жарчы
3. Манас баатыр
4. Кошой дөө, баатыр
5. Канькей
6. Төштүк, баатыр
7. Коңурбай – калмактын ханы
8. Жолой дөө – калмактын баатыры
9. Көкчө – казактын ханы
10. Мастан кемпир – Коңурбайдын сыйкырчысы
11. Эл
12. Автордун үнү

I-СҮРӨТ

Автордун үнү: Кыргыздын белгилүү хандарынын бири Көкөтөйдүн ашы өтүп жаткан. Манас баш болгон кыргыздар, Коңурбай баш болгон калмактар топ-топ болуп сахнадан эки жагына бөлүнүп турушат.

Кыргыздын элдик күүлөрүнүн бири чертилип турат. Жер жайнаган боз үйлөр, сандаган казандарда эт булоолоп, кемегинин түтүнү асманга созулуп оттор алоолоп жагылып жатат. Алыста Ала-Тоо, асман ачык. Көкөтөйдүн көк туусу көтөрүлөт. Жарчы жар чакырып, эл ичинде аралап жүрөт.

Манасчынын добушу чыгат.

Манасчы:

Э-эй!

Көкөтөйдүн көк туусу,
Көтөрүлдү кылкылдап,
Ыраамдын ырчы уулу,
Жар чакырды шаңкылдап,
Жаздан бери бүткүл журт,
Көчүп конгон жери ушул.
Көргөндүн көзүн кайнатыш,
Көпчүлүк турат жайнашып.
Ачып көздү жайгыча,
Аны муну кылгыча,
Ыраамдын ырчы уулу,
Тебетейи чоктуу кул.

Айтаар сөзү шоктуу кул

Атка минген мына бул
Жалпы журтка кеп айтат.
Кеп айтканда бек айтат, -ээ-эй!

Ыраамдын ырчы уулу:

Э-эй, эл журт! Уккула баарың!

Укпай калдым дебегиле!
Мусулман, капыр эки журт,
Көпчүлүк эл кара курт,
Көкөтөйдүн ашында бүгүн,
Көк жал Манас сөзүн тут,
Кадиксиз балбан чыксын – дейт,
Каруусу келсе жыксын – дейт.
Укеун деди силерди,
Улуктар мени жиберди.
Бири да арманда калбасын – деди,
Балбандан балбан тандасын – деди,
Жердеги чулу кара ташты,
Топурактай ушатып,
Тозоң кылып кармасын – деди,
Мусулмандан, капырдан,
Эки балбан чыксын – деди,
Жыгылганы куру калсын деди,
Алты жүз жылкы, бир жүз төө,
Байгеге жыккан алсын – деди,
Аз десеңер, анан да,

Эки жүз сыйыр, беш жүз кой!
Ээй, Эл–Журт!
Укпай калды – дебегиле... Уккула...

Автордун үнү: Ырчы уул жар чакырып, эл аралап кетет. Эл жарды угуп, толкуй түшөт. Калмактар өзүнчө чогулуп, кыргыздар өзүнчө чогулуп балбан тандай баштайт.

Манасчы:

Ошондо көрдүк тамаша,
Кара калпак манжулар,
Оңбогон Жолой каапырды,
Балбан кылып шайлаптыр,
Баары аны баалаптыр,
Баары аны каалаптыр.
Тырмагына караса,
Ак жолборстун салаадай.
Муруттарын караса,
Тегирмендин барадай...
Мунарадай бою бар,
Койбойм деген ою бар.
Оозунан чыккан илеби
Орто белдин желиндей
Кабагына караса
Качырганын куткарбас,
Ачыккан көк жал бөрүдөй...
Каар менен тиктесе,
Көзүнүн оту шаркырап,
Кубанышып калмактар,
Кулак тунат чуркурап...

Автордун үнү: Калмак эли дуулдап, чурулдап, Жолой дөөсүн күрөшкө салмакка ортого чыгарышат. Жолой дөө – дөөлүгү турпатынан көрүнүп, ортого келет. Кыргыз эли аны карап, сестенип турушат.

Конурбай:

Э-эй! Буруттар, мени уккула,
Балбаның болсо чыккыла,
Карууң болсо жыккыла, кана...!

Жолой:

Балбаның болсо, келгиниң бери,
Балбаның эгер болбосо,
Мөрөөйдү мага бергиниң... Ха-ха-хаа!

Автордун үнү: Калмактар ого бетер дуулдап, тууларын көккө көтөрүп, Жолой дөөнү коштоп турушат.

Кыргыздар өздөрүнчө чогулушуп, балбан тандоосун улантууда. Кошой дөө ошондо элге кайрылат.

Кошой:

Балдарым, бириң чыккыла,
Мактантпай итти жыккыла
Бийманы жок каапыр кул,
Намысы жок айбан кул,
Калкы каалап калганга,
Кан башы менен бу доңуз
Түшкөнүн кара балбанга...

Автордун үнү:

Кошой дөө балбандарга кайрылат, алардын баары Жолой дөө менен кармашуудан качышат.

Казак ханы Эр Көкчөгө кайрылат.

Кошой:

Казактан Көкчө эр элең,
Кайраты бар неме элең,
Жолой чыкты балбанга
Каапырлар турат камданып,
Балбаны жжкса кокустан,
Басырыкты салганга
Жоодон намыс алганга,
Сен кандайсың балбанга, Эр Көкчөм...

Автордун үнү: Көкчө баатыр Жолой дөөдөн коркуп муну айтат.

Көкчө:

Алты батман буудай жеп,
Тойбой турган ит деген муну,
Альшканын аман-соо,
Койбой турган ит деген муну,
Жети батман буудайды,
Жесе тойбос ит деген, муну,
Жекелешкен душманын
Койбой турган ит деген... муну,
Минтип карылыкка баш койгон маалда,
Жолобоюн Жолойго,
Жолоймун - деп Жолойго
Жолукпасмын оңойго.

Автордун үнү: Көкчө колун жаңсап артка кетенчиктейт. Кошой андан Эр Төштүккө келет.

Кошой:

Тогуз уулдун кенжеси элең,
Элемандын эркеси элең.
Башкы атасы Маңгулдан
Басташканын нан кылган.
Балбанга Жолой түшүптүр, Төштүк,
Байкап турган адамдар,
Жыгуудан үмүт үзүптүр,
Сен кандайсың балбанга
Жыгып намыс алганга! Төштүгүм!...

Автордун үнү: Кошойдун сөзүнө Төштүк чечкиндүү жооп кайтарат.

Төштүк:

Баралбайм – деп айта албайм,
Сөзүңдү баба, кайтарбайм.
Айрылып кетип кыргыздан,
Көкапта жүрдүм канча жыл,
Алптар менен алышып.
Дөөлөр менен салышып.
Жети жылы кармашып,
Желмогуз менен арбашып,
Көрбөгөнүм калган жок, аба.
Ошондо да,
Көптөп душман алган жок, аба,
Жүдөп калган табымда
Сапардан келген чагымда,
Жүзүңдү көрдүм арман жок, аба,
Колтоңдогон Жолойдон,
Көңүлүм айнып турбасмын, аба,
Ордуна келсин тилегиң,
Карып калган чагыңда,
Керегеңе жарасам, аба!

Автордун үнү: Кошой анын турпатын сындай карап, ыраазы болуп, муну айтат.

Кошой:

Балам, Төштүк, кеп тыңда,
Кеп тыңдасаң бек тыңда.
Тартыпсың азап көп жылда,
Жолойго түшө коём – деп,
Балам, Төштүк, кеп кылба...

Жараткан жардам бериптир,
Жаның тирүү келиптир.
Этиң калып көк жашык.
Каның калып бир кашык.
Карууң келбейт деп турам,
Калмак менен кармашып... балам...
Келчи, абандын кучагына!..

Автордун үнү: Кошой дөө менен Төштүк экөө кучакташат.
(музыка)

(КӨШӨГӨ)

2-СҮРӨТ

Автордун үнү: Ырамандын ырчы уулу дагы эле жер чакырып жүрөт. Кошой дөө балбандан балбан тандап эл аралап жүрөт дагы эле. Мурдагы көрүнүш. Кыргыздардан эч ким Жолой дөө менен кармашууга чыккысы келбейт. Калмактар дуулап: «Балбаныңарды алып чыккыла болбосо, байгени бергиле» деп кыйкырып турушат. Манас баатыр ак байрагын желбиретип, жигиттер менен бөлүнүп турат.

Боз жорго минип, ак сакалын жайкалткан Кошой дөө Манас баатырга келип кайрылат:

Кошой:

Кедердин уулу Жолой дөө,
Балбанга чыкты басып жөө, баатыр.
Бетгешер пенде жок болуп.,
Балбандар качып ыктады,
Калабалуу каапырдын,
Каршысына чыкпады, баатыр,
Канкорум, өзүң, эр элен
Кайратың ашык неме элен.
Сен түшпөсөң каапырга,
Кандай пенде катылат, баатыр.
Же, карысам да кармаңдап,
Карт буурадай тарпаңдап,
Мен түшпөсөм каапырга.
Кандай адам табылат?
Кабылан Жолой баатырга, ыя?!

Манас:

Келгениңиз эп эле,
Атканың айтар кеп эле.
Аянып турсам капырдан
Анда мени жемеле, аба,

Ат үстүндө турганда,
Ажалдан качпас эр элем,
Эзелтен жөөгө жок элем, аба,
Жыгылсам соо болбосмун,
Жыксам соо койбосмун, аба,
Карыя аба, өзүң бил,
Намыс үчүн чечинип,
Балбанга беттеп чыгармын.
Барсам итти жыгармын,
Жыгалбай калсам, найза алып,
Сайышка кантип чыгамын, аба.
Эгем мага жар болсо,
Сайыш менен балбанын
Экөөнү бирдей алармын,
Бирок,
Элинен салбай койду—деп
Энсиз сөзгө калармын..., аба,
Олжосуна кызыгат деп,
Ушак сөздү угармын аба...
Кандай дейсиз..?

Автордун үнү: Кошой Манас баатырдын сөзүн угуп, капаланып буларды ойлонот:

Кошой:

Кара кыргыз калкынан,
Кайраты бар алпынан,
Белдүүнүн бири чыкпады, кантем,
Кайрат кылып баарына
Канчалык айтсам укпады,
Жоболоң салган бүт элге,
Жолой дөөнү жыкпады..., кантем.
Же,
Кара журтка ээсиң — деп
Карысаң да дөөсүң — деп,
Каалап өзүмдү албады,
Калабалуу Жолойго.
Каршы өзүмдү салбады... Эх!!!

Автордун үнү: Кошой дөө жүзүнө каары келип, боюна кайраты толуп, минген боз жоргосунун ээринин кашын кычырата муштайт. Анын ошондогу кайратып туюп, карыса да балбандыгын билип, Манас баатыр Кошой дөөгө жандай басып келип минтип кайрылат.

Манас:

Кошой аба,
Карысаң да кармаңдап,
Карт буурадай бармаңдап,
Сен түшпөсөң каапырга,
Калк ичинде ынагың,
Канкор Манас чунагың
Мен түшпөсөм каапырга,
Жолойго киши жолойбу,
Жолобосо соо болобу, ыя, аба?!
Сөзүмдү макул көрүңүз,
Барып өзүң күрөш салууга, аба,
Бап келбесе көөнүңүз,
Башка менде арга жок,
Жоболондуу Жолойго
Байгесин айдап бериңиз, анда аба!...

Автордун үнү: Манас баатырдын бул сөзү Кошой балбанды катуу ойго салат.

Кошой:

Карып калган чагымда,
Сакалымдын агында
Арманым арбын, дартым бар, балам,
Жыйырма беште болгондо го,
Жолой чыкса жолумдан ошондо
Башы таштан болсо да анын,
Соо кетпес эле го колумдан, балам.
Отуз беште жолукса дагы,
Ойрондотор эр элем го,
Ошол иттен коркор мен белем...
Ошол кутурган кулдан кем белем, балам.
Элүү беште жолукса дагы,
Эптебей турган эр белем, балам!

Автордун үнү: Айласы кеткен Кошой балбан жалпы кыргыз элине кайрылат.

Кошой:

Эми, сексен бешке чыкканда минтип,
Арасынан отуз жыл,
Арманда өтүп кеткенде,
Калкымдын каалап калганын кара,
Кан Манас айтып салганын кара,

Канкордун шагын сындырбайын.
Калкына уят кылдырбайын,
Төгүлбөй турган кан барбы,
Өлбөй турган жан барбы... журтум.
Карысам да тобокел дейин,
Тобокелге салайын.
Токтолбостон барайын, Жолойго!
Айтканыңа көнөйүн,
Ажалым жетсе өлөйүн балам...

Автордун үнү: Манас баатыр баш болгон кыргыз балбандары
Кошой дөөгө таазим этишип, башын ийишет.

(Музыка)

(Көшөгө)

3-СҮРӨТ

Автордун үнү: Баягы эле көрүнүш. Эл топтолуп, балбан күрөштү күтүп турушат. Жолой дөө элинен бата алып, эли дүркүрөп коштоп, ар бир колунун булчуңун беш-ондоп балбан ушалап, тегеректеп турушат. Ырамандын ырчы уулу балбандарды тезинен чыгарууга жар чакырып өтөт.

Аңгыча Жолой кыйкырып чыгат.

Жолой:

Балбаныңды алып чык,
Күчүң болсо чалып жык, бурут
Баатырың болсо келгиниң,
Баатырың эгер келбесе,
Байгени мага бергиниң, бурут?...

Автордун үнү: Калмак эли аны дуулдап коштоп турушат. Ошондо кыргыздардан намыстанган Кошой балбан күрөшкө чыга турган болот.

Кошой:

Сөзүмдү уккун калайык – калкым,
Күрөшкө мейли, барайын,
Жоболоңдуу Жолойго
Жорукту мыктап салайын, калкым.
Ак сакал болгон чагымда
Апаңар чоркок киши эле,
Калдыраган жаргакды,
Тигип бергени ушул эле,
Арык эчки териси эле,

Атасынын көрүсү,
Ашаткыда жатыштыр,
Чыгы менен катыштыр,
Арбак урган дөө Жолой,
Ат көтөрбөс жөө Жолой, кокус,
Алладан бекем алса, кантем,
Айра тартып салса кантем,
Ак сакалдуу абандын
Абийири кетип калса... кантем...
А көрөкчө,
Калк ичинен мага батар,
Кандагай шым бар бекен, баатырлар...

Автордун үнү: Ошондо Казактын ханы Көкчө өзүнүн кандагай шымын чечип берет.

Көкчө:

Сенден кантип аяйып,

Кандагай шымды кие көр, Кошой!

Капырга мыктап тие көр, Кошой!

Автордун үнү: Кошой Көкчө берген шымды кие баштайт, оң бутун салса батпайт, сол бутун салса да батпайт, айласы кетет Кошойдун. Эл карап туруп селейет.

Кошой шымды ачууланып Көкчөнү көздөй ыргытат.

Кошой:

Муну кылган катынды,

Оң бетинен тилбейби,

Тирсегинен илбейби,

Түбүнөн чачын кыркпайбы, Көкчө!

Кер байталга мингизип, туруп.

Кементайын кийгизип, туруп,

Атасынын колуна

Апарып берип салбайбы, Көкчө!

Анан,

Алы келген азамат

Жаңыртып зайып албайбы ыя, Көкчө!

О, Көкчө каным,

Жаштыгың калган жериң жок го,

Чучуктай шым киерге

Ушу күндө эбиң жок го,

Чучуктай каткан шымынды
Берер кишиң мен белем,
Куруса да эр Кошой,
Куурай шыйрак, кем белем!

Автордун үнү: Муну угуп Каныкей эл ичинен суурулуп чыгып, өзү мурдатан Кошой абама берейин деп даярдап койгон кандагай шымды Манаска карматат.

Каныкей:

Айкөлүм,
Сыр бараң атса ок өтпөс,
Үстүнө төксө чок өтпөс,
Мурдатан абам кийсе – деп,
Атайын тигип койгомун,
Табалбай жүрдүм абама,
Берер күндүн болжолун, баатыр.
Кандагай колго алар дейм,
Калдайтып бүгүн кьер дейм,
Балбандын көөнү ийер дейм, мага!
Бала үчүн жүрөм ынтызыр,
Айкөлүм,
Батасы, балким, тиер – дейм, баатыр

Автордун үнү: Манас баатыр Каныкейдин сөзүн ынтаа коюп угат да, кандагай шымды алып, кан Кошойго келет. Кошой кандагай шымды кийет. Кандагай шым Кошойго чак келет. Кошой дөө ыраазы болуп, Манастан Каныкейди өзүнө чакырат.

Кошой:

Каныкей балам, кайдасың,
Карыган абаңдын сөзүн укчу келип...

Автордун үнү: Каныкей Кошойго жакын басып барып, жүгүнүп, ызаат кылат.

Кошой:

Атаганат, жараткан,
Ушу балам Каныкей,
Күйүп турган чок экен,
Мындай асыл пенде зат
Ак жоолукта жок экен.

Автордун үнү: Көктү карап, колун сунуп бата тилейт. Бүткүл кыргыздар кошо бата тилеп турушат.

Кошой:

Тилекти бер, бир алла,
Туулса мындан бир бала,
Ургаачы болбой, эр болсун,
Аюу болбой, шер болсун,
Аты Семетей эр болсун,
Алышканын алгыдай, болсун,
Күрөшкөнүн чалгыдай болсун,
Баралына келгенде,
Басташкан жоону байласын,
Баарын койбой жайласын.
Ата жолун жолдосун,
Аллам өзү колдосун,

Омийин!

Автордун үнү: Эл чурулдап бата кылат.

(Музыка)

(Көшөгө)

4 СҮРӨТ

Автордун үнү: Мурдагы эле көрүнүш. Кошой дөө элге кайрылып сүйлөп турат. Күрөшкө чындап даярданган түрү бар. Ырамандын ырчы уулу кыргыздардын күрөшкө журт абасы – Кошойдун чыга турганын маалымдайт. Кошойго Манас, Төштүк баатырлар келишип, кайрат беришип, кармашка узатышат.

Манас:

Карысаңда абаке сени,
Карап турат элиңиз,
Каапырга салып чоң казат
Кудай жалгап,
Калк ишине жарап бериңиз, эми.

Төштүк:

Кан аба,
Кудайым өзү жар босун,
Жаратканым колдосун,
Оомийин,
Абаке, ишиң оң болсун!

Автордун үнү: Эл чуркурап бата беришет. Ошондо Кошой кармашка чыгар алдында элге минтип кайрылат.

Кошой:

Жалпы журтум, угуп ал,
Сальшып жүрүп башынан,
Күрсү тийген жерим бар эле,
Кылыч тийген шилим бар эле,
Ошондон бери
Көзүм барат чекчейип,
Белим барат бекчейип,
Аркамды баскан сары суу,
Ойлоп турсам бул кезде
Беш – алты бала келиңер
Белимди басып бериңер, балдарым.
Бекем-бекем басыңар,
Курушуп калган абандын
Боюн эптеп жазыңар.

Автордун үнү: Кошой жерге көмкөрөсүнөн жатат, он эр азамат жонуна чыгып тебелей баштайт. Аны көргөн Жолой каткырып, шылдыңдап күлөт.

Жолой:

Кыжылдаган бурутту жакшы билбеген элем,
Мындай арсыз журтту көрбөгөн элем.
Өзүлөрү тепкилеп,
Курган чалды курутту го,
Чалынын шорун катыры го, ха-ха-ха...
Өзүлөрү тебелеп,
Мага жеткирбей эле
Өлтүргөнү жатыры, го...
Ха-ха-ха..!

Автордун үнү: Ага арданып кеткен Кошой дөө тура калганда, он желдет он жакка жонунан топтой ыргып түшөт. Кошой Жолой дөөгө жаалданып каршы беттеп басат.

Кошой:

Калжактабай сөзүм ук,
Кайдасың, Жолой бери чык.
Карууң болсо мени жык
Кара жерге башым тык,
Кана эмесе, бери чык, Жолой!

Автордун үнү: Жолой келет, экөө тирешип кармаша баштайт. Ошондо ал кошойго кыйынсынып, аны теңсинбей сүйлөйт.

Жолой:

Менин атым Жолойдур,
Жолойго адам жолойбу,
Жологон адам оңоорбу?
Бир башынды Кошойум.
Миң жашың болсо да койбосмун,
Ачыгып турам өзгөчө бүгүн,
Ичсем каныңа тойбосмун!
Ха-ха-ха-аа!

Автордун үнү: Кыргыздар «Кошой, Кошой!» деп ураан чакырат. Калмактар «Жолой, Жолой!» деп ураан чакырышат. Эки дөө кармашты башташат. Бирин-бири көккө ыргыгышат. Дөөлөр топтой учуп, тебетейдей тегеренип, баладай жыгылып туруп жатышат. Эл уу-дуу болуп, кулак тунат. Дөөлөр баскан жерден бурулдап чаң чыгып, жер бетин жөө тумандай каптайт, асман тунарып, ай менен күн көрүнбөйт. Күн кеч кирип, таң атат. Күрөш дагы эле бүтпөйт.

Бир кезде Жолой жеңиле турган болот. Аны көргөн Коңурбай жаалданып кыйкырып, сыйкырчысы Мастан кемпирди чакырат.

Коңурбай: Ой, Мастан..! Кайдасың?!

Мастан кемпир: Мындамын, ханым...

Коңурбай: Мен сага эмне деп эскертим эле, эсиңдеби? Ишиңе киришер кезиң келди го, дейм...

Мастан кемпир: Ляпшай, ханым...

Автордун үнү: Мастан таягын шалдыратып, калтырап-титиреп, жин-шайтандарын чакырат, улуп-уңшуп, көктү карап, сыйкырын баштайт.

Мастан кемпир:

Оо-оо-оо-оо-оо...

Жаратканың чын болсо,
Тилегимди бере көр,
Жин-шайтандар келе көр,
Күчүнө күчү кошулуп,
Кан балбаны эр Жолой
Карт Кошойду жеңе көр!...
О жараткан көк теңир,
Тилегимди бере көр,
Капкараңгы түн болсун,
Карт Кошою карайлап,
Кайра аптап күн болсун,

Кан кустулар үп болсун,
Карт Кошой таппай жан айла,
Көзүнө жаны көрүнсүн,
Жан тери суудай төгүлсүн...
Сүф – сүф-ф!... сүф-ф...
Жаратканың чын болсо,
Тилегимди бере көр,
Жин шайтандар, келе көр,
сүф... сүф..! сүф..!

Автордун үнү: Мастан кемпир ушинтип, улуп-уңшуп, жин-шайтандарын чакырып, балбандарды тегеренип жүрөт. Айткандай эле, күн бирде жарык, бирде караңгы болуп, бирде караңгы түн түшүп, бирде аптап күн болуп турат. Бирок Кошой Жолойго алдырып койбойт. Ошентсе да, ал бара-бара алы кеткенсип, алка-шалка тер кетип, а тескерисинче, Жолой күчүнө-күч кошулуп бараткансыйт. Кошой болсо оор-оор күрсүнүп, акыркы күчүн жумшап жаткансыйт.

Манасчынын добушу чыгат.

Манасчы:

Атаңдын көрү, дүнүйө,
Мына ошондо шерденип,
Күчүң болсо карма-деп
Кошой сунду билегин,
Касиеттүү эр Кошой
Бир тартуу менен Жолойдон
Булкуп сууруп алганы
Кол терисин шыпырып,
Жолой алып калганы,
Мына ошондо эр Кошой,
Жаалданган Жолойду
Ач билектен алганы
Эки жулкуп эр Жолой
Эптеп сууруп алганы
Шыпырылып кол тери.
Кошойго кетип калганы...
Атаңдын көрү дүнүйө
Мына ошентип эки дөө
Кеч киргенче арбашты,
Анда дагы токтобой,
Таң атканча кармашты.
Так эртеси болгондо,
Күн обого толгондо
Алышып жүрүп абаңыз,

Алптыгына караңыз,
Көңүл кетип күүтүмдөн,
Көшүп кетти үргүлөп...
Айласы келбей турууга
Абакеңиз Кошойду
Апарып ташка урууга
Көөнүнө Жолой салыптыр
Көтөрүп таптак алыптыр, ээй..!

Автордун үнү: Жолой дөө Кошой дөөнү башынан өйдө так көтөрүп алып, ташка чапканы калат. Ошондо Манас аны көрүп, чыдабай кетип айкырыкты салат.

Манас:

Абакем, Кошой, неттиниз, кокуй,
Намысың колдон кеттиби,
Мастан түпкө жеттиби, кокуй!
Кантесиң Кошой көзүңдү ач,
Каманга кангип чалдырдың,
Капырга намыс алдырдык... кокуй.

Автордун үнү: Манаска кошулуп эл дагы «Кошой, Кошой» деп кыйкырат. Кошой алы келбей шалдырайт.
Төштүк Манаска жетип буларды айтат.

Төштүк:

Кагылайын кан Манас,
Жер астында жети жыл,
Желмогуз менен арбашып,
Жеңалбай жүрүп, кармашып,
Үйрөнгөн жайым бар эле,
Ошону бир көрөйүн,
Мастандан калсам өлөйүн,
Кан Коңурдун мастаны,
Карт балбан Кошой абаны
Капатып күндүн аптабын
Кан кустура жаздады,
Кайратын кууп таштады...

Автордун үнү: Анан Төштүк коюнунан жай ташын алып чыгып, аякка куйган сууга салып, көккө сыйынып, кудайга жалынат).

Төштүк:

Шайы оогон кан Кошой,
Эсине келип, көз ачсын,
Ачык асман түнөрсүн,

Кара жамгыр боройлоп,
Каптап мөндүр төгүлсүн.
Күн күркүрөп, күр этип,
Чагылган түшүп чарт этсин,
Кан Жолойдун көзүнө
Чагылган оту жарк этсин,
Чаңырып, оту тарс этсин...
Аны уккан Кошойдун
Көзү ачылып жарк этсин!
Сүф... сүф-ф!.. сүф...

Автордун үнү: Бирде кара жамгыр нөшөрлөп, бирде мөндүр төгүп, алаамат башталат. Күн күркүрөп, чагылган чарт этет, ок аткандай тарс этет. Ошондо эсине келе түшкөн Кошой көзүн ачып, бар күчүн жыйнап чыгат да, белинен бек кучактап, бутунан орой чалып, айкырып туруп Жолойду жерге так көтөрүп урат. Кошой баатыр Жолойдун башын аттап кетет.

Манас баш болгон эл келип Кошойду көтөрүп кетишет. Эл Кошойдун атын айтып, ураан чакырышат. Алып барышып, алтын такка отургузуп, башына алтын таажы кийгизишет. Жеңилип ызаа болгон Жолой менен Коңурбай чыр чыгарууга аракет кылышат.

Жолой:

Аякты тушай чалганың,
Бутту буп салганың,
Буурдап жыгып алганың, болбойт,
Ичимде калды арманым...
Балбан болсоң кайра чык,
Кыйын болсоң кайра жык, Кошой!

Автордун үнү: Жолойго кошулуп, Коңурбай кынынан кылычын сунуп каардуу кыйкырат.

Коңурбай:

Башынан элге жакпаган иш,
Баатырды башынан аттаган иш—
Биздин намысыбызды кетиргениңер Манас!
Өч алабыз, өч алабыз... Нөкөрлөр, кайдасыңар?!...

Автордун үнү: Кыргыздар каптап келип, дүрбүткөн калмактарды четке сүрүп кирет.

Манас:

Эсиңе келгин, Кан Коңур,
Элди ойлогун, бай болгур,
Эзелтен кыргыз элибиз.

Эрөөлгө кектеп чыкпаган,
Элди бөлүп, бузбаган.
Коногун жектеп, душман – деп,
Короодон кууп чыкпаган, Кан Коңур!
Менин оюмда жок, жоолашуу,
Эгер душман болбосоң,
Эсиңе келип, сөзгө кел,
Экөөбүз азыр жоолашсак,
Эмне дешет өзгө эл?!...
О Кан Коңур, Кан Жолой
Эсиңе кел, сөзгө кел!...

Автордун үнү: Коңурбай менен Жолой Манастын сөзүнө аргасыз көнүп, өз жоокерлери менен артка чегинишет да, тынчый башташат.

Кошой:

Толкубагыла, Журтум,
Уруш-чабыш болбосун,
Кудай ишибизди ондосун!
Калайык журтум келгиле жакын,
Назарыңды бургула кебине, калкым.
Кармашка сайган мөрөйдү
Калтырбай айдап келгиле,

Автордун үнү: Ошондо Манас дагы калыстык кылып буларды айтат:

Манас:

Санап туруп баарысын,
Карыптарга бергиле,
Карыяңдын марттыгын,
Калайык журтум, көргүлө!

Автордун үнү: Эл “Кошой, Манас” деп ураан чакырышат. Манас элге кайрылат.

Манас: Намысты алып бериңиз, аба!

Өзүңдү эгем колдосун,

Элинде кайгы болбосун, аба!

Автордун үнү: Эл дуулдап “Манас” деп ураан чакырып турушат.

Музыка

(Аягы

«АРЫБА, АК КЕМЕ, МЕН КЕЛДИМ»

(Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повести боюнча. үч бөлүмдүү музыкалуу сахна-сабактын иштелмеси)

КАТЫШЫШУУЧУЛАР:

1. Автордун үнү (мугалим аткарат).
2. Бала.
3. Момун.
4. Орозкул.
5. Майрык-Чаар-Жез кемпир.
6. Мүйүздүү Бугу Эне.
7. Сейдакмат.
8. Эл.

Булардан башка:

1. Баланын үнү.
2. Момундун үнү.

1-сабак

«Баланын жомогу»

Автордун үнү (магнитофондон):

Бул баланын эки жомогу боло турган. Бири - жан билбеген өз жомогу, экинчисин таятасынан уккан. Акырында эки жомогунун бири да калбады. Кеп оролу ушунда.

Ошол жылы бала жетиге толуп, сегизге аяк баскан. (Улутунуп.) Оболу кара дермантин портфель колго тийди... Кеп ушул портфельден башталды...

Мына эми портфель колуна тийгенден баштан, бала өзүн башка балдарга тең эсептеп, китеп кабын түшүрбөс болду. Так секирип туйлаган бойдон үй-үйдүн баарын кыдырып, бир сыйра мактанып чыкты. Эң оболу таенесине сүйүнчүлөдү. Анан Бекей таежесине, андан соң Гулжамалга, анан Сейдакматка көрсөттү. (Музыка. Сахнага Сейдакмат чыгат, чөп чаап жатат, аңгыча портфелин асмандата көтөргөн Бала эntenдеп чуркап келет: башында токойчунун шапкеси, мойнунда дүрбү.)

Сейдакмат: Эмне, мени чакырып атышабы?

Бала: Жок, менин китеп кабым бар! Карачы! Таятам сатып берди. Мен окууга барам.

Сейдакмат: Эй, эntenдеп жүгүрүп келгениң ушулбу? (Күлөт.) Сен да таятанды тартып айный баштадыңбы, ыя? Кана, кандай китеп кап экен? (Калитин чырылдатып, портфелди айландыра карап, башын чайкайт.) Эй, кое турчу, сен кайсы мектепке барасың, мектебин, каерде?

Бала: Кайсы? Бермедеги мектепке.

Сейдакмат: Кайсы? Тиги Желе-Сайдагы мектепкеби? (Таң калып.) Бел ашып, аякка беш километр, кайра беш километр...

Бала: Ат менен жеткирип турам, - деди таятам.

Сейдакмат: Күн сайынбы? Күндө барып келип турат бекен? Алжып бүткөн чал экен да... (Мыскыл аралаш тамашалап.) Јзүң да кошо оку да. Экөөңөр бир партага отуруп аласынар да, сабак бүткөндө чогуу карагерге учкашып келесицер. (Каткырып күлөт. Бала мурчуюп, капа болуп унчукпайт.)

Сейдакмат: Эй, эси жок десе, эмне таарынып калдыңбы, ыя, чын элеби? (Ал баланын мурдунан чымчып, анан шапкесин көзүнө түшүрө кийгизип коёт. Сейдакмат күлүп карап турат.)

Сейдакмат: Таарынбачы э, сени жөн эле тамашалап койдум, карачы портфелиң абдан жакшы экен. Эми, бар үйгө, барагой, менин чебумдун чети али оюла элек... (Бала үнсүз баш ийкеп, портфелин кармалайт, Сейдакмат бат эле узап, көрүнбөй калат. Бала (ойлуу турат.)

Бала (портфелге): Сен ага ишенбе, менин таятам андай алжыган чал эмес. Ал сен экөөбүздү мектепке жеткирип турат. Мектеп каерде экенин сен али билбейсиң. Анчалык деле алыс эмес. Азыр Кароол дебеге чыгып, дүрбү салып көрөбүз. Ак кемени да көрсөтөм.

Йдө чоң, торпогубуз бар. Аны откозуш менин мойнумда, бирок мен болбой эле Ак кемени көргөнү кетип калам. Ага менин такыр алым жетпейт. Анан күндө эле энесин эмп алат. А торпок эмп кеткен күнү менде күн жок. Таенемдин тили заар экенин сен билбейсиң. Аны ойлогум да келбейт, а көрөкчө жүрү, Ак кемени көрөлү... (Бала ташка чыгып, Ак кемени көзү менен салат. Аңгыча артынан Орозкул келет. Мас. Калпагы желкесине кеткен, жүзү майланышкан, курсагы ачылып, кышылдап турат. Камчысын сүйрөп, бери баланы көздөй басат. Балага суктанып карап турат. Бутунда жалтыраган крым өтүк.)

Орозкул (оолжуп): Ой... Сен... Эмне турасың? Бала (коркуп, элеет): Орозкул аба, Орозкул... аба, менин китеп кабым бар! Мен окууга барам! Карачы, китеп кабымы!

Орозкул: О, азыткыдай болгон атанды... сен бул жерде эмне жүрөсүң?

Бала: Үйгө бараткам, китеп кабымды Сейдакмат ... акеме... көрсөттүм... (Орозкул чыйт түкүрүп, камчысы менен бир сермейт баланы көздөй.)

Орозкул: Эх! (Улутунуп, күңгүрөнүп.) Бирөөгө кор бала, бирөөгө зар бала деген ушу да... Башкаларга санабай берген баланы мага кудай

бербедиң. Мага караганда колун; жумулуу. Портфелге жеткенине төбөсү көккө жете сүйүнүп алганын кара мунун.

Мени баласыз кылган, менин багымды байлаган сенсиң, куу этек Бекей! Сениби! Сени элеби... Азыр жетип туруп, сени ганабы..? (Муштумун түйүп, сөгүнүп жөнөп кетет. Бала көзүн жерден албай тунжурап турат. Бала Кароол ташка кайра чыгып, дүрбүсүн Ысык-Көлгө бурат. Музыка.)

Автордун үнү: Бала дүрбүсүн адегенде мектебин көздөй бурду, аны айланта бир-эки карады да, анан Ысык-Көлгө бурду, демин тартпай ынтаа коюп турду. Бала Ысык-Көлдү Караганда баарын унутат, кайгысын да, коркконун да унутат. Ал Ак кемесин көргүсү келет. Аябай көргүсү келет, кербей калса кусаланат.

Бала: Тигине! Ана, Ак кеме! Ак кеме! Арыба, Ак кеме! Мен сени көрүп турам. А сенчи... сен да мени көрүп турасынбы?.. (Тунжурайт.)

Автордун үнү: Бала кез ирмебей, көңүлү толкуп карап турду Ак кемени. Ал бала кыялында балыкка айланып, Ак кемесине сүзүп кеткиси келди.

Атасы келде матрос деп уккан. Ал апасын да, атасын да билбейт. Ал ар да кайрылып, бир келип баласын көрүшкөн эмес. Иши кылып, ал атасы менен апасы ажырашып, апасы аны атасыныкына таштап, шаарга кетип калганын билет. Таятасы Момун бир ирет ошол шаарга барып келип, апасына жолукканын минтип айтып келген.

Момундун үнү (үнү кайгылуу, үшкүрүккө аралаш пас чыгат): Ал фабрикада токуучу болуп иштейт экен. Жаңы турмуш куруп, эки кыздуу болуптур, кыздарын бала бакчага өткөрүп коюп, бир жумада бир алат экен. Кичинекей бир тамда турушат. Күйөө балабыз шоопур экен. Кечирип койгула дейт. Жакында жаңы үй алабыз, эгер эрим каршы болбосо, баланы өз колума алам дейт. Азырынча силердин колунарга тура турсун деди. Бушайман болбо, эрин экөөң, ынтымактуу болсоңор, калганын кудай өзү кем койбос дедим, баландан убайым тартпа, көзүм барда эч кимге бербейм, өмүрү узун болсо ата-ананы өзү эле кийин табат дедим...

Автордун үнү: Мына ошондо чай ичип отурушуп, бала таятасынын оозунан өз атасынын да кабарын укту. Атасы кайсы бир кемеде матрос экен... алда качан үйлөнгөн, эки-үч баласы бар экен. Пристанга жакын турат имиш. Ичкенин таштаптыр дейт, ал сүзүүдөн кайтып келатканда, аялы балдарын жетелеп, пристанга тосуп келет имиш. Анан, ушунун баарын кудайымдын буюрганы да, болбосо... — деп улутунган таятасы. Андан ары сөз таба алган эмес, үшкүрүнүп тим болгон... Ошон үчүн ал атасы дал ушул Ак кемедө иштейт деп биротоло ишенип алган экен.

Бала: Мен кээде балык болуп кубулуп Ак кемедегеги атама кетип калгым келет. Ошондо (үнүн көтөрүп:) «Кошка, мен Ысык-Көлгө сүзүп кеттим. Ак кемеге барам. Анда матрос атам бар» - деп кыйкырмакмын.

Алдымдан, ангыча, Ак кеме жолукмак. Мен: «Арыба, Ак кеме, мен келдим!» - деп учурашмакмын. Ошондо атам мени тааныбай турса: «Салам, ата, бул мен, сенин уулун, эмесминби! Сага сүзүп келдим го десем, атам: «Кайсы уулум? Сен адам балыксың го», - демек. «Оболу мени кемеңе чыгарып алсан, анан мен кадимки уулун, болуп калам...» - демекмин. (Музыка.)

Автордун үнү: Анан алар Ак кеме менен сүзүп жөнөшмөк. Бала болсо көргөн-билгенин, жашоо турмушун текпей-чачпай айтып бермек. Домун таятасы жана анын жомоктору жөнүндө да айтып бермек... Орозкулдун каардуулугу жөнүндө да айтып, өзүнүн жады портфелдин да көрсөтүп, сүйүнчүлөмөк... Ошондой эле болсо кана, бала балык болуп кубулуп атасына жетсе кана... эх, качан... кантип эле ошондой боло калсын...? (Бала ойлуу жер тиктеп, дүрбүнү көзүнөн алат, Кайгылуу музыка.)

Бала (кайра дүрбүсүнн колуна алыт): Ак кеме алыстап кетти. Ана алыстап-алыстап, көрүнбөй да калды. Эми үйгө кайтуудан башка арга жок. Жүрү, дүрбү, портфель, досторум, эс алалы. Эртең кайра келебиз. Кош! Ак кеме, эртеңкиге чейин...

2-сабак

Таятанын жомогу

Баланын үнү: Таятамдын жомогу көп, күлкүлүүсү да, кайгылууусу да, коркунучтуусу да бар. Чыпалак бала жөнүндөгүсү да кызык. Мага баарынан жакканы мүйүздүү Бугу Эне жөнүндөгүсү. Ал жомокту ар бир кыргыз баласы билиш керек дейт. Таятам айтат, ал жомок эмей эле, чын болгон дейт. Биз, баарыбыз, ошол мүйүздүү Бугу Эненин балдары экенбиз. Ал мындайча экен... Ошентип ... илгери-илгери... (Музыка. Сахнада эл, четте Момун жана бала.)

М о м у н : Ошол күнү Чоролор баштарын жерге салып, муңкүрөнүп, кара кийген аялдар, кызыл кийген кыздар аза күтүшүп, эл атасы, журт эгеси, сан колдун башчысы Күлчө баатырдын сөөгүн жерге берип жаткан. Ошол күнү — кол баштап нечен казатта жүрүп соо калган, нечен айыгышкан чабыштан жедиш менен чыккан карт баатыр көрөр күнү, ичер суусу түгөнүп каза табат. Ошентип, баатырдын чымын-жаны көккө учуп кетер алдында, Эне болгон өзөн менен, Ата болгон Мекен менен коштошуп алсын деп, баатырдын өзү ырдачу ырын акыркы ирет эсине салышат (Жалпы аза күткөн эл хор менен аткарышат):

Энесай, сендей жаркын өзөн барбы?

Энесай, сендей жаркын Мекен барбы?

Энесай, сендей кыйын азап барбы?

Энесай, сендей ыйык азат барбы?

Энесай, сендей жарык өзөн болбос!

Энесай, сендей жаркын Мекен болбос!

Энесай, сендей кыйын азап болбос!

Энесай, сендей ыйык азат болбос!

Момун: Ошол күнү эл атасын узатарда урук-урук кыргыздар айыл-айыл болуп, Энесайдын жээгине кыркар тартып үй тигип отурушкан. Ак асаба найзаларга кара түпөк байлашып, түндүктөн чыгара аза белгисин коюшкан. Кошокчулар чачтарын жазып, үн салып, чоролор табытка башын ийип, сыңар тизелеп, үнкүйүп, отурушкан үнсүз. (Кыздар Энесай ырын кайта кайталашат.) Мына ушундай аза күткөн күнү салтты бузуп, душмандар капчысынан кол салышты. (Душман басып кирет. Кыйкыркчуу өкүм сүрөт. Кыргыздар кырылат.) Жарак алып каршы турууга, атка минип айкырып чыгууга эч ким үлгүрбөдү. Түшкө киргис кыргын болду. Эмектеген карыдан, эмчектеги балага чейин найзанын учуна, жаанын жебесине кетти. Катуудан тулга, жумшактан кул калды. Ошентип, душман сайран курду, балам. (Согуш, кармаш кыймылы менен үнсүз жур берет. Бала оор үшкүрүнөт. Музыка. Момун жомогун улайт.) Ошондо таң эртеси менен токойго ойноп кетишкен бир кыз, бир бала гана аман калган экен. Кыргызн бүткөн соң келишсе, ата-энеден дайын жок, ага-эжеден кабар жок. Эси чыккан эки бала, тээ токойдон ары чаң уюлгутуп, мал айдап кетип жаткан жоо артынан чуркашты. Кеч кирди. Эртесинде ал ар душман сайран куруп отурган жеринен чыгышат. (Сахнага кыз менен бала келет. Алдынан желдет тосуп чыгат.)

1 - ж е л д е т : Кимдин баласысыңар?

2-желдет: Кайдан келатасыңар?

Кыз: Курсагыбыз ачты, байкелер.

Бала: Нан бергилечи?

1-желдет: Э-эй, булар кыргыз экен го, кыргыздан али да тукум калган экен го.

2-желдет: Кайдан журуп аман калдыңар ыя, экөөңдү азыр жайлай салалыбы же найзага бирден сайып алып, ханга тартуу кылып алпаралыбы ыя? (Желдеттер күлүшөт, нарыта хан үргүлөп отурат. Аны ай балтачан эки желдет кайтарып турат.)

Душмандар: «Кыргыздан тукум калыптыр дейт», — дешип чурулдашат. Желдеттер кыз менен баланы ханга алып келишет.)

1-желдет: Ляппай, ханым!

2-желдет: Ляппай, ханым!

Хан: Менин тынчымды неге алып жатасыңар?!

1-желдет: Ханым, кыргыздан тукум калыптыр.

2-желдет: Биз аларды бүтүндөй тукум курут кылдык дегенибиз жалган белем?!

Хан: Буларды көрбөй көзүңөр кашайып калдыбы? Же ушул чыгкандай болгон экөөнө баарыңардын алыңар жетпей калып, мага алып келдиңерби? Ыя! Эх, бечаралар! Эй, Майрык-Чаар-Жез кемпир!

(Майрык-Чаар-Жез кемпир арытан «ыя» деп кыйкырат.)

Хан: Бул экөөнү Тайга токоюна алып баргын да, кыргыздын аты чыкпас, үнү угулгус кыл. Экинчи кыргыз деген сөздү кулагым укпасын. Кыргыз тукумуна жер үстүнөн орун жок, түбөлүккө аты өчсүн! Бар, Майрык-Чаар-Жез кемпир, буйрукту аткар!

(Майрык-Чаар-Жез кемпир эки баланы, жетелеп жөнөйт.)

Хан: Эй, берендерим, кана жапырт тургула, бул сааттуу жерден кетели, өз жерибизге жетели, кырк күн, кырк түн той кылалы, кана, жапырт аттангыла! (Жапырт кетишет.)

Момун: Ошону менен, Майрык-Чаар-Жез кемпир эки баланы эки колуна жетелеп, тоо ашып, токой аралап жүрүп отурду. Акыры Энесайдын жээгине келип токтоду. Анан эки баланы бийик жардан түртө турган болду.

Майрык-Чаар-Жез кемпир: О улуу дайра, Энесай! Эгер сага тоо омкоруп кулатса, муштумдай таш сыяктанып түбүнө чөгөт. Кылым турган карагай кесип кулатса, чамындыдай толкунуна кетет. Эмесе, эки көздүн эки чечекейиндей болгон мобу эки баланы муздак койнуна ал. Ач койнунду, ал эки периштени, улуу дайра Энесай!

Момун: Уул бала, кыз бала ыйлап турду.

Майрык-Чаар-Жез кемпир: Кана, коштошуп алгыла, балдарым. Кучакташкан бойдон кеткиле.

Момун (улу тунуп): Майрык-Чаар-Жез кемпир сөзүн айтып, оозун жыйганча, мүйүздүү Бугу Эне кайдан-жайдан экени белгисиз маарап келип калды. (Мүйүздүү Бугу Эне келет.)

Мүйүздүү Бугу Эне: Ашыкпа, акылман эне, күнөөсүз балдарды жайлаба.

Майрык-Чаар-Жез кемпир: Сен кимсиң? Адамча сүйлөп кубулган кандай жансың?

Мүйүздүү Бугу Эне: Мен Бугу Эне болوم. Балдарды кое бер, акылман эне. Сизден суранарым, ушул эки чүрпөнү мага бер.

Майрык-Чаар-Жез кемпир: Буларды эмне кыласың?

Мүйүздүү Бугу Эне: Адамдар эгиз музоомду атып өлтүрүштү. Балдарымдын ордуна бала издеп жүрөм. Карачы, желиниме сүт батпай ооруп турат.

Майрык-Чаар-Жез кемпир (күлүп): Жакшылап ойлонуп сүйлөп жатасыңбы? Булар деген ошо сенин музоонду атып өлтүрүшкөн адам баласынын тукуму. Чоңойгондо өзүңдүн бугучаларыңа ок атат, сен ошону ойлондунбу?..

Мүйүздүү Бугу Эне: Ойлондум. Булар антпейт, мен буларга эне болом, булар мага бала болуп калышат. Анан кантип өз бир туугандарына жамандык санашсын?..

Майрык-Чаар-Жез кемпир: О, кең пейил Бугу Эне, адам деген кандай экенин сен али билбейт турбайсыңбы?

Мүйүздүү Бугу Эне: Жо-ок, мен буларга ишенем, алар антишпейт. Акылман эне, сен бул эки наристени мага бер. Мен аларды көз көргүс алыс жакка алып кетейин. Бул эки жетимге эне болоюн. Желиним сүткө толуп, ооруп турат. Бала деп сыздап турат ак сүтүм...

Момун: Ошентип, касиеттүү Бугу Эне эки баланы Майрык-Чаар-Жез кемпирден сурап алып, кыргыз тукуму курут болуп кетерде, экөөң, элдин атын өчүрбөй кайра тукум улайсың, - деп узак-узак жол басып, Ысык-Көлдү көздөй багыт алды. Акыры аларды Ысык-Көлгө жеткирип, мына ушул жер силерге Мекен болот, жер тилип эгин экиле, бейкут тынчтыкта миң-миң жыл өмүр сүргүлө, учунар узарып, тукумунар көбөйсүн! - деп ак батасын бериптир. (Музыка.)

М о м у н: Арадан далай жылдар өтөт. Кыз менен баладан тукум уланып, эл болот. Акыры алар энеси Мүйүздүү Бугу Энени унутуп, анын тукумуна кол сала башташат. Ошондо Бугу Эне Майрык-Чаар-Жез кемпирдин айткан сөзүнүн чындыгына көзү жетип, адамдарга нааразы болуп, Ысык-Көлдү таштап, башка жакка ооп кетиптир...

Бала: Ошо бойдон кайра кайрылбаптырбы, таята? Кап, бекер таарынтышкан экен.

М о м у н: Ооба, мына ушундай болгон экен. Бугу Эне кетеринде көзүнөн жаш төгүп, арамдыкты кармап, адалдыкты зарлап, ыйлап кеткен дешет... (Музыка.)

3-сабак

Жылаажындын үнү

(Сахнага: «Ой-ой кантет, карма» - деп ачуулуу кыйкырып, Орозкул кирет. Ал келип, ташка отуруп, буту-колун сыйпалайт. Артынан Момун келет. Мойнуна өтүгүнн асынып алган.)

Орозкул (силкинип): Ой, сен эмне менин көзүмдү тазалай албай жүрөсүңбү?

Момун (күнөөлүүдөй): Кантесин, балам, кырсык болсо, алды менен мен кетем го.

Орозкул (силкинип): Атанкөрү ээй! Муну карасаң! Сен жашарыңды жашап, ашарыңды ашап алдың. Сага эмне! А кокус карагай басып калып, мен бирдеме болсом, сенин жанагы куу этек кызыңды ким алат, ыя! Аны ойлогон жоксунбу?!

Момун: Таш боорсун ээ, балам. Кайнатам дебесен да, улуу экен деп бир сыйлап койбойсунбу?..

Орозкул: Эй, сендей чалдар боорун отко кактап, очоктун башында жатат. А сен болсоң менин артым менен маяна альп оокат кылып жүрөсүң. Мен болбосом керет элем. Сага мындан артык кандай сый керек, ыя?

Момун (баш ийкеп): Болуптур, ашык кетсем кечир уулум. Жөн гана оозума келгенин айтып койдум.

Орозкул: Анда оозуна карап сүйлөп жүргүн, уктунбу?..

Момун (өзөн жакты карап, сүйүнүп капчысынан): Марал! Марал, балам! (Аптыга шашып кыйкырат.) Көрдүңбү, тигине, о касиетинден айланайын мүйүздүү Бугу Эне! Сенин касиетин, сактады бизди. Көрдүңбү, балам? Мүйүздүү Бугу Эненин балдарын көрдүңбү? Умай энебиз кайра келген тура!

Орозкул (жактырбай): Эмне деп эле бежиреп атасың! Же баягы жомогунду кайра баштадыңбы? өзүң алжысаң эле элдин баарын алжыды деп ойлойсуңбу?

Момун (жакасын карманып): Кудай акы, өз көзүм менен көрдүм. Же сен көрбөй калдыңбы?

Орозкул: Көрдүм, көрсө эмне экен. Ичөө уркуп качкандай болду. Марал көрдүк деп өлүп кетебизби. Баякта мен өлүмдөн араң калып отурсам, кубанып алганын. Баякта корук токой бар. Балким, ошол жактан келгендир.

Момун: Балким, биздин токойду байырлап калгысы бардыр. Байырлап калса...

Орозкул (сөздү үзүп, корс этип): Болду эй, жетишет, кеттик... Бүгүн кечинде баягы доочулар келишет. Кырк карагай даярдап койбосок уят болобуз. Уктунбу?

Момун (жөной берип токтойт): Кечинде демекчи, а кокуй такыр унутуп койгон турбаймынбы. Мектептен баланы альп келиш керек эмес беле. Сабагы бүтөр маал болуп калбадыбы. Мен барайын.

Орозкул: Тапкан акылын, ушулбу?

Момун: Тьякта бала ыйлап калбайбы.

Орозкул: Ыйламактан көзү аксын. Балаң, ыйлайт экен деп баяктагы зарыл ишти таштап коёлубу, ыя?!

Момун: Кой балам, жаш бала ыйлап калат. Мен тезинен жөнойүн. (Жөной турган болот. Экөө үнсүз тиктешип калышат: Музыка.)

Баланын үнү (магнитофон мундуу, жалооруңку чыгат): Мүйүздүү Бугу Эне, мүйүзүңө бешик илип, Бекей таяжеме апкелип берчи, Бугу Эне! Алар да балалуу болушсунчу. Мүйүзүңө илип, бешик апкелип берчи. Атам ыйлабасынчы, Орозкул аба Бекей таяжемди урбасынчы, экөө балалуу болушсунчу. Ошондо мен баарын жакшы көрөм, Орозкул абамы да жакшы көрөм, бирок аларга бир бала берчи, айланайын Бугу Эне!

Мүйүзүнө илип, бешик алып келип берчи?.. (Анан бешикке таккан жылаажын үн угулат, ал уламдам-улам катуулап, кулактын кужурун кандырып, алыстан келе жатат. Ин улам катуулап жакындайт, улам күчөп угулат. Бул кезде тоо ашып, токой аралап, мүйүзүнө бешик илип мүйүздүү Бугу Эне өзү келаткан. Ал аябай шашып чуркап келатты. Жылаажындын шыңгыры да улам жакындап күчөп келатты... Ин басылат.)

Орозкул: Эй, куу сакал, сен эмне деп атасың, ыя?

М о м у н: Бала ыйлап калат деп атам.

Орозкул: Бала ыйламактан өлүп кетер күнү кана!..

М о м у н: (Колун силкип, шарт жөнөй берет).

Орозкул: Кайда! Эй, кайт артына! Болбосо... (Орозкул артынан жетет, Экөө бетме-бет тура кальшат, Момунду жакасынан алат. Анын мойнунда асылган өтүктү ала коюп, башы-көзүнө карабай эки жолу уруп алат.)

Орозкул: Бас! Кана! Бас быякка деп жатам!

М о м у н: Айбан экенсиң... (Орозкулдун колунан жулкунуп чыгат да, башка сөз айтпайт, бир түкүрүнүп басып кетет.)

Орозкул (артынан, муштумун түйүп кыйкырыт): Эй, көк мээ чал, сени карап тур! Эми мага таарынба! Сениби, сени... Бүгүнтөн баштан бошсун, төрт тарабың кыбыла, эй уктубу!.. Бул жерден кет! (Жылаажындын үнү кайрадан угулуп, ого бетер жакындап, күчөй берет.)

Орозкул (кетет): Музыка. (Аздан соң Бала келет.)

Автордун үнү: Бала таятасына жасаган Орозкулдун орой мамилесинен улам ызасына муунуп, көз жашын көрсөтпөскө суу бойлоп чуркады. Алдындагы жалгыз таман жол бир көрүнсө, бир туманданып, баланын көзүнөн мөлтүлдөгөн жаш көкүрөөгүнө таамп баратты. Ошол маалда ал бүткөн бою дур этип силкинип алды. Анан улам-улам күчөп чыйрыга берди. Ошо маалда өйүздө дал суунун боюнда үч марал турат. Жаны эле суу ичип канган туру бар, суу ичкен буттарын али тартыш ала элек. Бирөө бугу экен, чамгарактап мүйүзү айры бутактанып шаңгырайт. Куду эле мүйүздүү Бугу Эненин өзү. Ошондо мүйүздүү Бугу Эне баланы өзүнө чакырды...

Бугу Эне: Эй, сен кимдин баласысың?

Бала: Мүйүздүү Бугу Эне, таятам экөөбүз сени аябай жакшы көрөбүз. Сени көптөн бери күтүп жүргөнбүз.

Бугу Эне: Мен да сени билем. Таятанды да билем. Ал жакшы киши.

Бала: Бугу Эне, мен балык болуп кубулуп, Ысык-Көлгө, Ак кемеге сүзүп кетейинби?

Бугу Эне: Аякта эмнең бар?..

Бала: Ак кемеде атам бар, атам анда матрос болуп иштейт. Сагындым...

(Ошол маалда баягы жылаажындын үнү кайрадан угулуп, жакындап келаткандай болот. Ин улам катуулайт. Бала тыңшап калат. Аңгыча тарс-тарс эткен мылтык үнү удаа угулат. Кайгылуу музыка...)

Бала: (Элецдеп сахнадан чыгып кетет. Музыка. Сахна ээн.)

Автордун үнү: Орозкулдун терезесинен мастардын бакылдаган үндөрү угулуп жатты. Кээде айнек зынгыраткан жапырт каткырык чыкса, баланын дене бою дүркүрөп, жаны кейип, жыйрыла түшөт. Баланын көңүлү ушул доштон айланып жаткансыды. Ал кемегенин жанында мас таятасы сулап жатканын көрдү. Мүйүздүү Бугу Эненин чабылган мүйүзүнүн түбүндө жатыптыр чал. Балтага жанчылган баштын калганын ит кемирип жатат. Башка эч ким жок. Бала эңкейип, таятасын ийинден тарткылады.

Баланын үнү: Ата, жүр үйгө барабыз, жүр ата.

Автордун үнү: Таятасы эчтеме укпады. Ин катпады, башын өйдө көтөрө албады. Кудай ай, ошондо баш көтөрүп, үн катып, баланын акыбалын бир көрүп койгонго жарасачы. Кандай жакшы болот эле...

Баланын үнү: Турчу, ата, үйгө баралы...

Автордун үнү: Бала Момун чалдын, мүйүздүү Бугу Эненин кунуна боюн таштап жатканын, бейбак кызы менен тирүүлөй жетим небереси үчүн өзү күндө жомок айтып, ыйык тутуп жүргөн ата-бабасынын арбагына, абийир-ызаатына, Умай Эненин осуятына аргасыздан мылтык кезеп, ок атканын баланын көкүрөгү түшүнбүдү, жокпу, ким билсин...

Баланын үнү (ыйламсырап): Ата, башынды көтөрүп койчу?

Автордун үнү: Абышка онтоп, капталына оодарылды. Кебетеси ылайга чыланып, өтө эле суук көрүндү. Таятасынын ошол кебетеси алиги Орозкул балталап, топурак-канга аралашып жаткан маралдын башына окшоп кетти. Бала аза бою урктү, кетенчиктеп, боюн ала качты.

Бала (сахнага келет): Ата, мен балык болуп кетем. Уктудбу, ата, мен балык болуп сүзүп кетем. Мен Ак кемеге кетгим, ата. Кулубек байкем келсе, мени балык болуп кетти де (кетет). (Кайгылуу музыка.)

Автордун үнү (улутунуп): Ошентип, балык болуп сүзүп кеттиң, чырагым. Бирок эч качан балык болуп, Ысык-Көлгө сүзүп кете албасыңды, эңсеген Ак кемеге жете албасыңды билдин, бекен? «Арыба, Ак кеме, мен келдим!» — деп кыйкыра албасыңды да билдиң бекен, чырагым? Эмесе, мен да сени менен коштошоюн, коштошоюн да сенин сөзүңдү айтайын: «Арыба, Ак кеме, мен келдим!»

(аягы)

БАКЫТ ИЗДЕГЕН БАЛА

(Элдик уламыштардын негизинде)

Катышуучулар:

Жомокчу.

Бакыткелди.

Абышка-кемпир.

Сакчы.

Хан.

Жомокчу: Качан экени белгисиз, кайсы бир заманда, адал мээнети менен жан баккан, ак эмгеги менен мал тапкан, карапайым өмүр кечирген бир абышка-кемпир болуптур. Алар жаш кезинде бала көрбөй, кырчын кездин кырында бактылуу болуп бала көрүп, үйүбүзгө бакыт келди деп, уулунун атын Бакыткелди коюшат. Бакыткелди башка балдардан бөлөкчө, бир сырдуу, миң кырдуу, адептүү, ыймандуу, өңдүү-түстүү болуп чоңоёт экен. Жети жашынан баштап атасына жардам берип, мал багып, ала тоолордун курбусуна чыгып, аркар-кулжалар мекендеген ажайып жерлерде өсөт.

Жайдын толуп турган мезгили эле. Күндөрдүн биринде, Бакыткелди күндүз малын таш короого жуушатып коюп, куш уйку салганы отура кетет ташка жөлөнүп. Ошо кезде кайдандыр, «кыйкуулаган» мукам үн салган, канаттарынын учунан күмүш нур тамган куудай аппапак куш көктө пайда болот да, адамча үн салат, көз ирмем аялдай калып:

"Эгерде, кимде-ким бактылуу болгусу келсе, бирөөнүн ак эмгек, адал мээнетин жебесин. Бакыт ошонун энчисине буюрулган!"

(музыка)

Сырдуу добуштан улам көзүн ачкан Бакыткелди, адамча сүйлөгөн бул Ак куштун караанын чала көрүп, аппаарыган боюнча кала берет. «Түшүмдө болдубу, же өңүмдө болдубу?» деп аң-таң калган бала сырдуу бул окуяны атасына айтып келет кечинде. «Түш көргөнсүң го» деп коет атасы беймарал.

Ошентип, чарчап келген бала бат эле уйкуга кирип, жайдын кыска түнү да бат эле таңга алмашат. Эртеси малын жайып ала тоолорун аралап, аркар-кулжалар мекендеген курбу тоолорун көздөй кетет Бакыткелди.

Кыялданып – кыялга, ойлонуп – ойго тойбогон бала мал жайып отуруп, дагы да үргүлөп кетет. Дал ошол маалда баягы сырдуу Ак куш дагы да кайдандыр кектө пайда болот да, адамча сүйлөп, үн салат сакымдатып:

"Эгерде, кимде-ким бактылуу болгусу келсе, мусаапырды мусаапыр дебей, жардам-жакшылыгыңды аяба; чыныгы жакшылык милдет кылынбай жасалат. Бакыт ошонун энчисине буюрулган!"

Сырдуу бул добуш басылары менен умачтай көзүн ачкан Бакыткелди, кечээ коргон күмүштөй жаркыраган Ак кушту даана көрөт. Анан ал куш көздөн кайым болгон тарапты элейе караган бойдон калат.

(музыка)

Болгон ишти бала дагы да атасына айтат. Атасы ишенейин деп бир ойлойт, ишенбейин деп миң ойлонот: «Бактылуу болор адамга бакыттын сырдуу кушу өмүрүндө үч ирет жолугат» деген осуят сөзү эсине түшөт.

Ошондо атасы уулун жанына чакырат да, мындай дейт оор улутунуп:

Абышка: Балам, сага жолуктурган сырдуу Ак кушту Теңирим бекер жибербептир. Сага ал эки ирет жолукту, эми үчүнчү ирет качан жолуктураарын Теңирим өзү билет. Сен бактынды "качан келет" деп күтүп отурбай, издеп жолго чык. Кантейин, боконо сөөгүң ката элек, жашсың. Теңирим өзү жар болсун, оомийин!..

(музыка)

Жомокчу: Бакыткелди алты айга жетер күлазык алат да, жаңы асыйга келген Керкашка атына камчы салып, жолго чыгат. Күнү-түнү уктабай жол арбытат. Тоо-талааларды өтүп далай элдерге кездешет, далай сууларды кечет. Күз өтүп, кыш келет. Кыш өтүп, жаз келет. Жаз жайга алмашат.

Арадан жети жыл өтөт. Астындагы аты жети асыйга толуптур да, өзү эржигит курагына келет.

Кайрадан күз келип, бир сары өзөнгө туш келет. Атын сугарайын деп, тизгин тартат. Булкунган Керкашканын тизгинин кере кармаган жигит ат менен кошо эңкейет. Ачкадан тунарган жигиттин көзү суунун чекесинде калкып турган тоголок кызыл нерсеге урунат. Байкаса, алма экен. Атынан түшө калып алманы алат да, качантан бери оозуна наар албаган неме алмадан бир тиштеп жибергенин билбей калат.

Бактысын бирөө ак эмгеги менен өстүргөн алмадан сураксыз бир тиштеп алганына өкүнүп, өз ыйманы өзүн кечирбей, аны ким өстүрсө ошондон бүтүлүп кечирим сурап, өмүр бою кызматын кылып берүүгө дилинде даяр болуп, өзөн бойлоп өрдөп жолго түшөт.

(музыка)

Жомокчу: Бакыткелди бир канча жол басып, бир шаарга туш болот. Шаардын сакчылары жигиттин алдынан тосот.

Сакчы: Сен кайдан келаткан немесиң?— дейт сакчы, учурашкан соң.

Бакыткелди: Мен алыстан-алыстан келаткан жолоочумун. Өзөндүн аягынан бир алма таап алгама Ачкалыктан сураксыз бир тиштеп алып,

теңир алдында чоң күнөөгө баттым. Ошол алманы ким өстүргөн болсо, ошол адамдан бүтүлүп кечирим сурайын –деп издеп таппай келатам.

Сакчы: – Тамашаң ды коюп, каякка, кимге, эмнеге баратасың, ошону айтчы! Же алыстан келатып, шайтан даарып, жинди болуп калган немесиңби? Эй жигиттер! Ханыбызга алып барып, тамашага баталы!

Жомокчу: Ошентип, эриккен сакчылар жигитти ханга алып барышат.

Ханга Бакыткелди болгонун болгондой айтып берет. А дегенде, ал дагы сакчылары менен кошо күлүп, анан шылдың кылып жатабы деп, чала-була жазалап, акыры бул бала бекер айтып жаткан жок, мында бир сыр бар — деп ойлойт да:

Хан: Макул, бирок ал айыбың анчалык бүтүлүп кечирим сурап, өмүр бою кызматын кылып берер нерсе эмес. Өзүң, адал пейил, ак ниет, пейилиңди Теңирим өзү нээтиңе салган, ырыскыңды мол жаратып, насибинди кен, кылган, бешенеңе күн тууган, ийиниңе ай тууган, бактылуу болор жан экенсиң. Ошондой болсо да, менин айтарым мындай. Сен сураксыз жеген алманын ээси–мына менмин. Алмамды сураксыз жеген айыбың үчүн өмүр бою менин алма багымды багып кызмат кыласың ! Бул - биринчи жаза, а экинчиси кийин берилет. Түшүнүктүүбү?

(музыка)

Жомокчу: Ошентип, Бакыткелди хандын алма багында кызмат кылып, сугарып, багып, күн кечирип кала берет.

Хан Бакыткелдини сыноого салат: ач кылып, ток кылып, пейилин сынайт; оор-жеңил иш буюруп, күчүн сынайт; коркутуп-үркүтүп, эркин сынайт. Бакыткелди баарына чыдайт, бардык сыноодон өтөт. Бала хандын купулуна толот. Арадан куштай учуп дагы үч жыл өтөт, бала он жети жашка келет. Ошондо хан Бакыткелдини өзүнө чакырат да, мындай дейт экен:

Хан: Сен баягы менин алмамды сураксыз жеген айыбың үчүн экинчи жазанды тартар кезиң келди. Угуп тур, сен өз күнөөңдү жууш үчүн менин айтканымды аткарасың ...

Бакыткелди: Куп болот.

Хан: Менин эки көзү сокур, эки кулагы дүлөй, эки буту баспаган, тили сүйлөбөс дудук кызым бар. Ошону аялдыкка аласың. Ошондо сен Теңир алдында айыбыңдан арыласың ...

Жомокчу: Хандын бул сөзүн угуп, Бакыткелди эси ооп эмне дээрин билбей туруп калат. «Баш тартайын» дейт хандын бул талабынан. Бирок, баягы сырдуу Ак куштун айткан экинчи сөзү эсине келет да: «Болуптур, Теңирим башыма салганды көрөйүн, сокур, дүлөй, дудук, шал болсо бир мусапыр экен го, мен деле мусапыр эмей, киммин. Мен андан жакшылык-жардамымды аянбайын»–деп ойлойт.

Бакыткелди: Куп болот, ханым, кызыңызды көзү сокур, кулагы дүлөй, колу-буту мунжу, тили дудук дебейин, Теңирим буйруса тең им кылып, милдет кылбай бактыма жазганын көрөйүн.

(музыка)

Жомокчу: Күндөрдүн биринде хан өзүнө чакырып, Бакыткелдиге каардуу унчукту.

Хан: Баягы сөзүңдөн кайткан жоксунбу? Тагдырына таарынчын жокпу? Бул — акыркы суроом.

Бакыткелди: Жок, тагдырымдын буурганына башымды байладым...

Хан: Анда эмесе, үлпөт үйүнө бул «селсаякты» алып баргыла.

Жомокчу: Жигиттер Бакыткелдини делдендете жетелеп, үйлөнүү үлпүт үйүнө алып келишет. Ал жерде хандын өзү, жан-жөкөрлөрү, «мыкты», «жакшы» деген адамдардын баары толуп турган экен.

Адилет ханыбыздын аруу кызы – Нуркыз келатат! Нуркыз келатат! – деп жарыя кылат жарчы. Карасы, ай десе аркы жок, күн десе көркү жок бир сулуу кыз нөөкөр кыздарынын коштоосунда келаткан экен. Аны көрүп, кыздын сулуулугунан эси ооп жыгылат.

(музыка)

Жомокчу: Бир канча убакыттан соң ачып, Бакыткелди акылына келет. Ошондо хан Бакыткелдиге мындай дейт:

Хан: Мына баягы мен сага айткан кызым. Эмне үчүн мен кызымды «көзү корбөйт» дедим, анткени, жаман, кереги жок нерсеге кызым көңүл бөлүп карабайт дегеним; кызым «тили жок, дудук» дегеним - оозунан жаман сөз, суук кеп чыкпайт, кери сүйлөп, жаман айтпайт дегеним; «буту баспайт, кулагы укпайт» дегеним - тетири нерсеге баспайт, ушак сөздү, каңырыш кепти тың шабайт дегеним. Эми, ушу Теңир берген ырыскыңарды көтөрө билгиле, тутуп алгыла. Оомийин!

Жомокчу: Ошентип, хан Бакыткелди менен Нуркызына ак батасын берип, никесин кыйып, алты жүз төөгө алтын-күмүш сеп артып, салтанат менен узаткан экен.

Бакыткелди эли-журтуна, ата-энесине келип, жары менен бактылуу далай жылдарды кечирип, узак жашаптыр. Адилет, элим-жерим деп жашаган, бей-бечарага кайрымдуу бул жигитти эли хан көтөрүшөт. Ал эч кимдин ак эмгегин жебей, мусапырларга жардам-жакшылыгын аябай, адилет, кайрымдуу хан болуп, Теңир берген ырыскысын көтөрө билип, тээп албай, төгүп албай, бактылуу бузак өмүр кечирген экен.

(музыка)

Аягы

ОН ЭКИНЧИ БӨЛҮК

МЕКТЕПТИН КУУРЧАК ТЕАТРЫ ҮЧҮН ЖОМОКТОРДУН НЕГИЗИНДЕГИ СЦЕНАРИЙЛЕР

Пейилдин бузулушу

(жомок)

(инценировка)

Катышуучулар:

Жомокчу

Абышка.

Кемпир.

Арча

Жомокчу: Кичинескей кыштакта бир абышка-кемпир жашачу. Абышка дайым отун алып сатып, акча тапчу. Андан башка кылар иши жок эле. Кемпири болсо, абышкасы таап келген биртке акчаны алып барып базарга барчу да, күнүгө жей турган нан, май, кант, чай ала турган. Ошону менен алар күн көрүшчү.

Абышканын күндө алган отуну ошого жетчү. Көп кылып отун алганга кудурети да жетчү эмес.

Ошентип жүргөн кыштын бир күнүндө анын отун аларга алы келбей калды. Бул кемпири экөөнүн күнүнүн бүткөнү сыяктанды. Бирок, айласы куруган абышка бар кайратын жыйнап, балтасын алып, жибин курчанып, отунга жөной турган болду.

Абышка: Балтам мокоп калыптыр, байбиче. Отунга өтө турган эмес... Колундан келишинче курчутуп бер. Мен токойго барайын да, эптеп отун алып келейин.

Жомокчу: Кемпири балтасын эптеп-септеп курчутумуш болуп берип, белине байлады да, отунга узатты абышкасын.

Абышка токойго келип, майда отун таппады. Таппады да бир арчага келди.

Абышка: Токойдо майда отун да калбады. Ушуну кыйсам жазга чейин отун болор...

Жомокчу: –деп ойлоду да, абышка балтасын бар күчү менен арчага чаба турган болду. Ошондо баягы арчага адамча тил бүтүп, мээримдүү сүйлөдү.

Арча: О, ак ниет абышка, сен мени кыйба...

Жомокчу: Абышка арчага таң кала карап, жерге отурду. Алсыз дем алып, чекесинин терин сүрттү.

Абышка: О арча! Сени кыйбасам, күндүн суугунда кемпирим экөөбүз кантебиз. Үйдө жээрге бир сындырым наньбыз калбады... Отун сатып жан баккан бир бечарамын да...

Арча: Мен сенин абалыңды түшүнөм, ак ниет абышка. Андан көрөкчө, менин бутагымды карачы. Бутагымда кичинекей баштык илинип турат. Колуңа алсаң, ичинде алтын тыйындар бар. Алгын да, ыраазы болуп, үйүңө жөнө...

Жомокчу: Абышка элеңдеп өйдө турду. Ырас эле, өзүнө карай ийилген бутакта кичинекей бир баштык илинип туруптур. Алып, ичин караса, алтын тыйындар!

Абышка арчага үч ийилип таазим этти да, алтын тыйындарды алып коюнуна ката койду. Бирөө көрө коюп, тартып ала тургандай, коркуп кетти. Анан мындай деди:

Абышка: О касиеттүү ыйык арча! Менин абалымды түшүнүп, мендей бир бечерага жардам бергениңе миң ыраакмат. Мен бул жакшылыгыңды өмүрүм өткөчө эч качан унутпаймын! Мен бул акчанды кемпириме алпарып, жегенге нан, кийгенге кийим алып, эл катары оокат кылалы.

(музыка)

Жомокчу: Абышка арча берген акчаны алып, үйүңө барат. Болгон окуяны кемпирине айтты эле, кемпири тыйындарды көрүп сүйүнүп, базарга барып, экөөлөп оокат алып келишти. Кыштын аяздуу шамалы шыкаалаган үйүнүн тешиктерин бүтөшүп, жылуу кийимдерди сатып алышты, жазга жетерлик оокатты кенен камдап алышты. Эми буларга мындан башка эч нерсенин кереги жок эле.

Бир кызык жери: баягы арча берген алтын тыйындардын касиети бар белем, тыйындар азаймак түгүл, күн сайын кайтадан көбөйүп жатты. Жазга чейин эмес, бир канча жыл бою, керек болсо өмүрлөрү өткөнчө да түгөнөр эмес.

Ошентсе да, жылуу үйдө, бардар оокатка туйтуна түшкөн абышка, бир күнү кемпирине мындай деди:

Абышка: Кемпирим, сен бүгүн балтаны мурдагыдан да мыктылап курчут. Мен баягы арчага барайын да, мындан да көп алтын акчаларыңан алып келейин... Тиги Тентимиш байдан кембизби? Биз дагы бай болуп, карыганда малай жумшап оокат кылалы да. Кандай дейсиң? Же бул оюм жаманбы?

Кемпир: Туура айтасың, абышка. Балтаңды апкел. Мен аны баягыдан да мыктылап курчутуп берейин. Арча курч балтаңды көргөндө, сага мурдагыдан да көп алтын акчаларың бере турган болсун.

Абышка: Ошент, кемпирим.

Жомокчу: Көрсө, дүнүйөнү ойлогондо, адамдын пейили бат эле бузулат тура! Кемпири чалынын айтканына сүйүнүп, балтасын мыктылап курчутту да, белине байлап берип, отунга узатты. Бүгүн ал эптеп алып

келер бир байлам отун эмес, бир кап алтын акчанын келишин күтүп кала берди.

Абышка токойго келип, баягы арчаны тапты. Жанына келди да, бүгүн мындан көп алтын алууну ниет кылып, колтугун кере көтөрүп, балтаны арчага чаба турган болду.

Арча: Абышка, мени кыйбагын...

Абышка: Кыйбаганда кантем. Үйдө отунум жок. Бир сындырым нан калбады... Кемпирим экөөбүз эптеп өлбөстүн күнүн көрүп жатабыз. Кыш катуу. Үйүм суук...

Жомокчу: -деди абышка, калп эле күрс-күрс жөтөлүп.

Арча: Жалган! Баягыда бечера кейпинде келгенинде сени чындап эле аяган элем. Сен анда ак ниет жакшы адам элең. Азыр сен ак нээтин менен эмес, көп акча алууну эңсеп, ач көз нааданга айланып, пейлиң бузулуп келдиң. Эми сага эч нерсе бере албайм... Кеткин бул жерден!

Абышка: Жок! Азыр мен сени түбүңдөн кыямын. Болбосо, сен мага баягыдан да көп алтын акчаларыңды бересиң! Уктуңбу?!

Жомокчу: Абышка «Чаппагын!» деген арчанын сөзүнө көнбөй, курч балтасын өйдө көтөрдү... Ошондо арчанын баягы бутагы чалдын мойнуна ороло түшгү. Бутак чалдын мойнуна бекем оролуп муунта баштады. Бутак оролгондон ороло берди... Абышка турган ордунда муунуп өлүп баратты. Муунгандан мууна берди, көздөрү чанагынан чыгып кетти... Анан ал ташка айланды. Арчанын бутагы ташты чырмап кала берди...

Арчанын бутагы оролгон ошол таш бүгүн да турат дейт...

Көрдүңөрбү, балдар. Байлыкка азгырылып, ак ниет арчанын айтканына көнбөгөн ач көз абышка ошентип, токойдо эч ким көрбөй, өлүп тынган экен.

Музыка.
(Аягы)

МАЗ менен МЭЭ

(же алар адамдарга пайдалуу болуунун жолун канткенде табышканы тууралуу жомок)

Куурчак театры үчүн инценировка

Катышуучулар:

Абышка.

Кемпир.

Ат.

Уй.

Козу.

Улак.

Коен.

Түлкү.

Карышкыр.

Тоо эчки.

Тоо теке.

Аркар.

Жомокчу: Бир абышка-кемпирдин кичинекей короосу, ага батар бир ат, бир уй, улактуу эчкиси жана козулуу кою болуптур.

Бир жылы кыш катуу болуп, баягы адамдын кыштык чөп-жеми түгөнөт экен. Ошондо короодогу малын кантип багуу тууралуу абышка кемпир экөө минтип сүйлөшүп турушат дейт.

Абышка: Кыш оор, жем-чөп түгөндү. Малыбызды жазга чейин кантип багабыз?

Кемпир: Кереги жогун саталы. Өзүбүзгө эт керек, семизин соёлу.

Абышка: Туура айтасың, кемпирим. Ат менен уй керек, аларсыз оокатыбыз өтпөйт. Аларды алып калалы. Эчки менен койдун сүтү түгөндү. Бекер чөп жегенден башка пайдасы жок. Улак менен козу жазга чыкса, тукум болор...

Кемпир: Ошентели. Койду базарга алпарып сатып, эчкини согумга союп алалы.

Жомокчу: Абышка менен кемпирдин мындай сөздөрүн угуп, козу менен улак катуу ойлонуп калышты. Улактын аты—Мээ, козунун аты—Маа экен.

Мээ: Эй, козу. Сен уктунбу, тиги абышка менен кемпирдин сөзүн. Демек адамдарга керегибиз болбосо, бизди деле сатып же союп салышы мүмкүн тура. Ошол үчүн биз адамдарга керектүү бололу

Маа: Туура айтасың, улак. Бирок, адамдарга керектүү болуш үчүн эмне кылуубуз керек? Кантебиз?

Мээ: Мен сени билет го-десем, билбейт турбайсыңбы. Анда эмне кылсак, ыя? Кимден акыл сурайбыз?

Маа: Анда, жүрү. Тиги аттан акыл сурайлы. Ал бизге бир нерсе айтар...

(музыка)

Мээ: –Эй, ат, сени эмне үчүн абышка базарга алпарып сатып жиберген жок ыя?

Ат: Мен адамдарга көп пайда келтирем да. Ошон үчүн.

Мээ: Кантип пайда келтиресиң? Ошону айтчы?

Ат: Мени адамдар күнү-түнү минишет, жүктөрүн ташышат. Жайлоого көчүшөт, кыштоого түшүшөт. Мындан башка да толгон-токой жумуштарын жасайм. Менсиз адамдардын жумушу бүтпөйт.

Маа: Ошон үчүн сени адамдар жакшы көрөт тура...ээ?

Мээ: Анда биз адамдарга кантип пайда келтиребиз? Ат, бизге акылыңдан айтпасыңбы?

Ат: Силер кибиреген бул калыбыңарда адамдарга эмне пайда келтирериңерди биле албайм.

Жомокчу: Анан улак уйга мынтип кайрылат:

Мээ: Эй, уй! Сени абышка менен кемпир эмне үчүн союп коюшкан жок?

Уй: Мен дагы адамдарга көп пайда келтирем да?

Мээ: Кантип пайда келтиресиң, ушуну айтчы?

Уй: Мени адамдар саап сүтүмдү ичет, сүтүмдөн айран, быштак жасайт, каймак алат, каймакты сызгырып май кылышат...

Мээ: И-и, ошон үчүн сени адамдар жакшы көрөшөт турбайбы э?

Уй: Ооба.

Маа: Анда биз адамдарга кантип пайда келтиребиз? Уй, бизге акылыңдан айтып, жардам бербейсиңби?

Уй: Силер кибиреген бул калыбыңарда адамдарга эмне пайда келтирериңерди мен дагы биле албайм.

Жомокчу: Ошентип, ат дагы, уй дагы Козу менен Улакка эч кандай акыл айтып бере алышпайт. «Демек, биз гана бул үйдө адамдарга эч кандай пайда келтирбеген немелер турбайлыбы? Булардын күндө жемин жейбиз, чөбүн жейбиз, күндө сугарып, бизди багышат. А биз буларга эч нерсе кылып бербейбиз? Туурабы? Анан бир күнү бизди да союп же, базарга алпарып сатып жиберипсе кантебиз...Ошон үчүн канткенде пайдалуу болобуз?» дешип ойлоно беришет. Бирок эмне кылышарын билбейт. «Эгерде биз дагы эч кандай пайда келтирбесек, бизди да бир

күнү базарга апарып сатып же согумга союп коюшат турбайбы...» дешип бйлашат... Анан бир жол табуу керектигин издей башташат...

(музыка)

Жомокчу: Жаз жаңы келип, чөп кылтая баштаганда Мээ Маага мындай деп акыл салды:

Мээ: Эми жаз келди. Өзүбүз деле чөп таап жеп, курсагыбызды тойгузабыз. Тээ адырга барып, жан-жаныбарлардан кеңеш сурайлы... Антпесек бул ат, уй, эшек, тооктор бизге эч кандай жакшы кеңеш айта алышпайт окшойт...

Жомокчу: Маа анын сөзүн акыл көрдү да, абышка кемпирге көрүнбөй, короодон чыгышты. Андан адырга кетип калышты. Андан ары коктуга түшүштү. Коктуда кооз-кооз гүлдөр жаңыдан кылтайып, көк-жашыл чөп да өсүп калыптыр.

Маа менен Мээ коктуда чөптүн түрлөрүнөн оттоп жүрүшсө, табылганын түбүнөн апакай бир неме бултаң эте Коён чыга калды.

Мээ: Эй, сен кимсиң бия?

Коён: Мен... мен... бакыраң көз коёңмун

Мээ: Сенин үйүң каякта? Ушу жердеби?

Коён: Ооба... А силердикичи?

Мээ: Биздин үйүбүз... тээ дөңдүн астындагы кыштакта...

Коён: А биякка эмне келдиңер?

Мээ: Бизби..? Адегенде таанышып алалы... Менин атым Мээ, а бул болсо—Маа... Биз «адамдарга кантикенде пайдалуу болобуз», деп ошону ар кимден кеңеш сурап жүрөбүз. Балким, сен айтарсың...

Коён: Силерди билбейм... Биз адамдарга жылуу терилерибизди, этибизди берип пайда келтирип жүрөбүз.

Мээ: А-а... түшүнүктүү... Демек сен дагы бизге жакшы кеңеш бере албайт экенсиң... Биз кеттик...

(музыка)

Жомокчу: Маа менен Мээ коктудан өтүп, тоого чыгышты. Чыгышса узун кооз куйругун булаңдатып жер шимшилеп жүргөн кызыл түлкүгө кезигишти. Ал Мээ менен Мааны көрө сала жыт алып туруп калды.

Мээ: Эй, сен кимсиң?

Түлкү: Түкүбаймын мен. Чын атым—Кызыл Түлкү. А өзүңөр ким деген болосуңар?

Маа: Менин атым—Маа...

Мээ: А менин атым Мээ...

Түлкү: Мен силерди билемин ким экениңерди? Бул жакта эмне адашып жүрөсүңөр?

Мээ: Адашпай эле... Биз адамдарга эмне жакшылык кылсак—деп ошого кеңеш айтар бирөөнү издеп жүрөбүз.

Маа: А көрөкчө бизге кеңеш бериңиз, Түкүбай аке!

Түлкү: Мен... маселен... адамдарга көп эле жакшылык кылып келатам... Менин теримден адамдар кооз тебетай тигип кийип жүрүшөт. Бирок адамдардын мага жакшылык кылганын көрө элекмин... Ошон үчүн адамдарга эмне жакшылык кыларыңарды өзүңөр билгиле... Мен силерге акыл айта албаймын. Кеттим...

Жомокчу: Түлкү кооз куйругун булактатып, бадалдарды аралап чуркап кетти. Маа менен Мээ андан ары кете беришти. Алдынан көк жалдуу карышкыр чыкты. Маа менен Мээ көк жалдуу күрсүйгөн кызыл көздүү немени көрүп коркуп кетишти. Эмне кыларын билишпей, абдырап туруп кальшты. Карышкыр тигилерге жакын келди да, экөөнү алмак-салмак жытгагылады да, тиштерин шакылдатып жиберди.

Карышкыр: Сен экөөң темселеп кайдан жүрөсүңөр? Эмне, ата-энеңерден адашып калдыңарбы?

Мээ: Жо-ок. Биз-Маа жана Мээ болобуз... А сиз өзүңүзчү? Сиз ким болосуз?

Карышкыр: А-а...Ошондой дегиле! Маа менен Мээ... деген болсоңор, мен Кашаба деген болом. Уктуңар беле? Чын атым-Кокжал карышкыр!...

Жомокчу: «Карышкыр» дегенде берки экөө коркуп бүжүрөй кальшты. Баягыда абышка менен кемпирдин «буларды адырга кетирбеш керек. Карышкыр жеп кетет»-деген сөзүн эстеп, Маа дагы, Мээ ыйлап жибере жаздашты.

Мээ: Улуу урматтуу көк жал кашаба! Биз адашпай эле, адамдарга эмне жакшылык кылсак болот деп, ошого кеңеш сурап жүрөбүз...

Маа: Ооба... Ошондой... Сиз бизге кеңеш берсеңиз. Билип алып эле кайра үйүбүзгө кетебиз...

Карышкыр: Ха-ха-ха-ха! «Адамдарга жакшылык кылабыз» деп... О-о-о-о! Бирок... бирок. Силердин оюңар жакшы экен. Албетте биз адамдар менен кээде таарыныша кетип жүрөбүз... Чынын айтсам: биз алардын ат, уй, кой, эчки, козу-улактарын жеп, көтөрө качып жүргөнүбүз бар. Бул үчүн алар бизди жакшы көрүшпөйт. Кээде адамдар бизди канканга түшүрүп, же атып алышып, терибизден канча адамдар тон тигип кийип жүрүшөт. А адамдар бизге жакшылык кылып, жардам бергени боло элек... Ошол үчүн, Маа менен Мээ, мен азыр силерге кеңеш бере албайм!... Түшүнүтүүбү? Бир...р...рок, мен азыр силерди эки чайнап бир жутуп койсом болмок... Ошентпей койгонум эле-адамдарга жакшылык кылганым болсун! Кошкаула, аман болгула!

Жомокчу: Ушинтип да, карышкыр андан ары жүрүп кетти.

(музыка)

Жомокчу: Ошентип, Маа менен Мээ эмне кылар айла таба алышпай, же акыл айтар эч ким жок, «башыбыз оогон жакка бара берели» деген чечимге келишти. Улам өйдөлөп, тоого чыга башташты. Ошол кезде алардын астынан үйдөгү абышка-кемпирдин эчкисине окшош,

мүйүздөрү аркайган көк эчкилер чыга калышты. Аларды көрүп, энесин көргөндөй сүйүнүп, Мээ маарап жиберди.

Мээ: Мекекее! Саламатсыңарбы, апакелер!

Тоо эчки: Саламат...чылык.. Силер кайдан жүргөн немелерсинер?

Мээ: Биз жердин баарын кыдырып, акыл сурап жүрөбүз...

Тоо эчки: Эмне деген акыл керек силерге..? Кана сурагыла...

Мээ: Биз тиги өзөндөгү абышка кемпирдин улагы менен козусу болобуз. Менин атым—Мээ, мунун аты—Маа. Экөөбүз абышка-кемпирге кантип жардам берүүнүн жолун издеп жүрөбүз. Бизге коен менен түлкү, анан карышкыр дагы эч кандай акыл айта албай коюшту?

Тоо эчки: О-о, анда силер жакшы улак-козу турбайсыңарбы? Албетте, бирөө-бирөөгө зыянын гана тийгизбестен, пайда да келтириш керек. Бирөөгө пайда келтирген неме гана өзүн бактылуу сезет... Ошон үчүн, мен силерге мындай кеңеш берейин, балдарым. Сен, Мээ, мени көңүл коюп ук. Сен чоңоюп эчки болгондо, адамдарга көп төл беришиң керек. Жыл сайын эгизден, үчтөн төл берген болсоң, абдан жакшы болмок. Көлдөгү сүт берсең, андан бетер жакшы. Ошондо гана адамдар сени барктап-баалап багышат жана сен өтө бактылуу болмоксун...

Жомокчу: Чоң эчкинин кеңешин угуп, Мээ сүйүнүп кетти. Ойноктоп, таштан-ташка секирди. Анын сүйүнгөнүн көрүп, бирок сүйүнүү али эрте экендигин билдирип, эчки кайра сөзүн улантты:

Тоо эчки: Сен шашпагын, Мээ, сүйүнүү али эрте. Эсеби- маселен, сен ошого кантип жетишесиң? Ушуну ойлонуш керек. Сен, бирок, капаланба... Анын жолу табылат. Сен адамдарга жана мен айткандай пайда келтиргич келсе, узак убакытка биз менен бирге жүрөсүң. Мөңгүнүн таза суусун ичип, белестердин таза тулаңынан, «мекери чөбүнөн», анан да, эң мыктысы, «кийик оту» деген чөптөн жеп жакшылап азыктанышың керек. Түшүнүктүүбү?... Ошондо гана сен мыкты эчки болосуң.

Мээ: А бул, менин досум Маа кандай кылат? Ал дагы...

Тоо теке: Коё тур, анын жолу башка. Маа эртең менен мени ээрчип, тээ асканын башына барсын. Ал жерде Маанын туугандары бар. Алар Аркар жана Кулжа дегендер болушат. Маага бизден көрөкчө ошолор жакшы кеңеш беришет...

(музыка)

Жомокчу: Мээ Кийик текени ээрчип, аскаларга чыгып барды. Ал жерден мүйүздөрү бир кучак аркар-кулжалар алдыларынан чыгышты. Маа аларды көргөндө көздөрү алайып, өзү коёндон бетер бөжөйүп калды.

Тоо теке: Коркпогун. Булар сенин түп аталарыңдын туугандары болот. Аркар-кулжалар деген—ушулар. Аска-зоолорду мекендеп жашайт. Кел, андан көрө, туугандарың менен учурашалы. Ассалоом алейкум, аркар, кулжа туугандар!

Аркар: Алекима ассалоом! Келгиле-келгиле!

Тоо теке: Бул өзүнөрдүн тууганыңар Момун Койдун баласы – Маа деген болот. Адамдарга пайдалуу болуунун акылын үйрөнөлү деп атайы келишиптир...

Аркар: О-о, адамдарга пайдалуу болуунун акылын сурап жүрсөң, жакшы экенсиң. Биз сага колдон келгенче жардамыбызды аябайлы. Адегенде, сен биз менен бир жыл жаша. Ошондо гана сен жакшы кой болуп чоңоёсуң. Биз менен бирге аска-зоолорду кыдырып, ак мөңгүнүн таза суусун ичесиң; аскалардын кылда учунда гана өсүүчү «Мээр чөптүн» даамын татасың. «Мээр чөптү» жеген тирүү жанга эзели оору жолобойт. «Аркар оту» деген касиети күчтүү чөптү жеген малдын сүтү көлдөй агып, өзү тоодой болуп чоңоёт, жүнү жибектей созулуп, узун болот. Эгер сен ушулардан азыктанып, сүтүң көлдөй, өзүң тоодой болуп, жүнүң жибектей созулуп, бекем жана узун болсо гана адамдарга пайдалуу жана керектүү кой болосуң. Ошондо адамдар сенден тукум алып, көбөйтүп, сүйүп багат.

Жомокчу: Ошентип Маа менен Мээ тоо кийиктери менен аркар-кулжалардын арасында бир жыл жашап, көп нерсени үйрөнүштү. Мээ чоңоюп тоо кийиктей керилген сулуу Кер эчки, ал эми Маа болсо жаш аркадай болуп мүйүзү чыгырыктап, жүнү жибектей төгүлүп, кийинки жазда өзүлөрүнүн короосуна байкатпастан кирип барышты.

Буларды көрүп абышка менен кемпир таң калып карап калышты. Албетте, адегенде, тааныбай жатып зорго таанышты. Анан бир жылдан бери жоголуп кетип кайра табылган Кер улагы менен Боз козусу экенин билишип, аябай сүйүнүштү.

Мээ ошол жаздан баштап жыл сайын эгизден улак тууп, сүтү көлдөй ташып сүйүнтсө, Маа дагы ошол жаздан баштап, жыл сайын аркардай козуларды төлдөп, жибектей жүнүн берип кубантты. Абышка-кемпир короосуна төл батпай, сарайына жибектей жүн батпай байып, жыргап жашап жатып калышты.

Музыка
(аягы)

ШАМБАЛА

(Куурчак театры үчүн жомок-инценировка)

Катышуучулар:

Жомокчу,

Абышка,

Кемпир,

Бай,

Шамбала,

Уй ферма,

Тегирменчи,

Дүкөнчү

Жомокчу: Бир жылы кышында кар калың жаап, катуу суук болду. Абышка-кемпирдин мешке жагар отуну калбады. Тепейген үйүн жылытмак турсун, тамак да жасап иче албай калышты. Абышка абдан карыган эле да, токтойго барып отун алып келүүгө алы жетпеди. Ошондо эмне кылар айласын таппай, абышка менен кемпир оокаттуу кошунасына жалдырап барышты.

Кошунасы абдан бай эле, өзү чоң кызматта иштечү. Үч кабат үйү, жалтыраган кооз машинасы бар. Курсагы салаңдап, күн сайын семирип баратат..

Бай кошунасы абышка менен кемпирге бир көмөч нан, анан бир шам берди да, үйүнөн түртүп чыгарып, эшигин катуу жаап алды:

Бай: Эми келбегиле. Силер эмес, менин өзүмдүн отунум жок. Силер эмес, өзүм араң оокат кылып жатам. Мындан башка эч кандай жардам бере албайм! Көзүмө көрүнбөй, жоголгула!

Жомокчу: Ал калп айткан эле. Кампасы толо отуну менен унталканы, жөртөлөсү толо кышка сактаган оокаты бар болчу. Бай ушунчалык таш боор жана зыкым болгондуктан, бечара абышка-кемпирди аяп койбоду. Абышка-кемпир үйүнө келишип, бири-бирине армандарын айтып, көз жашын көл кылышты.

(музыка)

Абышка: –Балабыз болсо отун алып келбейт беле...

Кемпир: Балабыз болсо, Акча таап келип, бизди бакпайт беле...

Абышка: Бир шам менен үйүбүздү канча күн жарык кылабыз...

Кемпир: Бир көмөч нан менен канча күн жашайбыз...

Жомокчу: Ошентип, абышка-кемпир бай кошунасы берген бир көмөч нанды сууга чылап жеп, эптеп-септеп бир аз күн өткөрүштү. Анан ал нан да түгөндү.

Бир күнү таңга маал абышка-кемпир ачка жана үй суук болгондуктан, төшөктөрүнөн турууга да жарабай калышты. Бир убакта кемпир ыйлап кирди:

Кемпир: –Ушинтип жатып өлөбүзбү?

Абышка: Кой, байбиче, мени эптеп ордумдан тургуз. Мен токойго барып бир тутам отун алып келейин. Боорукер адамдар жолугуп калса, бир сындырым нан берер. Кечке чейин келбей калсам, анда менин өлүп калганым ошол талаада...

Жомокчу: деп араң эле сүйлөдү абышка. Бирок, аны кемпири тургуза албады, өзү да турайын деп, тура албады.

Үйдүн терезесинде баягы бай кошунасы берген шам үлбүлдөп күйүп турат. Ал дагы түгөнөйүн деп калгандыктан, туруп барып өчүрүүгө да алдары келбеди. Анын түгөнгөнү– үйдүн ичине караңгы түн түшкөнү эмеспи.

(музыка)

Жомокчу: Аңгыча ошол үлбүлдөп жанган шамдан бир кичинекей жалын бөлүнүп чыкты да, кичинекей балага айланды. Ал бала сөөмөйдөй эле болчу. Бала абышканын маңдайына келип туруп калганда, тандана сурады абышка:

Абышка: Эй... бала... сен кимсиң?

Шамбала: Менби? Мен– Шамбаламын.

Абышка: «Шамбала»?

Шамбала: Ооба... Мен–Шамбаламын...

Абышка: Кимдин баласысың?

Шамбала: Силердин балаңармын.

Абышка: Биздин сендей балабыз жок эле го..?

Шамбала: Балаңар жок болсо, мындан ары балаңар болот.

Жомокчу: Табышмактуу бул окуяга түшүнө албады кемпири дагы:

Кемпир: Шамбала, сен кайдан келдиң ?

Шамбала: Шамдан чыгып келдим. Ошол үчүн менин атым – Шамбала.

Жомокчу: Өзү сөөмөйдөй болгон, кийген кийими жок бу баланы сынамакка абышка буларды минтип таң кала сурады:

Абышка: Эй, Шамбала, деги, сени колундан эмне келет?

Шамбала: Менин колумдан баары келет. Үйүңөрдү жылытам, түндө жарык кылам, тамагыңарды бышырам...

Абышка: Анда, Шамбала, сен жакшы бала окшойсуң. Адегенде үйдү жылытчы.

(музыка)

Жомокчу: Шамбала үй ичинде тегеренип учуп жүрүп, бат эле жылытып жиберди. Тепейген кичинекей үйдүн терезелери да тоңуп калган болчу. Алар да эрип, эшик көрүнүп калды. Тоңуп, бүрүшкөн абышка-кемпир эми ысып, көйнөкчөн болуп жыргап эле калышты. Бирок, бир убакта кемпирдин үй жылыгандагы кубанычы бат эле жоголуп, минтти:

Кемпир: Эми, бышыра турган тамагыбыз жок. Эмне кылабыз?

Шамбала: Ата, апа. Андай деп капаланбагыла. Мен силерге тамак да таап келем.

Жомокчу: Ошентти да, Шамбала эшикти көздөй жөнөдү. Шамбала, адегенде ун алмакка тегирменчинин үйүнө барды.

(музыка)

Шамбала: Салоомалейкум, Тегирменчи аке!

Тегирменчи: Алеки салам. Бу сен ким деген баласың ыя?

Шамбала: Мен-Шамбала деген бала болом. Тээ жогорку кыштактагы абышка менен кемпирдин баласымын.

Тегирменчи: О-о, сен абышка-кемпирдин баласы болсоң, жакшы бала экенсиң. Келген жайыңды айт.

Шамбала: Тегирменчи аке, атам менен апамдын кыштык ун-талканы түгөндү. Атам менен апама жазга жетерлик ун-талкан бериңиз. Акысына тегирмениңиз менен үйүңүздү жазга чейин жылытып берем.

Тегирменчи: Болуптур-болуптур. Андай болсо, жакшы экен. Ун-талканды азыр эле жеткирип берем.

Жомокчу: Тегирменчинин да кышкы отуну азайып, үйү муздак болчу. Анын үйү менен тегирменин заматта жылытып берди. Тегирменчи ага ыраазы болду.

Тегирменчи убадага туруп, абышка-кемпирдин үйүнө ун-талканды жеткирип берди.

(музыка)

Жомокчу: Шамбала андан ары уй ферманын үйүнө барды. Ферма башчынын үйүндө да отун-көмүрү азайып, кыйналып жаткан болучу.

Шамбала: Салоомалейкум, уй ферма аке.

Уй ферма: Валеки салам, Бу сен ким деген баласың, ыя?

Шамбала: Мен шамдан чыккан Шамбала деген болом.

Уй ферма: Сен Шамбала болсоң, деги, колундан эмне келет?

Шамбала: Колумдан келер нерсе-үй жылытам. Үйүбүздө эт, май, сүтү түгөнүп, атам менен апамдын карды ачып, кыйналып жатышат. Мен сиздин үйүңүздү жазга чейин жылытып берип турайын. Сиз акыма менин ата-энеме жазга жетерлик азык бериңиз.

Уй ферма: Андай болсо, жакшы болбодубу. Мына эт-май, сүт-десең. Азыр эле жеткирип берем.

Жомокчу: Шамбала ошентип, уй ферманын үйүн да жазга чейин жылытып берүүгө убадалашты да, жазга жетерлик эт-май алды. Этти да абышка-кемпирдин үйүнө ферма башчысы өзү бат эле жеткирип берди. Шамбала андан ары дүкөнчүнүн үйүнө жөнөдү.

(музыка)

Шамбала: Салоомалейкум, дүкөнчү аке! Мен жогору жактагы абышка-кемпирдин баласы-Шамбаламын.

Дүкөнчү: Валекиме салам, Шамбала. Шамбала болсоң, сен кызык бала экенсиң. Деги, сенин колуңдан эмне келет, ыя?

Шамбала: Мен-шамдан чыккан Шамбаламын да. Үйүңөрдү жылытам. Атам менен энемдин кант, чай, ун-шекери калбай калыптыр. Мен сиздин үйүңүздү жазга чейин жылытып берип турамын. Сиз бизге жазга жетерлик азык бериңиз.

Дүкөнчү: О-о, анда жакшы болбодубу! Менин да отунум менен көмүрүм түтөнүп, үйүмдү кантип жылытарымды билбей жаттым эле.

Жомокчу: Дүкөнчү дүкөнүнө от жага албай, көмүрү жок, үйү да муздап, кыйналып жаткан экен. Шамбала анын да дүкөнү менен үйүн жылытып берип, убадалашып, кант, чай, туз алды. Аларды дүкөнчү абышка-кемпирдин үйүнө жеткирип берди. Абышка - кемпирдин үйүнө заматта ун менен эт, кант менен чай батпай бапырап, жыргап эле жатып калышты. Шамбала тамакты бат эле бышырып, абышка-кемпир курсактарын тойгузду.

(музыка)

Жомокчу: Анан кеч кирди. Ошондо абышка-кемпир Шамбаланы жакшы көрүшүп, коюндарына кучактап жаткылары келишти.

Кемпир: Шамбалам, сен биздин балабыз болгон соң, кел, биздин коюнубузга жат.

Шамбала: Жок, апа, ата, мен силердин койнуңарга жата албайм. Жатсам-төшөгүңөрдү күйүзүп жиберем. Анткени, мен шамдан чыккам да.

Жомокчу: деди да, терезеде күйүп турган шамга кирип кетти.

Ошентип күндөр өтө берди. Шамбала эртең менен баягындай эле шамдан учуп чыгат да, абышка-кемпирдин үйүн жылытып, тамактарын бышырып, чайын кайнатып берет. Баягы убадалашкан тегирменчинин, уй ферманын жана дүкөнчүнүн үйүнө барып, үйлөрүн жылытып келет да. Анан түндө жатарда шамга кирип кетет.

Абышка-кемпир эч нерседен бейкам болуп жыргап жашап жатышты.

(Музыка)

Жомокчу: Күндөрдүн биринде абышка-кемпирдин баягы сараң бай кошунасы минтип ойлонду:

Бай: "Абышка менен кемпир үйүндө жагар отуну жок, жээрге оокаты жок, тоңуп, качан эле өлүп калды го. Өлүп калса, тепейген үйүн трактор менен түрттүрүп таштайын да, короомо кооосун кошуп алайын, ха-ха-ха!»...

Жомокчу: деп ач көздөнө абышка менен кемпирдин үйүнө басып келди. Келсе абышка-кемпир баягыдай жүдөгөн түрлөрү жок, үйү жышжылуу, карындары ток, кайгы-капасы жок, кампасы оокатка толо, жыргап жашап жаткан түрлөрүн көрүп таң калат да, алардын кантип мындай жашоого жетишип калганын такып сурайт.

Бай: Ой, абышка-кемпир! Силер үйүндө сындырым наны жок, бир жагым отуну жок, эчак тоңуп өлүп калды го-дедим эле. Мындай көп оокатты кайдан таап жашап жатасыңар. Же, бир жактан уурдап алдыңарбы?

Жомокчу: Ошондо жашоосуна ыраазы болгон абышка-кемпир, ичинде эч кандай кири жок, болгон сырын айтып беришет.

Абышка: Жок, байым. Антип бекер күнөөгө батпа. Биздин Шамбала деген балабыз бар, ошол багып жатат.

Кемпир: Ооба, байым. Шамбала балабыз оокат таап берип, үйүбүздү жылытып, түндө жарык кылып берет.

Бай: Кана, көрсөткүлөчү, Шамбалаңарды? Ал менин үйүмө да барып, үйүмдү жылытып берсинчи.

(музыка)

Жомокчу: Абышка-кемпир Шамбаласын чакырып, байга көрсөткүлөрү келишет. Шамбала шамдан чыгып келет да, байга салам айтат.

Бай: А-а, Шамбала деген сенсиңби?. Айдай эле кыйын болсон, менин үйүмдү да жылытып берчи.

Шамбала: Байым, ата-энем уруксат беришсе, мен кызматыңызга даярмын.

Жомокчу: Абышка-кемпирдин уруксаты менен Шамбала кошунасынын үйүнө барат. Ачкөз бай үч кабат үйүн, жер төлөсүн кошо, кампаларын дагы, машина койгон гаражын, уй, кой баккан сарайларынын баарын жылыттырат.

Бай: Кампаларымды... Гаражымды... Жертөлөмдү... Кой сарайымды... Уй сарайымды... Ат сарайымды... Баарын...

Жомокчу: Анан ач көздөнүп минтип ойлонот:

Бай: «Муну абышка-кемпирге кетирбейин да, үйүмө камап алайын. Жазга чейин муну пайдаланып дагы да кө-өп байлык табайын, ха-ха-ха!»

Жомокчу: Ошентип, ыгын таап Шамбаланы «кармап алайын» деп кубалайт. Шамбала карматпай качат. Ал биринчи кабаттан экинчи

кабатка, андан үчүнчү кабатка качат. Шамбала ачкөз байдан качып дубалдагы килемге, терезедеги кооз пардаларга, жерде салынган оймолуу шырдак-ала кийиздерге тийет. Жалтыраган шифонер, шкафтарга урунат. Ал тийген, урунган буюмдун баары күйүп өрттөнүп кирет. Андан качып, Шамбала ачкөз байдын кампасына, андан жер төлөсүнө, андан машина койгон гаражына, андан ары уй-кой сарайларына качат. Ал барган бардык жерлер күйүп, өрттөнүп, ачкөз байдын бардык короо-жайы бүтүндөй өрттөнүп кетет да, жалгыз өзү калат. Бардык байлыгынан кол жууп, ачкөз бай тойбостугунун айынан абышка-кемпирден да кедей болуп калат. Анан ыйлап кала берет.

Бай: Оо-оо-оо...

Жомокчу: Ал эми, абышка-кемпир болсо, эч кимге залалы жок, боорукер баласы Шамбала менен жыргап-куунап жашай беришиптир.

(аягы)

Кыргыз тили окуу китептеринин мазмунуна коюлуучу дидактикалык жана методикалык талаптар

Алгы сөз

Окуу программалары маанилүү мамлекеттик документ катары өзүнө тиешелүү предмет боюнча билим берүүнүн негизги багыттарын аныктап турат. Ал эми окуу китептери болсо окуу программаларда камтылган негизги жоболордун түздөн-түз же чыгармачылык менен ишке ашыруучу маанилүү каражат болуп саналат. Ал, ошону менен бирге, окуучу менен мугалимдин окуу процесстеги чыгармачыл иш-аракеттерин уюштуруучу да, ага багыт берүүчү да негизги каражат катары кызмат кылат.

Маселе окуу китебинин, айрыкча, улуттук мазмундагы окуу китептерибиздин (комплекстеринин) кызматы жөнүндө далилдеп айтууда гана эмес, ал ошол кызматын кандай деңгээлде өтөп жаткандыгын, анын бүгүнкү күндөгү деңгээлин, мүнөздүү мүчүлүштүктөрүн аныктоо, аны мындан ары өркүндөтүүнүн келечектүү багыттарын табуу учурдагы ата-мекендик педагогикалык илимибиздин алдындагы орчундуу маселе болуп олтурат.

Мына ушул багытта республикабыздын окутуу кыргыз, орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептердин кыргыз тили окуу китептерибизди мазмундук жактан кайра түзүү, аны учурубүздүн эң зарыл талаптарына—окутуунун компетенттүүлүк парадигмасына жараша өркүндөтүп кайра түзүүнүн багыттарын аныктоо айрыкча көңүл бурууну талап кылып отурат.

Мына ушул максатка ылайык, республикабызда билим берүүнү сапаттык жаңы деңгээлге көтөрүү, натыйжага багыттап окутуу милдеттерин чечүү маселелери, сөзсүз түрдө, билим берүүнү мезгилдин талабына ылайык жаңылоо маселеси менен катар, окуу куралдарын жана бүтүндөй педагогикалык адабияттарыбызды жаңылап даярдоону жана сапаттуу кылып басып чыгарууну түп тамырынан жаңыртып түзүү керектигин эскертип отурат.

Бул туурасында сөз кылууда, деги эле, окуу китеби деген эмне, китебинин маңызы, милдети кандай? —деген суроонун айталансында бир аз сөз кылалы.

Көптөгөн окумуштуулар окуу китебин теориялык жактан терең иликтеп үйрөнүү менен, анын маани-маңызын, кызмат-милдетин, окутуунун жүрүшүндөгү анын ролун белгилүү деңгээлде аныкташты. Атап

айтканда, В.В.Краевский «Окуу китебинин теориясы – опол эле учурда окутуунун теориясы болуп саналат» – десе, С.Т.Шаповеленко: «Окуу китеби кайсы бир предмет боюнча маалыматтарды алып жүрүүчү каражат» деп эсептейт. Ал эми И.Я. Ларнер «Окуу китебин түзүү – бул окутуу – тарбиялоо процессин проектилоо» деген. Ал эми, мекепе окуу китебинин теориясы менен практикасына зор эмгек сиңирген окумуштуу Д.Д.Зуев: «Окуу китеби жалпыга бирдей документ», ал «өзүнө сабактардын мазмунун жана окуучулардын таануу ишмердүүлүгүнүн багыттарын бириктирип турат» деп жазган.

И.Я.Ларнер бул ойду андан ары тереңдетип, «окуу китеби бүтүндөй окутуу процессин уюштурууга кызмат кылат» деп, анын ролун эң туура белгилегени бар.

Ал тургай, өз кезегинде советтик окумуштуулардын ичинен Н.К.Крупская: «Окуу китебин ар ким өз алдынча окуп-үйрөнүүгө мүмкүн болгудай кылып түзүү керек» деп белгилөө менен биринчи жолу туруктуу (стабилдүү) окуу китебин түзүү идеясын алдыга койгон жана окуу китебин түзүүдө чаржайыт ишке (кустарщинага) жол бербөө керектигин катуу эскерткен.

Ошону менен катар, К.Д.Ушинский да кезегинде заманбап окуу китебин түзүүнүн башында туруп, окуу китебинин ролу жана окуу процессин уюштуруудагы кызматы тууралуу түшүнүктөрдүн өнүгүшүнө чоң кадамдарды таштаган. Анын Я.А. Каменскийден айырмачылыгы, ал окуучулар окуу материалын, билимдерин негиздерин өздөштүрүүдө терең жана ыраттуу психологиялык процесстин болорун туура түшүнүү менен, окуу китебинин иштиктүү логикалык ички түзүлүшүн (структурасын) жана мазмунун илимий жактан көрө билген.

Ата мекендик педагогикалык илимибизде да мектеп окуу китептерин түзүүнүн теориялык-практикалык маселелери колго алынган учурлар жок эмес. Алар айрыкча, Республикабыз эгемендүүлүгүн алгандан кийинки мезгилге туш келип, айрыкча, улуттук мазмундагы окуу китептерин түзүү идеясын көтөрүп чыгышкан. Алсак, профессор И.Бекбоев жалпы эле окуу китептерин түзүүнүн теориялык-методикалык маселелерин иликтөөгө аракет кылса, профессор С.О.Байгазиев кыргыз тили жана адабияты окуу китептеринин мазмуну менен түзүлүшүнө коюлуучу дидактикалык талаптарды аныктоого алгач ирет кайрылган.

Бул маселе боюнча профессор Н.И.Ишекеевдин, доцент Н.И.Ибраеванын жбар.ана А.Токтомамбетовдун да айрым изилдөөлөрү эске алууга татыктуу. Ушул саптардын авторунун да бул маселе боюнча бир катар иликтөөлөрү жарык көргөнү бар.

Кыргыз тили окуу китеби жөнүндө сөз кылууда анын коомдук ролу, учурдагы маани-маңызы тууралуу айтпай коюуга болбойт. Анткени кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил болуу болуу менен, идеологиялык күчкө эгедер. Ошону менен катар, окуу китептин

өзү кайра ал тилдин өнүгүшүнө таасир этүү менен, өзүнө мамлекеттик чоң милдетти тагып отурат. Андыктан, кыргыз тили предметинин сапатын жогорулатуу үчүн, адегенде, окуу китептеринин сапатын жогорулатуу, алгылыктуу методика менен жазып чыгаруу милдети айрыкча маанилүү болуп чыга келет.

Ошондуктан, учурдагы дагы бир милдет-окуу китептерин жазуунун алдында, авторлордун бул проблема боюнча сабаттуулугун камсыз кылуу, алардын окуу китептерин түзүүгө карата зарыл талаптар менен куралдандыруу милдети коюлбай койбойт.

Бул колдонмо мына ушул максатты көздөп, кыргыз тили окуу китептерин түзүүнүн, анын мазмунун аныктоонун, аны мынданары көтөрүүнүн бир катар принциптүү жагдайлары менен болочок авторлорду тааныштыруу вазийпасын көздөп даярдалганын эскерте кетели.

Эмесе, сөз нугу ушул жагдайда болсун.

Биринчи бөлүк

Окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин Кыргыз тили окуу китептеринин мазмунуна коюлуучу дидактикалык талаптар

Биринчи талап:

Кыргыз тили окуу китептин түзүүдө авторлор жетекчиликке алынуучу методикалык принциптер кайсылар?

Дидактиканын жетектөөчү принциптери катары – илимийлүүлүк, жеткиликтүүлүк, ырааттуулук, аң сезимдүүлүк, бекемдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк, уланмалуулук, турмуш практикасы менен байланыштуулугу, чыгармачылык активдүүлүк, дифференцирлеп окутуу жана оптималдуулук принциптерин сунуш кылынып келери белгилүү.

Ушулар менен катар, улуттук мазмундагы окуу китептерин түзүүдө профессор И.Б.Бекбоев мындай принциптүү жагдайларды эске салат:

1) Билим берүүдөгү улуттук-маданий жактан кайра жаралуу, жаңыланган мектептерибизди талаптагыдай өзгөртүүбүздүн бир белгиси болуусу;

2) Өткөн тоталитардык идеялогиянын натыйжасында тамыры аёосуз балталанган адабияттардын калыбына келтирилиши, элдик педагогиканын тунук булактарына алып баруучу жолдогу урандылардын тазалануусу;

3) Тереңдеги улуттук-маданий салттарга кайрылуу – концепциянын жана мамлекеттик-предметтик стандарттардын негизги белгисине айлануусу.

Албетте, булар менен катар эле, кыргыз тили окуу китептерин түзүүдө өз алдынчалуу методикалык принциптер катары төмөндөгүлөргө көңүл бурууга тийишипиз:

1) эне тилибиздин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө таянуу принциби;

2) улуттук тил илимибиздин, этнопедагогика жана адабияттаануу илимдеринин жетишкендиктерине таянуу принциби;

3) балдарга этнолингвистиканы, анын бай корун талаптагыдай үйрөтүүнү дидактикалык жактан уюштуруу принциби;

4) элдик фольклордук педагогиканын идеяларына таянуу принциби;

5) улуттук психологияны, менталитетти чагылдыруу принциби;

6) эл-жерди, Атажуртун тарыхын, ата салттарды чагылдыруу принциби;

7) улуттук сезимди, намысты, сыймык дөөлөттөрдү жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды айкалыштырып берүү принциби.

Бул принциптерден улам окуу китептердин мазмунунда мындай проблемалуу жагдайлардын чечилишин авторлор эске алуулары зарыл:

– улуттук окуу китептерибизди түзүүдө эне тилибиздин фонетикалык, грамматикалык, лексикалык өзгөчөлүктөрүн, нормативдүү мектеп грамматикасынын чен-өлчөмдөрүн эске алуу;

– жалпы элдик тилди камтуу, анын ичинен, балдардын кызыкчылыгына, курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык лексикалык каражаттарды тандоо, топтоо, анын этнолингвистикалык минумду эске алуу, алардын грамматикалык гана эмес, лексикалык-семантикалык маанисин чечмелеп түшүндүрүү;

– грамматикалык материалдарды сунуш кылууда кыргыз тил илиминин учурдагы жетишкендиктерине, тилдик нормаларга ылайык сүйлөө жана жазуу эреже-терминдерди так жеткиликтүү, түшүнүктүү деңгээлде берүү;

– окуу материалдарынын мазмунунда улуттук менталитетти, кызыкчылыктарды, өзгөчөлүктөрдү чагылдырган, элди-жерди, Атаменди, анын географиясын, тарыхын мазмунуна сиңирген тексттерди тандоо, топтоо; балдарга улуту жөнүндө таанытуу аркылуу улутжандуу сезимге тарбиялоо, ал үчүн элдик оозеки чыгармаларга, алардын балдарга ылайык үлгүлөрүн кеңири сунуш кылуу;

– улуттук сезим, улуттук сыймык, улуттук намыс, улуттук салт, улуттук дөөлөт, символдор, элдик майрамдар, алардын маанисин, өткөрүү жолдорун түшүндүрүүчү, алардын атрибуттарын өздөштүрүүгө багыт берүүчү, өткөрүү тартибин билдирүүчү маанайдагы түрдүү жанрдагы элдик чыгармаларды иргеп алуу;

– улуттун кадыр-баркын көтөрүүчү белгилүү инсандар, элдик баатырлар, эмгек алдыңкылары, жалпы эле, кичүүлөргө үлгү болуучу адамдар тууралуу баяндар, ыр, аңгеме, жомок, уламыш, аңгемелерге орун берүү;

– улутту улут кылып бекемдеп, өнүктүрүп келген асыл дөөлөттөр, мурастар, нравалык-этикалык эрежелер, улуттук философия, дүйнө тааным ойлорун, гуманисттик түбөлүктүү идеяларды окуу материалдарында чагылдыруу жана аларды кенже курактагы балдардын өздөштүрүүсүнүн ыңгайлуу методикалык аппаратын түзүү;

–өлкөнүн учурдагы саясий-экономикалык абалын да унут калтырбай, анын келечегин камсыз кылууга, алдыга адымдоо сезимин жаратууга колкабыш кылууга балдарды психологиялык жактан даярдоо, калыптандыруу идеяларын эске алуу;

–улуттук баалуулуктар менен бүткүл адамзаттык баалуулуктарды окуучулардын айкалыштыра-салыштырып билүүсү, өзүн-өзү өнүктүрүүсү үчүн дүйнөдөгү мыкты жетишкендиктерди, жаңы технологияларды

үйрөнүүгө үндөө, алар аркылуу өлкөнүн келечегин камсыз кылар бүгүнкү жаш инсанды билим-тарбия жагынан эмитен кам көрүп, колдоого алуу зарылдыгын туюу...

Экинчи талап:

Кыргыз тили окуу китептеринде окуучулардын тилдик-коммуникативдик жана когнитивдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу маселелери кантип эске алынат?

1. Тилдик компетенттүүлүктөрдү калыптандырууда эмнелерге көңүл бөлүнүүсү керек?

- тилдин системасы боюнча теориялык билимге ээ кылуу;
- адабий тилдин нормасын таанытуу;
- тилдик кор, сөздүк курамы жөнүндө теориялык билимге ээ кылуу;
- эне тилдин сөздүк байлыгына ээ кылуу;
- тилдин грамматикалык түзүлүшүн үйрөтүү;
- тилдик көрүнүштөрдү (формаларды) талдай билүүгө үйрөтүү;
- сөздүктөр менен иштей билүүгө үйрөтүү;
- орфографиялык сабаттуулугун калыптандыруу;
- сөздөрдү, сүйлөмдөрдү түзүп жана талдай билүүгө машыктыруу.

2. Коммуникативдик компетенттүүлүктөрдү калыптандырууда эмнелерге көңүл бөлүнүүсү керек?

- кеп ишкердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө жараша иштей алууга машыктыруу;
- кеп маданиятына үйрөтүү;
- кептин стилдерине жараша иштей алууга машыктыруу;
- түрдүү чөйрөдө сүйлөө ишмердүүлүгүнө ээ болууга көнүктүрүү;
- сүйлөшүү этикетине үйрөтүү;
- кептин функционалдык түрлөрүнө жараша иштей алууга машыктыруу;

3. Когнитивдик же лингвостномаданий компетенттүүлүктөрдү калыптандырууда эмнелерге көңүл бөлүнүүсү керек?

- тил аркылуу улуттук маданияттын баалуулуктарын үйрөтүү (тил – маданият);
- тил менен элдик тарыхты байланышта карап үйрөтүү (тил – тарых);
- улут аралык сүйлөшүү маданиятына үйрөтүү;

- тил аркылуу элдик психологияны үйрөтүү;
- тил аркылуу улуттук сөз өнөрүн үйрөтүү.

Үчүнчү талап:

Кыргыз тили окуу китептеринин ички методикалык аппаратын түзүүдө авторлор эмнелерди эске алуусу керек?

1. Жаңы теманы өздөштүрүүгө багыт берүүчү суроолордун коюлуусу;
2. Жаңы тема менен мурунку теманын мазмунун байланыштыруучу, жаңы теманы логикалык жактан улантуучу суроолордун коюлуусу;
3. Жаңы теманын мазмунун берүү, аны ишмердүүлүктүн негизинде өздөштүрүүгө багыт берүү;
4. Жаңы теманын негизги идеясын түшүндүрүү;
5. Жаңы алган теманы бышыктоону уюштуруучу суроо-тапшырмалардын коюлуусу:
 - суроо-жооп менен бышыктоого багыттоочу тапшырмалар;
 - жаңы үйрөнгөндөрдү практикада колдонуп бышыктоого карата тапшырмалардын коюлуусу, ал аркылуу окуучунун өздүк тажрыйбасын жаратууга жана аны бекемдөөгө багыт берүү;
 - үйрөнгөнүн чыгармачылык менен бышыктоого багыт берүү ишин уюштуруу;
 - жаңы сабактагы айтылгандарды корутундулап – жалпылоочу иш-аракеттерди уюштуруу.
6. Үйрөнгөндөрдү логикалык жактан жалпылоочу жана окуучунун өз алдынча таанып-билүүсүн, чыгармачылык ишин уюштуруучу үй тапшырма үчүн атайын тапшырманын болушу.

Төртүнчү талап:

Окуу китептеги грамматикалык эрежелерди берүү ыкмалары боюнча кеңештер:

1. «Эреже-таяныч» ыкмасы. Мында окуучу эрежеге ылайык мисалдарды топтоо, талдоо, иликтөө, мүнөздөө, жалпылоо менен, практика жүзүндө колдонуп көрүү менен, окуучу «өзү үчүн жаңы ачылыш» жасоосуна багытталган иш-аракеттин болушу;
2. «Эрежени изилдеп үйрөнүү» ыкмасы. Мында грамматикалык эреженин өзүн окуучу жаттап албай, чыгармачөзүн изилдеп-үйрөнүүнүн зарылдыгын айтып турат. т.а. эреженин өзүн сынчыл ойлоо аркылуу изилдеп үйрөнүүгө багыт берүүчү иш-аракеттердин көрүлүүсү;
3. «Эреже-гыянак» ыкмасы. Мында окуучу үйрөнгөндөрүн чыгармачылык менен жалпылоо аркылуу өз алдынча жыйынтык-эреже чыгара билүүсүн уюштуруу иштери көрүлөт.

Бешинчи талап:

Окуу китептерде тилдик материалдарды практикалык максатта үйрөтүү үчүн окуучулардын чыгармачыл иштерин уюштурууда кандай суроо-тапшырмаларды коюу керек?

а) суроолордун мүнөздүү белгилери:

- маалыматтуулугун текшерүү үчүн суроолор;
- маалыматты тактоо үчүн суроолор;
- түшүнүктү аныктоо үчүн суроолор;
- үйрөнгөнүн текшерүү үчүн суроолор;
- классификациялоо жана мүнөздөө үчүн суроолор;
- жеке көз карашын жана сынчыл ой жүгүртүүсүн билүү үчүн суроолор;
- эсте сактоосун жана үйрөнгөнүн практикада колдоно аларын текшерүү үчүн суроолор;
- чыгармачыл, өз алдынча иштөөсүн текшерүү үчүн суроолор;
- фактыларды салыштырып, түшүнүктөрдү айырмалоо үчүн суроолор;

б) тапшырмалардын мүнөздүү белгилери:

- жазуу жүзүндө жооп берүүчү тапшырмалар;
- оозеки түрдө жооп берүүчү тапшырмалар;
- схема түзүү үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктү аныктоо, тактоо, мүнөздөө үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктү жалпылоо жана классификациялоо үчүн тапшырмалар;
- жеке көз карашын, мамилесин далилдөө үчүн тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү анализдөө жана синтездөө үчүн тапшырмалар;
- талдоонун түрлөрү боюнча иштөө үчүн тапшырмалар;
- баяндап, сүрөттөп жана ой жүгүртүп айтып жана жазып берүү үчүн тапшырмалар;
- эсте сактоо үчүн тапшырмалар;
- чыгармачылык менен өз алдынча иштөө үчүн тапшырмалар;
- жекече, тайпада, жупта жана жалпы иштөө үчүн тапшырмалар;
- дифференциялап иштөө үчүн тапшырмалар;
- предмет аралык байланышты ишке ашыруу боюнча тапшырма;
- оюн тапшырмалары;
- үйрөнгөнүн практикада колдонуу үчүн тапшырмалар;
- ишмердик мамилесин текшерүү жана баалоо үчүн тапшырмалар.

Алтынчы талап:

Окуучунун кеп маданиятын калыптандыруу үчүн окуу китептерде кандай мазмундагы тексттер болуусу керек?

1. Кыргызтилинде таза сүйлөөгө багыт берүүчү иш-аракеттердин эске алынышы, атап айтканда:

- эне тилде таза сүйлөөгө;
- интернационалдык сөздөрдү орундуу колдонууга;
- терминдерди өз орду менен колдонууга;
- диалектилик, говордук сөздөрдү орду менен туура колдонууга;
- сөздү бузбай, таза сүйлөөгө;
- чет жана калкка сөздөрүн ыксыз колдонбоого багыт берүүчү тексттердин болушу.

2. Эне тилиндеги сөздөрдү так колдонуп сүйлөө ишмердигине багыт берүү, атап айтканда:

- сөздү бузбай, маанисине ылайык колдонууга;
- сөз мүчөлөрүн туура улап айтууга;
- тыбыштарды артикуляциялык белгилерине ылайык туура айтууга;
- түшүнүк менен сөздүн дал келишине;
- сөздү контекстке жараша туура колдонуп сүйлөөгө;
- айтылган терминдин түшүнүк менен дал келишине;
- ар бир түшүнүктүн өз аты менен аталышына так багыт берген тексттердин тандалышы.

3. Эне тилинде туура сүйлөө маданиятына үйрөтүү, атап айтканда:

- орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерге жараша туура, так сүйлөөгө;
- сөздү лексикалык маанисине ылайык туура колдонууга;
- грамматикалык эреже-нормаларга карата сүйлөмдү туура куруп сүйлөөгө;
- кесиптин ар кандай тармактарына жараша лексикалык каражаттардын өз орду менен айтылышына (стилдик, семантикалык жактан) багыт берген тексттердин орун алышы.

4. Эне тилинде орундуу, адептүү сүйлөө ишмердигине үйрөтүү иштери, атап айтканда:

- сүйлөшүү жүрүп жаткан (психологиялык) жагдайга, учурга ылайыктуу айтылышына;

- сүйлөшүп жаткан тематикага сөздүн дал келишине;
- курактык өзгөчөлүгүнө жараша сылык-сыпаа сүйлөөгө;
- стилдик жактан сөздүн орундуу колдонулушуна;
- көркөм каражаттарды орундуу пайдаланууга багыттаган тексттердин тандалышы.

6. Эне тилинде логикалыуу, ырааттуу сүйлөө жана жазуу маданиятына багыттоочу иш-аракеттердин болушу, атап айтканда:

- айтылган ойдун ырааттуулугуна (оозеки жана жазуу түрүндө);
- жыйынтыктуулугуна (башынан аягына чейин жыйынтыктуу ойдун айтылышы);
- мазмундун иреттүү, түшүнүктүү болушуна;
- ойдун жеткиликтүү берилишине;
- сүйлөмдүн стилдик курулушунун сабаттуулугуна үйрөтүүчү иштердин эске алынышы.

7. Окуучунун кыргызча кеп байлыгын арттырууга карата иштердин аткарылышы, атап айтканда:

- терең ойду камтыган накыл кептердин, макал-лакаптардын болушу;
- сөздү чебер колдонууга багыттаган фразеологизм сөздөрүнүн болушу;
- куюлушкан, көркөм чеберчиликте айтылган элдик бата, баалоо сөздөрү;
- тематикага ылайык мазмундуу, тарбиялык таасири мол тексттердин болушу.

Экинчи бөлүк

Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн түзүлүүчү Кыргыз тили окуу китептеринин мазмунуна коюлуучу талаптар

Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн түзүлүүчү Кыргыз тили окуу китептеринин мазмунуна жана түзүлүшүнө жалпы эле кыргыз тили окуу китепине коюлуучу талаптар коюлат. Тактап айтканда:

- окуу китептердин мазмуну менен түзүлүшүнө коюлуучу жалпы дидактикалык талаптар, анын принциптери, атап айтканда, илимий-лүүлүк, жеткиликтүүлүк, көрсөтмөлүүлүк, түшүнүктүүлүк, окуу материалдарынын турмуш менен байланыштуулугу, окуутуп-тарбиялоочулук, баланын жаш курагын эске алуу, оптималдаштыруу, ж.б.;

-кыргыз тили окуу китептинин мазмуну менен түзүлүшүнө коюлуучу тилдик, коммуникативдик жана таанып – билүүчүлүк талаптар;

-кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүү максатына жана милдеттерине жараша атайын талаптар.

Албетте, биз сөз кылып отурган мектептерде кыргыз тили экинчи тил катары үйрөтүлүүсүнө байланыштуу бир катар жекече өзгөчөлүктөрү бар экендиги белгилүү. Анда ушул өзгөчөлүктөргө жараша коюлуучу талаптар жагдайында кыскача сөз кылалы.

Жогоруда аталгандай, окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер үчүн Кыргыз тили окуу китептери **кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун максаты менен милдеттеринен келип чыгарын эске алууга тийишпиз**. Мисалы:

Кыргыз тилин окутуунун негизги максаты мектепте окуп жаткан башка улуттун өкүлдөрүн жана аталган мектептерде окуп, кыргызча сабаттуу сүйлөп-жаза албаган кыргыз балдарын күндөлүк турмуш-тиричиликтин түрдүү чөйрөсүндө жана турмуштук түрдүү кырдаалдарда кыргыз тилинде эркин сүйлөшө билүү менен сабаттуу жазууга ээ кылуу.

Демек, бул максат аталган окуу китептин жазлпы мазмуну жана түзүлүшү аркылуу турмушка ашуусу керек.

Ушул максаттарга ылайык Кыргыз тили окуу китептери төмөндөгү милдеттерди чечүүнү да көздөйт:

-окуучулар өз алдынча ой-пикирин кыргыз тилинде билдирип, тилдик жана сүйлөшүү чөйрөлөрүнө жана талап кылынуучу сүйлөшүү деңгээлдерине ылайык маектеше алууга, өз пикирин билдире алууга жетишүү;

-кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, окуу, сүйлөө, жазуу жана которуу түрлөрүндө иштөө көндүмдөрүнө ээ болуу;

-сабакты коммуникативдик ыкмада уюштуруу менен окуучуну турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алуу менен, кыргызча сүйлөө маданиятына көнүгүү жана кыргыз тили аркылуу дүйнө таануусун өстүрүү;

-мектепти аяктаганда кыргыз тилинде газеттик жөнөкөй темадага макаланыжана радиодон социалдык-маданий жөнөкөй темадагы берүүлөрдү түшүнүүгө жетишүү;

-болуп өткөн же боло турган окуя туурасында монологдук баяндоо, сүрөттөө жана ой жүгүртүү түрүндө пикрин билдире алуу;

-темага ылайык тексттин мазмунун түшүндүрүп өз сөзү менен айтып бере алышы жана эң жөнөкөй темада текст түзө алуу;

-балдар эне тилинен кыргыз тилине же тескерисинче, кыргыз тилинен эне тилине сөздүктү пайдалануу менен, жогорку класстарда сөздүксүз эле которо алууга жетишүү;

-иш кагаздарын кыргызча түзө алуу.

Ушуларга ылайык, аталган окуу китептерди түзүүдө төмөндөгүдөй талаптарды авторлор эске алуулары керек.

Кыргыз тили окуу китептерин түзүүдө жетекчиликке алынуучу негизги дидактикалык, методикалык талаптар

Биринчи талап:

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикалык принциптерине жараша коюлуучу талаптар

Ал талаптар төмөндөгүлөр менен аныкталмакчы, атап айтканда:

-**лингвоөлкөтаанытуу, лингвоэтномаданияттаануу принциби** (кыргыз тили аркылуу кыргыз жери, эли, маданий дөөлөттөрү, материалдык жана рухий маданиятын таануу);

-**коммуникативдүүлүк принциби** (тилдин теориясы үйрөнүүгө басым койбой, аны турмуш практикасында колдоно билүүгө. Интерактивдүү баарлашууга басым коюп үйрөтүү);

-**деңгээлдик принциби** (тилди сүйлөшүү чөйрөлөрүнө жана тематикасына жараша ар бир класстын окуучулары өзүлөрүнө коюлган талаптардын деңгээлдерине жараша билүүгө жетишүү);

-**окуучунун эне тилинин өзгөчөлүктөрүнө таянуу принциби** (кыргыз тилин үйрөнүп жаткан окуучунун тиешелүү улуттук өзгөчөлүктөрүн, алардын эне тилинин фонетикалык, грамматикалык, морфологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып окутуу);

-**тилдик өзгөчөлүктөрдү салыштырын үйрөтүү принциби** (кыргыз тилин үйрөнүп жаткан окуучулардын эне тилинин, мисалы, орус, өзбек, тажик тилдеринин бир катар фактыларын салыштырып, аң сезимдүүлүк менен үйрөтүү);

-кырдаалдык-тематикалык принцип (сабакта кыргыз тилинин тилдик фактыларын жаттап үйрөтпөстөн, аларды түрдүү тематикада жана кырдаалдарда колдонуп сүйлөөгө машыктыруу менен үйрөтүү);

-тилдик материалдарды кептеги кызматына жараша тандоо принциби (тилдик материалдарды окуу китебине практикада сүйлөшүү максатарына, алардын кептеги кызматына жараша тандап жайгаштыруу).

Экинчи талап:

Кыргыз тили менен орус, өзбек жана тажик тилдеринин ортосундагы интерференциялык, транспозициялык кубулуштарды эске алуу менен белгиленет.

Бул талаптар төмөндөгүчө мүнөздөлөт: атап айтканда:

- а) лексикалык интерференция;
- б) грамматикалык интерференция;
- в) фонетикалык интерференция;
- г) лингвоөлкөтаануудагы же этномаданий, этнопсихологиялык интерференция;
- д) фразеологиялык интерференция, ж.б.

Үчүнчү талап:

Окутуунун коммуникативдүүлүгүн эске алуу менен аныкталмакчы

Кыргыз тилинин кептик материалдары окуучулар ээ болууга тийиш болгон коммуникативдик компетенциялардын талаптарына жараша берилиши керек. Атап айтканда:

-Заттын ким же эмне экендигин сурап билүү; заттын бир жакка таандык экендигин билдирүү; заттын турган ордун айтуу; заттын санын, аз же көп экендигин айтып билдирүү; заттын бар же жок экенин сурап билүү; заттын иретин айтып билдирүү;

-жумалык күн аттары кандай айтыларын үйрөтүү, алдыда боло турган иш-аракеттерди сурап билүү; заттын кандай экенин айтып үйрөнүү; ким кайда бара жатканын сурап билүү; ким кайда жашаарын айтуу, кантип таанышууга болот?

-билбеген нерсе тууралуу кантип маалымат алууга болот? нерсенин кайда экенин кантип сурап билесиң? ким кайда окуйт? ким кайда жашайт? буюмдун кимдики экенин сурап билүү, керек болгон буюмду кантип сурап алууга болот?

-буюмдун кимде экендигин сурап билүү; буюруу иретинде кайрылуу; кимдин, эмне кылгандыгын айтуу; ким качан, кайда болду?

-ким кайда кетти? мезгилди айга, күнгө бөлүштүрүп айтып берүү; кимге эмне жагаарын, эмне керектигин сурап билүү; уруксат суроого үйрөнүү; ким кайдан келгенин айтуу; ким качан келгенин айтуу;

-буюмду кимден алганын айтып берүү; буюмдун канча турарын сурап билүү; сатып алууга үйрөнүү, ким кайдан келатат? убакыттын канча болгондугун айтуу; буюмду кимден алганын айтуу; буюмду кайдан алгандыгын айтуу; кечирим суроо; өтүнүү;

-телефондо сүйлөшүү; телефонго чакыруу; ким канча жашта? ким эмнени алып жатат? ким эмнени берип жатат? жумушту эмне менен аткарып жаткандыгын айтуу, кыймыл-аракеттин ким менен бирге аткарылгандыгын айтуу; ким кимге жардам бергенин айтуу; заттын айлана-тегерегин атап айтуу, аралыкты билдирүү; ким ким менен кайда барат?

-ким качан эмне кылгандыгын маалымдоо; буюмдун кайда турганын сурап билүү; бирөөдөн бир нерсени алып берүүсүн өтүнүү, ким кимди же эмнени күтүп турат? ким эмнени сатып алат? бирөөнүн сунушуна макул же каршы экендигин билдирүү;

-бирөөнүн сураганын берерин же бербей турганын билдирүү. күндү кандай өткөрөрүн айтып берүү; бир нерсени өзү аткараарын айта берүү; заттын өңү-түсүн жана даам белгилерин айтууга үйрөнүү; сен келечекте ким болгун келет?

-бир жакка кантип баруу керектигин сурап билүү; ким кайдан, кантип келгендигин айтуу; кыймыл-аракеттин себебин түшүндүрүү; ким жана эмне жөнүндө сөз болгондугун маалымдоо; заттардын форма, көлөм жана башка белгилерин салыштырып үйрөнүү;

-заттын болжолдуу эсебин кантип айтабыз? убакытты күн белгилерине карай кантип айтабыз? кубанууну же өкүнүүнү билдирүү; заттын түрдүү белгилерин салыштырып айтып үйрөнүү; заттын айлана-тегерегинде эмне бар экендигин айтып үйрөнүү;

-кимге кайсы кесип жагат? жакын адамын бирөөгө тааныштыруу; окшоштуруп, салыштырып айтуу; эмне кылгысы келгенин айтуу; айлана-чөйрөдө эмне болуп жатканын маалымдоо... ж.б.

Төртүнчү талап:

Окуу китептеринде окуу материалдарынын сүйлөшүү деңгээлдерине жараша берилиши

Окуу материалдарын сүйлөшүү деңгээлдерине жараша уюштуруу, атап айтканда:

A1. Карапайым деңгээл: 1-4-класстар (кыргыз тилин үйрөнүүгө багыттоочу мезгил);

A1.1. Баштапкы деңгээл: 5-6-класстар(тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө машыктыруу мезгили);

A2. Негизги деңгээл: 7-8-класстар (тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө, сабаттуулукка калыптандыруу, активдештирүү мезгили);

B1. Орто деңгээл, 8-9-класстар (өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктөрдү өнүктүрүү мезгили);

В1.1. Ортодон жогорку денгээл: 10-11-класстар (жетишилген тилдик жана сүйлөшүү компетенцияларды жалпылоо жана жыйынтыктоо мезгили).

Бешинчи талап:

Окуу китептеринде окуу материалдары берүүдө кыргыз тилинде сүйлөшүү чөйрөлөрүнүн эске алынышы

Окуу китептеги материалдар окуучулардын төмөндөгүдөй сүйлөшүү чөйрөлөрүнө жараша уюштурулушу керек:

Баланын өздүк чөйрөсү. Окуу материалдары бул чөйрөдөгө төмөндөгүдөй компетенцияларга ээ болууга жараша берилиши зарыл:

– өзүнүн аты, атасынын аты, жаш курагы тууралуу маалымат бере билүү; ата-энеси, чоң ата-чоң энеси ким экенин, иштеген иши, жашы тууралуу айта алуу; бир туугандары, окуусу, иши, жашы тууралуу маалымат бере алуу; жашаган жерин, үйүн, дарегин айта алуу; өз бөлмөсү, өзүнө тиешелүү буюмдары тууралуу айта билүү, ж.б.

Окуу-таануу чөйрөсү. Окуу материалдары бул чөйрөдөгө төмөндөгүдөй компетенцияларга ээ болууга жараша берилмекчи:

– Мекени Кыргызстан экенин айта алуу; кыргыздын улуттук баатырлары, анын ичинен Манас баатыр ким экенин билүү, ал тууралуу маалымат бере алуу; кыргыз эли, анын меймандостугу тууралуу айта алуу; кыргыздын белгилүү, сыймыктанган адамдарын билүү жана алар тууралуу аңгемелеп айта алуу; Кыргызстанда жашаган башка улуттар тууралуу маалымат бере алуу; окуган мектеби, классы, классташтары тууралуу аңгемелеше билүү; окуган предметтери, окуу куралдары, класстагы окуу эмгеги тууралуу айта алуу жана суроолорго жооп бере алуу; кыргыз тили предмети, ага мамилеси, баалары, андан эмне үйрөнүп жатканы тууралуу маектеше билүү; мектептеги иштери, жүрүм-туруму, коомдук иштерге катышуусу, анад кылган иштери тууралуу айта билүү; мектеп багы, андагы өсүмдүктөр, ага камкордук, окуу чейректери, каникулдар ж.б. тууралуу айта алуу жана суроолорго жооп берүү.

Социалдык-маданий чөйрө. Окуу материалдары бул чөйрөдөгө төмөндөгүдөй компетенцияларга ээ болууга жараша берилиши тийиш:

– туулуп-өскөн жери тууралуу айта билүү, сураса жооп бера алуу; ал жердин шарты тууралуу билдирүү жасай алуу; жашаган аймактагы объектилерди аталыштарын кыргызча айта алуу жана алар тууралуу аңгемелеше билүү, ал тематикалардагы түрдүү кеп кырдаалдарына жараша сүйлөшө алуу; кыргыздын ыйык туткан жерлерин билүү жана алар тууралуу аңгемелеше алуу; кыргыздын жана башка улуттардын улуттук майрамдарын билүү жана алар тууралуу маектеше билүү.

Жүрүм-турум, этикет. Окуу материалдары бул чөйрөдөгө төмөндөгүдөй компетенцияларга ээ болууга жараша берилиши тийиш:

-ата-энени сүйүү жана сыйлоо, бир туугандарына урматтоо менен мамиле жасоо, улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо, учурашуу, таанышуу, кечирим суроо, уруксат суроо, куттуктоо, жан-жаныбарларды багуу, аларга камкордук көрүү, тамактануу адеби, кийим кийүү адеби, коомдук жайларда жүрүү адеби, телефондо сүйлөшүү адеби, бирөөгө кыргызча кайрылуу жана көңүлүн өзүнө бура алуу, тааныш-бейтаанышка мамиле жасоо адеби, туулган күн, салттуу майрамдар, улуттук салттар, улуттук майрамдар, улуттук кийимдер, улуттук буюмдар,....ж.б. тематикаларынын чегиндеги окуу материалдары жана аларга жараша баарлашууга машыктыруу.

Күндөлүк турмуш-тиричилик. Окуу материалдары бул чөйрөдөгө төмөндөгүдөй компетенцияларга ээ болууга жараша берилиши тийиш:

–күндөлүк эрежелерин кыргызча айта алуу жана кайсы маалда эмне кылары тууралуу сүйлөшө билдүү; күндөлүк үй турмушу тууралуу аңгемелей билүү; үй оокатынын түрдүү тематикасына жараша аткарылуучу күндөлүк иштерге жараша аңгеме түзө алуу; үй буюмдарын, эмеректерди, идиш-аяктарды атай билүү жана аларды пайдаланып аңгемелеп сүйлөшө алуу; дүкөндө же базарда өзүнө керек нерселерди атап, бааларын, алардын сапаты кандай экенин сурай билип, кыргызча соода кылууга жатыгуу; күндүн, жуманын, жылдын, мезгилдин кыргызча аталыштарын билүү, аларга жараша сүйлөшө билүү.

Табият, экология чөйрөсү. Окуу материалдары бул чөйрөдөгө төмөндөгүдөй компетенцияларга ээ болууга жараша берилиши тийиш:

–кыргыз жери, анын табияты, көлдөрү, суулары, кооз жерлери, жыл мезгилдери тууралуу аңгелей алуу; үй жана жанайы айбанаттар, канаттуулардын аттарын кыргызча атап, алар тууралуу аңгемелей алуу;

–жер жемиштер, жашылчалар, дарактар, өсүмдүктөр, гүлдөр ж.б. аттарын кыргызча атап, алар тууралуу аңгемелеше алуу; аба ырайы, жаан-чачындар, табияттын кооз мезгилдери, көңүлдүү эс алуу тууралуу аңгеме түзүп, кыргызча сүйлөшө алуу.

Баланын каалоо-кызыкчылыктары. Окуу материалдары бул чөйрөдөгө төмөндөгүдөй компетенцияларга ээ болууга жараша берилиши тийиш:

–бош убактысында эмне кылары тууралуу аңгемелешип, окуган китеби, көргөн фильми, спектакли тууралуу аңгемелеп, сүйлөшө алуу; мектепте кандай ийримге катышарын, спорттун кайсы түрүн жактыраарын, кандай музыкалык аспапты сүйөрүн сурашып, аңгемелеше алуу; келечекте ким болгусу келерин, кайсы кесипти сүйөрүн сурашып, сүйлөшө алуу; кайсы тамакты, суусундукту жактыраарын айта алуу; качан каерде эс алгысы келерин, кантикулдарда эмне кылууну жактыраарын айта алуу жана сурашып сүйлөшө алуу.

Алтынчы талап:

Кыргыз тилиндеги окуу тексттеринин мазмунуна жана тематикасына коюлуучу талаптар

Окуу материалдарынын тематикалары окуучулардын күндөлүк окуу-жашоо чөйрөлөрүнө, турмуштук кызыкчылыктарына жараша программанын талаптарын эске алуу менен төмөндөгүдөй болуусу ылайык келет:

–окуучунун өзү жөнүндө, ата-энеси, мектеби, классы, окуу куралдары, баланын үйү, үй буюмдары, жашаган жери, кийим-кечеси, күндөлүк үй турмушу, туулган күнү;

–класстагы окуу эмгеги, окуу куралдары;

–кыргыз жаратылышы, тоолору, көлдөрү, суулары, үй жаныбарлары, жапайы айбандар, улуттук тамак-аш, идиш-аяк, тамактануу;

–нерсенин эмне экенин, адамдын ким экендигин, бир нерсени сурап алуу, сурап билүү, заттын санын, иретин, кыймыл-аракетин, өңү-түсүн айтып үйрөтүү;

–кыргыз элинин улуттук майрамдары, адабияты, белгилүү адамдары, кыргыз жери, улуттук салттар, улуттук кийимдери, буюмдары;

–дүйнөлүк жаңылыктар, спорт, маданият, адабият, окуучулар кызыккан тематикалардагы материалдар, ж.б.

Бул тематикалар окуучунун кыргыз эли, жери менен таанышуу аркылуу кыргызча келин калыптандыруучу кызматты аткарат.

Жетинчи талап:

Окуу китепте окуучунун кеп ишмердүүлүгүнүн уюштурулушу

Окуу материалдары окуучунун кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө жараша тандалууга тийиш. Алар төмөндөгүлөр:

–**угуп түшүнүү** (башка тилдүү балдар кыргыз тилиндеги мугалимдин сөзүн, адегенде, угуп кабыл алат, туура угуп кабыл алынган сөз уккан балада туура кептин калыптануусуна шарт түзөт);

–**сүйлөө: жеке кеп**–окуучунун ар түрдүү тематикада өз алдынча бир бүтүн ой айтып машыгуусун уюштуруучу методикалык аппараттын түзүлүшү;

маек кеби: окуучулардын түрдүү кырдаалдарга ылайык маектеше алуусуна ылайык материалдардын берилиши жана аны уюштуруу жана ушуга ылайык методикалык аппараттын уюштурулушу;

–**окуу:** окуучулардын окуп түшүнүүсүн калыптандыруу, окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу, окуу техникасын өркүндөтүү максатындагы иштердин уюштурулушу, буга ылайык тапшырмалардын болуусу;

-которуу: окуучулардын кыргыз тилинен өз эне тилине, өз эне тилинен кыргыз тилине, адегенде, сөздүктүн жардамы менен, улам кийин сөздүксүз которо билүү ишмердигин калыптандыруучу иш-аракеттердин коштолушу.

Сегизинчи талап.

Окуу китепти жазууда кандай методдор эске алынууга тийиш?

Окуу китептерин түзүүдө төмөндөгүдөй методдор жана методикалык системалар эске алынуусу максатка ылайык келмекчи:

- түшүндүрүү методу; аңгеме методу; грамматикаокоормо методу; проблемалык окутуу методу; салыштырып үйрөнүү; тилди түздөн-түз үйрөтүү методу; изилдеп үйрөнүү методу; тилди тездетип үйрөтүү; эмоционалдык-маанилик метод; интерактивдүү ыкмалар;

- өнүгүүнүн активдүү зонасы (Л.С.Выготский); акыл ишмердүүлүгүн этап менен өнүктүрүү (П.Я.Гальперин), өнүктүрүп окутуу теориясы (Д.Б.Эльконин П.И.Давыдов, В.И.Зинченко ж.б.), таанып-билүү ишмердүүлүгүн башкаруу теориясы (В.Н. Беспалько, Н.Т.Талызина), баланын инсандыгын эске алып окутуу (И.С.Якименская, И.Б.Бекбоев), кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү теориясы (А. Леонтьев), түшүндүрүп окутуу методу (К.Иманалиев); ден соолукту сактап окутуу, ж.б.

Тогузунчу талап:

Окуу-нормативдик адабияттардын талаптарын эске алуу

Аталган окуу китептерин түзүүдө сөзсүз түрдө предмет боюнча окуу-нормативдик материалдарга таянуу зарыл. Тактап айтканда, окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептер үчүн Кыргыз тили окуу китептери Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун концепциялык багыттарын карманып, предметтик стандарттын талаптарына шайкеш келтирилип, окуу программасын өзөк кылып жазылуу менен, лексикалык, грамматикалык-фонеткалык жана тематикалык минимумдарды бекем сактоосу талап кылынат.

Демек, окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин Кыргыз тили окуу китептерин жазууда мына ушул дидактикалык талаптар белгилүү деңгээлде эске алынышы тийиш.

Корутунду

Булардан сырткары, окуу китептерин түзүүдө төмөндөгү маанилүү маселелер да ырааттуу негизде чечилүүсү кажет:

- негизги тексттердин баланын курагына жана өздөштүрүү деңгээлдерине жараша жеткиликтүү татаалдыкта болушу;

- көркөм тексттердин бай тематикада болушу, балдардын кызыкчылыктарын эске алуу менен, тарбиялык таасирдүүлүгүнүн эске алынуусу;

- окуучунун өздөштүрүүсүн уюштуруучу методикалык аппараттын туура түзүлүсү;

- окуучунун өздөштүрүүсүнө багыт берүүчү тексттен сырткаркы компоненттердин кызматтарынын так аткарылышы жана анын туура уюштурулушу;

- окуу китептин иллюстративдик жактан талаптагыдай деңгээлде жабдылышы;

- окуу китептеринин полиграфиялык жактан сапаттуу жасалганышы, ж.б.

Ошону менен бирге, окуу кыргыз, орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептер үчүн окуу китептеринин мазмуну жана түзүлүшү жөнүндөгү проблема кыргыз тилин эне тили жана экинчи тил катары окутуу методикасында атайын илимий-изилдөөнүн объектиси катары коюлушу зарыл. Ошондо гана аталган проблема республикабызда илимий-методикалык негизде жеткиликтүү чечилмекчи.

Азырынча, аталган окуу китептерин жазууда авторлор аталган талаптарды эске алууга тийиш. Анткени ал талаптар кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун ушул күнгө чейинки топтогон тажрыйбасынын жана түзүлгөн окуу-нормативдик материалдардын негизинде иштелип чыкты.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б., Памятка авторам учебника, Б., 1999.
2. Бекбоев И.Б., Важные вопросы определения содержания и технологии образования в структуре школьного учебника», –Бишкек, 2004.
3. Байгазиев С.О., Кыргыз тилижана адабияты окуу китептерине коюлуучу дидактикалык талаптар, Фрунзе, 1989.
4. Кыргыз тилинин программмасы, 5-11-кл., Бишкек, 2011.
5. Окуу орус мектептеринде кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарты, Бишкек, 2006.
6. Республиканын мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн концепциясы, долбоор, (С.Рысбаев, К.Добасев, Б.Абдухамидова), Бишкек, «Кутбилим», 2012, 17-авг.
7. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 1-11-класстарында кыргыз тилин окутуунун программасы, (С.Рысбаев, А.Альмоа, Э.Абдаева), Бишкек, 2012, 15-бас.
8. Казак тилин орус мектептеринде окутуунун программасы (Ф.Ш. Оразбаева, ж.б.), Алматы, 2009.
9. Э.Мамбетакунов, Т.Сияев, Педагогиканын негиздери, Б., 2010.
10. С.Рысбаев, Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери, Бишкек, 2011.

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ САБАКТАРЫНДА МУГАЛИМДИ ЭМГЕГИН БААЛОО

Кыргыз тили жана адабияты сабактарын талдоодо эмнелерге коңул коюу керек?

Сабак – бул «окуу-тарбия процессин уюштуруунун негизги формасы» экендиги белгилүү. Демек, окуу процессинин натыйжаларынын сапаты сабакты уюштуруунун деңгээлине көз каранды. Ал эми сабакты талдоо – дидактиканын негизги маселелеринен. Анан да, «сабак – мугалимдин чыгармасы», «ал – педагогикалык искусство», «сабак – педагогикалык лаборатория». Ошондуктан төмөндөгү талаптарда мугалимдин бардык аракеттерин, педагогикалык талантын, чыгармачылыгын далилдөөсүнө карата эркин жана ар тараптуу баалоо критерийлери сунушталган.

Баалоо критерийлери:

I. САБАКТЫН МАКСАТЫ (максималдык балл – 15, ар бир критерий боюнча 5 ке чейин балл коюлат)

1.1. Мамлекеттик билим берүү стандартына жана окуу программасына ылайык келиши.

1.2. Окутуунун үчилтик функциясы (билим берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялоочулук) эсепке алынгандыгы.

1.3. Конкреттүү коюлгандыгы, окуучуларга түшүндүрүлгөндүгү жана алар үчүн ачык-айкын, өлчөнгөндөй болушу.

II. САБАКТЫН МАЗМУНУ (максималдык балл – 15, ар бир критерий боюнча 5 ке чейин балл коюлат)

2.1. Сабактын максатына ылайык келиши.

2.2. Дидактикалык принциптердин (илимийлүүлүк, жеткиликтүүлүк, аң-сезимдүүлүк ж.б.) ишке ашырылышы.

2.3. Практика менен байланыштырылышы.

III. МЕТОДДОР ЖАНА ЫКМАЛАР (максималдык балл – 15, ар бир критерий боюнча 5 ке чейин балл коюлат)

3.1. Сабактын максатына, окуп үйрөнүүлүүчү материалдын мазмунуна ылайык келиши.

3.2. Окуучуларды өз алдынча иштөөсүнө түрткү бериши, сальштыруу, анализдөө, синтездөө, классификациялоо, жалпылоо, тыянак чыгаруу көндүмдөрүн калыптандырууга багытталышы.

3.3. Окуучулардын иш-аракеттерин активдештирүүгө багытталышы.

IV. ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ ИШТЕРИН УЮШТУРУУНУН ФОРМАЛАРЫ (максималдык балл – 9, ар бир критерий боюнча 3 ке чейин балл коюлат)

4.1. Сабактын максатына жана мазмунуна ылайык келиши.

4.2. Окуу иштерин уюштуруунун жекече, жуптук, топтук жана фронталдык формаларынын оптималдуу айкалыштырылышы.

4.3. Оң натыйжа алып үчүн окуучулар өз ара кызматташа тургандай, бири-бирине жардам бергендей кырдаалдын түзүлүшү.

V. ОКУТУУНУН КАРАЖАТТАРЫ (максималдык балл – 9, ар бир критерий боюнча 3 кө чейин балл коюлат)

5.1. Сабактын максатына жана мазмунуна ылайык келиши.

5.2. Сабактын ар түрдүү этаптарында орду менен колдонулушу.

5.3. Техникалык коопсуздук эрежелердин, санитардык-гигиеналык талаптардын сакталышы.

VI. ҮЙ ТАПШЫРМАСЫ ЖАНА САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

(максималдык балл – 9, ар бир критерий боюнча 3 кө чейин балл коюлат)

6.1. Үй тапшырманын көлөмүнүн окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык келиши жана аны аткаруунун жол-жобосунун түшүндүрүлүшү.

6.2. Сабак учурундагы окуучулардын иш-аракетинин жана алардын жетишкендиктеринин бааланышы.

6.3. Сабактын натыйжаларынын анын максаты менен салыштырылышы.

VII. МУГАЛИМДИН ПЕДАГОГИКАЛЫК МАДАНИЯТЫ ЖАНА ОКУТКАН ПРЕДМЕТИ БОЮНЧА ДАЯРДЫГЫНЫН ДЕНГЭЭЛИ (максималдык – 9, ар бир критерий боюнча 3 кө чейин балл коюлат).

7.1. Окуучуларга жасаган мамилеси.

7.2. Сабакта өзүн алып жүрүүсү, сырткы көрүнүшү, сүйлөөсүнүн темпи, образдуулугу, эмоционалдуулугу.

7.3. Өзүнүн предметинин мазмунун билиши.

VIII. КЛАССТАГЫ АТМОСФЕРА (максималдык балл – 9, ар бир критерий боюнча 3 кө чейин балл коюлат)

8.1. Ар бир окуучунун активдүү, өз алдынча болуусуна мүмкүндүк берүүчү шарттардын түзүлүшү.

8.2. Жооп берип жаткан окуучунун анын өздөштүрүү деңгээлине карабастан урматтоо менен, көңүл коюп угууга шарттардын түзүлүшү.

8.3. Окуучуларды мугалимдин мактоо сөздөр, жылмаюу, далыга таптоо, башынан сылоо ж.б. менен кубаттоосу.

Эскертүү: бул талаптар Кыргыз билим берүү академиясынын Табигый-математикалык предметтер лабораториясынын башчысы А.Абдиев жана Билим берүүдөгү менеджмент кафедрасынын башчысы К.Жунушалиевалар тарабынан түзүлүп, «Жылдын мыкты мугалимдеринин» сабактарын баалоодо сунушталган.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Бекбоев И., Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. – Б.: Бийиктик, 2011.
2. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Б.: Педагогика века, 2004.
3. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Б.: Турар, 2009.
4. Мамбетакунов Э.М., Сияев Т.М. Педагогиканын негиздери. – Б., 2011.
5. Коротов В. Педагогика средней школы. – М.: Просвещение, 1980.
6. Кыргыз билим берүү академиясынын «Жыл мугалими» республикалык конкурсун өткөрүүдөгү баалоо талаптары.
7. Калдыбаев С. Тесттик тапшырмаларды түзүү методикасы. – Б., 2010.
8. Айдарова М. Педагогикалык маданият. – Б., 2012.
9. Салаев Ө. Интерактивдүү сабактар. – Б., 2010.
10. Үсөналиев С. Кыргыз тили сабактарын өткөрүүнүн жаңычыл ыкмалары. – Б., 1997.
11. «Учитель» журналы, №6, 2008. 7-б.
12. Педагогика. /Под редакцией К.Бабанского. – М.: Просвещение, 1989.
13. Кыргыз тили: тесттик тапшырмалар. – Б., 2010.
14. Рысбаев С., Абдухамидова Б. Адабий окуу китебине методикалык көрсөтмөлөр. Мугалимдер үчүн методикалык курал. – Б., 2012.
15. Рысбаев С. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн деңгээлдик системасы тууралуу. – Б., 2012.
16. Рысбаев С. Окуучунун дил баяны. – Б., 2012.
17. Рысбаев С. Башталгыч класстарда эне тилинен жат жазуу жүргүзүү технологиясы өркүндөтүү. – Б., 2012.
18. Тарбия берүү улуу иш. /Түз.: С.Рысбаев, Б.Абдухамидова. – Б., 2010.
19. «Кут билим» газетасы, 27-авг. 2012.
20. «Кут билим» гезити, 2004-жыл, 1-октябрь.
21. Окуучулардын билимин баалоо. – Б., 2011.
22. Сабактагы окуучун жетишкендиктери./Түзг.: С.Рысбаев, Б. Абдухамидова). – Б., 2012.
23. Апыш Б. Тарбия назарияты. – Ош, 1996.
24. Апыш Б. Тарбия жараяны. – Б., 2006
25. Апыш Б. Дидактика. – Б., 2009.
26. Байгазиев С., Манас эпосу – тил жана дил бешиги, Ф. 1989.

МАЗМУНУ

«МУГАЛИМ – СҮЙҮҮ АДИСИ» (Алгы сөз ордуна).....	3
Биринчи бөлүм: Педагогикалык-дидактикалык жалпы маселелер.....	5
Экинчи бөлүм: Кыргыз тили жана адабияты сабактарынан ээ болуучу негизги компетенттүүлүктөр.....	19
Үчүнчү бөлүм: Кыргыз тили сабагын өткөрүүнүн айрым ыкмалары.....	24
Төртүнчү бөлүм: Текст менен иштөө жана окуучулар менен бирге чечилүүчү проблемалык суроо-тапшырмалар.....	32
Бешинчи бөлүм: Кыргыз тили, адабияты сабактарында тест менен иштөө технологиялары.....	42
Алтынчы бөлүм: Сабакта деңгээлдик ыкма менен иштөө жолдору.....	55
Жетинчи бөлүм: Кыргыз тили, адабияты сабактарында жүргүзүлүүчү жазуу иштеринин системасы.....	64
Сегизинчи бөлүм: Кыргыз тили, адабияты сабактарында колдонулуучу салттуу жана жаңы ыкмалар.....	103
Тогузунчу бөлүм: Кыргыз тили, адабияты сабактарында окуучунун билимин баалоо.....	119
Онунчу бөлүм: Кыргыз тили, адабияты сабактарында өткөрүлүүчү класстан тышкаркы иштер жана алардын айрым үлгүлөрү.....	126
Он биринчи бөлүм: Мектептеги адабият ийрими жана мугалимдин сахна сабактары үчүн инценировкалар.....	163
Он экинчи бөлүм: Мектептин куурчак театры үчүн жомоктордун негизиндеги сценарийлер.....	195
Он үчүнчү бөлүм: Кыргыз тили окуу китептеринин мазмунуна коюлуучу дидактикалык жана методикалык талаптар.....	210
Тиркеме: Кыргыз тили жана адабияты сабактарында мугалимдин эмгегин баалоо.....	230

РЫСБАЕВ СУЛАЙМАН КАЗЫБАЙ УУЛУ

С.К.Рысбаев 1956-жылы Ош шаарында мугалимдин үй-бүлөсүндө туулган. 1978-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. 1987-жылга чейин айыл мектептеринде мугалим болуп иштеген.

1987-жылдан бери Кыргыз билим берүү академиясында ага илимий кызматкер, сектор башчысы, 1992-жылдан бери бөлүм (лаборатория) башчысы болуп иштеп келатат.

1995-жылы педагогика илимдеринин кандидаты илимий даражасын коргогон, доцент (2000), педагогика илимдеринин доктору (2006), профессор (2011).

1993-жылы Эл агартуунун отличниги төш белгиси менен сыйланган. 1988-жылдан КР Журналисттер союзунун, 1997-жылдан бери КР Жазуучулар союзунун мүчөсү. «Кырчын» өспүрүмдөр журналынын жана «Кыргыз тили» гезитинин редколлегия мүчөсү.

Бакчанын балдары үчүн «Наристе-алиппе», мектептин 1-класстары үчүн «Алиппе», «Адеп алиппеси», 1-4-класстардын «Кыргыз тили», «Дилазык» класстан тышкары окуу китептери жана 50гө жакын методикалык эмгектери учурда кеңири колдонулууда. Анын окуу китептери менен Өзбекстандын кыргыз мектептеринин окуучулары да эне тилинен билим алышууда.

Балдар үчүн 30га жакын аңгеме, жомок китептердин автору. Чыгармалары өзбек, орус, немец, англис тилдерине которулган.

Ушундай эмгектери үчүн Тоголок Молдо (2000), Э.Арабаев (2002), Түгөлбай ата (2004) сыйлыктарынын ээси. Эл аралык Педагогикалык-социалдык илимдер академиясынын (Москва) академиги (2006), КРнын Президентинин алдындагы Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын «Кыргыз тили» медалы менен сыйланган (2006), КРнын маданиятынын мыктысы (2006), Москва шаарында өткөн «Библии-Образ-2007» фестивалынын лауреаты, КРнын Өкмөтүнүн балдар адабияты жаатындагы сыйлыгынын лауреаты (2009), Эл аралык Манас ата академиясынын академиги (2010), КРнын маданиятына эмгек сиңирген ишмер (2011).

995887